Вісник

Харківської державної академії культури

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

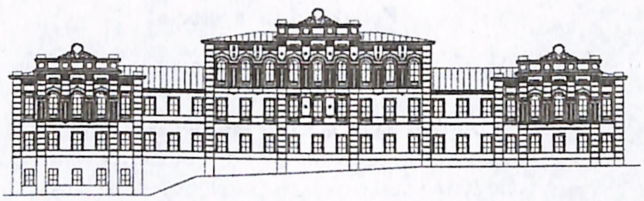

Вісник

Харківської державної академії культури

Випуск 8

Збірник наукових праць

Харків – ХДАК

2001

ББК 71.я54+63.3(4УКР)я54+73.я54+78.я54+74.0я54
УДК [002+008+01+02+037+93/94](06)
В36

Рекомендовано до друку вченою радою
Харківської державної академії культури
(протокол № 4 від 30.11.2001 р.)

Затверджено Постановою ВАК України:
08.09.1999 р. як фахове видання з історичних наук (*Перелік № 2*);
09.02.2000 р. як фахове видання з педагогічних наук (*Перелік № 4*)

Редакційна колегія:

Н.М. Кушнаренко, доктор педагогічних наук
(відповідальний редактор);
В.О.Ільганаєва, доктор історичних наук
(заступник відповідального редактора);
Т.О. Дмитренко, доктор педагогічних наук;
Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук;
В.В. Кравченко, доктор історичних наук;
С.Г. Кулешов, доктор історичних наук;
Л.С. Нечепоренко, доктор педагогічних наук;
М.С. Слободяник, доктор історичних наук;
Л.Я. Філіпова, доктор педагогічних наук;
А.С. Чачко, доктор педагогічних наук

В36 **Вісник Харківської державної академії культури**: Зб. наук. праць. Вип. 8 / Харк. держ. акад. культури; Відп. ред. Н.М. Кушнаренко, проф., д-р пед. наук. – Х.: ХДАК, 2001. – 192 с.

ISBN 966-7352-51-X

У науковому збірнику розглядаються методологічні, історичні, теоретичні, методичні та організаційні проблеми культурологічної, інформаційної, бібліотечної діяльності; сучасні тенденції розвитку культурології, педагогіки, інформатики та наук документно-комунікаційного циклу.

Для науковців, викладачів, аспірантів, докторантів, працівників сфер культурологічної, інформаційної та документно-комунікаційної діяльності.

ББК 71.я54+63.3(4УКР)я54+73.я54+78.я54+74.0я54
УДК [002+008+01+02+037+93/94](06)

ISBN 966-7352-51-X

© Харківська державна академія культури, 2001

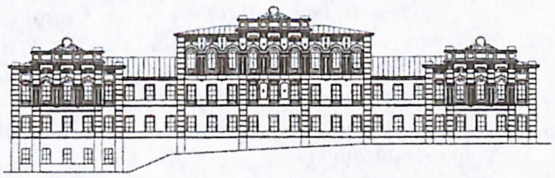

1

Теорія та історія культури

УДК 930.85“19/20”+130.2

В.М. ШЕЙКО

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИНЕРГЕТИЧНІЙ ПАРАДИГМІ

Проаналізована література, в якій висвітлюються питання основних концептуальних положень синергетики як найбільш інтегрального спрямування методології вивчення історії. При цьому робиться спроба визначення ролі історії та культури в цивілізаційному світовому просторі.

На межі третього тисячоліття чітко визначились як основні проблеми, з якими зіткнулося людство, так і сценарії його подальшого розвитку. Глобальна цивілізаційна криза кінця XX ст., яка відбулася в усіх галузях людської діяльності, зумовлена декількома основними причинами [27; 41; 47; 56; 70]. З одного боку, чисельність людства та сумарний техногенний вплив на екосистему Землі стали настільки значними, що впритул наблизилися до порігових значень [41; 55]. Ми вступили, за висловом Е. Ласло, в «епоху біфуркацій», яка була викликана інтерференцією багатьох циклічних соціокультурних процесів на нестійкій межі самовинищування, межі екстенсивного розвитку техногенної цивілізації [33]. З іншого, набирають темп процеси самоорганізації нового інформаційного суспільства, ноосферні механізми якого можуть стати своєрідними гарантами сценарію м’якого виходу із планетарної кризи [24; 33; 63]. В будь-якому випадку криза характеризується загибеллю багатьох параметрів порядку, ростом обсягу інформації та комунікативних зв’язків. Як наслідок – породжується фрагментарність сприйняття світу, криза самоідентифікації як особистості, так і соціальних груп, загострюється напруження в міжнаціональних та міжконфесійних відношеннях, людини і природи, культури природничої та культури гуманітарної тощо.

Сьогодні, як ніколи, історико-культурологічні дослідження потребують нових методів, нових підходів до складних процесів культурологічного спрямування. В цих умовах пошук та аналіз нових парадигм пізнання цілком природний. Останнім часом вчені все більше приділяють увагу одному із найбільш інтегральних спрямувань методології вивчення історії – синергетиці.

Синергетика (від грецької synergeia – співпраця, співдружність) – новий напрям міждисциплінарних досліджень, який використовує нелінійне мислення для виявлення загальних закономірностей самоорганізації, становлення сталих структур у відкритих системах природного та штучного походження. Під самоорганізацією розуміються процеси виникнення макроскопічно впорядкованих просторово-часових структур у складних нелінійних системах. Останні знаходяться в нерівноважних станах, поблизу з особливими критичними точками (точками біфуркації), навколо яких поведінка систем стає вкрай несталою. В

цих умовах система під дією найнезначніших та випадкових впливів може кардинально і зовсім непередбачено змінити свій стан. Такий перехід характеризується як виникнення **порядку із хаосу**. Переосмислюється і саме поняття хаосу, як деякої надскладної впорядкованості, що існує неявно та потенційно і реалізується в необмеженому різноманітті впорядкованих систем.

Синергетика передбачає якісно іншу картину світу порівняно з тими, які лежали в основі як класичного, так і некласичного природознавства (перша половина XX ст.). **Образ світу постає як сукупність нелінійних процесів.**

Синергетика як науковий напрям плюралістична та містить багато теорій, концепцій, визначень і понять, які відносяться до різних галузей знань. Найбільш фундаментальні дослідження в цій сфері пов'язані з такими іменами: бельгійського вченого, Нобелівського лауреата І.Р. Пригожина [45; 46; 50-53], німецького фізика Г. Хакена [1; 64-68], російських учених В.І. Вернадського [14-16], М.М. Моісеєва [36-41], С.П. Курдюмова [29; 32] та ін.

І. Пригожин розробив **філософію нестабільності** – теорію дисипативних структур. Основна думка полягає в тому, що стан нерівноваги систем призводить до порядку та безпорядку, що тісно сполучаються між собою. Нерівноважні системи забезпечують можливість виникнення унікальних подій, виникає історія універсуму. Час стає невід'ємною константою еволюції, оскільки в нелінійних системах у будь-який момент часу може виникнути новий тип рішення, який не зводиться до попереднього [51].

І. Пригожин робить несподіваний та парадоксальних висновок про те, що в результаті розвитку ідей синергетики відбувається зближення універсумів як зовнішнього, так і внутрішнього світу людини. У всесвіті, який заснований на «нестабільності та творенні», людство знову опиняється у самому центрі законів світоутворення. Як у внутрішньому, так і у зовнішньому світі людина має вибирати, а, отже, нести моральну відповідальність за вчинок.

Важливе філософське значення мають такі методологічні висновки синергетики:

- неможливо традиційними детерміністськими методами описувати еволюцію складноорганізованих систем;
- розвиток цих систем виявляє можливість альтернативних шляхів, що передбачає свободу вибору та відповідальність людства;
- неможливий абсолютний контроль над будь-якою сферою реальності, в тому числі і над розвитком суспільства, який був проголошений традиційною наукою;
- в критичних точках (точках біфуркації) несталості соціальних систем діяльність кожної людини або групи людей може мати вирішальне значення в макросоціальних змінах;
- збільшується відповідальність людства за долі універсуму, оскільки воно в змозі цілеспрямовано уникати біфуркаційних станів, особливо в соціальній

та екологічній сферах, суттєво впливати на коеволюцію природи та суспільства.

Нелінійне мислення стає характерною відмітною ознакою методології історії, яка обновлюється, і тут виявляються продуктивними такі теорії, як «сталість та несталість», «хаос», «біфуркація», «атрактор». Вони сприяють перетворенню історії з переважно описової (констатуючої) в теоретичну науку, яка освоює умовний спосіб та сценарний підхід [18]. Це передбачає оцінку дій історичних персонажів та мас, по-перше, в їх власних культурно-психологічних координатах, а, по-друге, в контексті альтернативних сценаріїв. Зокрема, «синергетично» мислячі історик, культуролог, політолог, економіст вже не можуть оцінювати те або інше рішення через прямолінійне порівняння попереднього та наступного станів: вони мають порівнювати реальний хід наступних подій з вірогідним ходом подій при альтернативному ключовому рішенні [34].

Певна річ, таке мислення потребує більшої кількості інформації та більших інтелектуальних зусиль, що взагалі відрізняє наукове міркування від буденного, яке частіше залежить від хвилинних настроїв, політичних симпатій та антипатій.

Розглянемо детальніше категорії синергетики стосовно наук про людину і суспільство. Передусім постає питання про співвідношення понять «організація», «розвиток» та базового для синергетики поняття «самоорганізація». Під самоорганізацією розуміється процес встановлення в системі порядку. Цей процес відбувається виключно через кооперативну дію і зв'язки компонентів системи та відповідно до її попередньої історії, яка призводить до зміни її просторової, часової або функціональної структури [65]. Фактично, самоорганізація представляє собою встановлення організованості і порядку через узгоджену взаємодію компонентів всередині системи при відсутності впорядковуючих впливів з боку середовища. Це потребує уточнення поняття «організація», яке було введено раніше. Точніше – поділення на організацію як взаємодію частин цілого. Таке поділення може бути заданим як самою системою, так і зовнішнім середовищем, тобто – організацію як упорядковуючі дії середовища, а також організацію як об'єкт такої дії.

Що стосується співвідношення понять розвитку та самоорганізації, то перше слід визнати більш широким, оскільки воно містить як організуючі впливи середовища, так і самоорганізацію; як прогресивні процеси (які в основному досліджують концепції самоорганізації), так і регресивні. Для того, щоб система була такою, що самоорганізується, і, відповідно, мала можливість прогресивно розвиватися, вона має задовольняти принаймні таким вимогам: має бути відкритою, тобто обмінюватися з середовищем речовиною, енергією або інформацією; процеси, які в ній відбуваються, мають бути кооперативними (корпоративними), тобто дії її компонентів мають бути узгодженими між собою; система має бути динамічною; знаходитися далеко від стану рівноваги [28, с. 5, 13, 70-72]. Головну роль тут грає умова відкритості та нерівноважності – якщо вона додержана, інші вимоги виконуються майже автоматично.

Оскільки рух та розвиток рівноважних та нерівноважних, закритих та відкритих систем підлеглий різним закономірностям, їх слід, на наш погляд, розглядати окремо. Спочатку ж проаналізуємо стан рівноваги-нерівноваги з системно-синергетичної точки зору.

Під рівновагою розуміється стан закритої системи, при якому її макроскопічні параметри залишаються незмінними [57], тобто зберігається встановлена структура, параметри її входів та виходів. І. Пригожин та І. Стенгерс ілюструють рівноважний стан на прикладі племені: якщо народжуваність та смертність в ньому приблизно рівні, то чисельність його залишається сталою, що відповідає (в даному аспекті) стану рівноваги; невелике перевищення народжуваності при надлишкових джерелах ресурсів суттєво не вплинуло б, тобто система знаходилася б у стані, близькому до рівноваги [52, с. 18].

Стан рівноваги може бути сталим (стаціонарним) і рухливим. Про стаціонарно рівноважний стан говорять в тому разі, якщо при зміні параметрів системи, яка виникла під впливом зовнішніх або внутрішніх коливань, система повертається в попередній стан [54]. Стан рухливої (несталої) рівноваги має місце тоді, коли зміна параметрів призводить до подальших змін у тому ж напрямі та посилюється з часом [30, с. 22]. Тривалий час у стані рівноваги можуть знаходитися лише закриті системи [52, с. 18; 17], які не мають зв'язку з зовнішнім середовищем, але для відкритих систем рівновага може бути тільки миттю в процесі безперервних змін. Рівноважні системи не здатні до розвитку та самоорганізації, оскільки придушують відхилення від свого стаціонарного стану, а розвиток та самоорганізація передбачають якісну його зміну. Особливо це стосується самоорганізації: якщо розвиток повністю не виключений при рухливій рівновазі, але, принаймні, сильно уповільнений, то процес самоорганізації навіть і в цьому випадку неможливий доти, поки система із нього не вийде, тому що він передбачає упорядкованість через кооперативну взаємодію компонентів. Останні ж в умовах рівноваги, в тому числі і рухливої, є інерційною силою, здатною лише на зміну кількісних характеристик.

В закритих системах постійно збільшується ентропія (хаос, безпорядок), що витікає із сформульованого для закритих систем другого початку термодинаміки, який притаманний теорії самоорганізації при описанні закритих систем. Ріст ентропії викликається дисипацією енергії [30, с. 8-9] і може пояснюватися логічно: оскільки в закритих системах упорядкованість не збільшується, то, не отримуючи впливів від середовища, системи постійно нарощують ентропію. Зупинити нарощування ентропії може лише налагодження каналів взаємодії з зовнішнім середовищем. Саме тому можна сказати, що абсолютно закритих (як і абсолютно відкритих) систем не існує. В неповністю закритих системах стримування ентропії досягається зовнішніми по відношенню до системи упорядковуючими впливами з боку середовища. Так, у країнах, які намагаються здійснити автаркію, в країнах з тоталітарним режимом

політико-економічне життя піддане потужному державному регулюванню та контролю, тобто керується зовнішньою по відношенню до ринку системою.

Нерівноважність, циклічність є загальною формою організації матерії, яка виникає під впливом зовнішнього середовища [48]. Нерівноважність можна визначити як стан відкритої системи, при якому відбувається зміна її макроскопічних параметрів, тобто її складу, структури та поведінки. Для підтримування нерівноважності система потребує того, щоб із середовища в неї поступав потік негативної ентропії за величиною, принаймні рівною внутрішньому виробництву ентропії [46, с. 52], а також, відповідно до принципу нерівноважності, система має постійно здійснювати роботу, щоб зберегти умови свого існування [9]. Саме це робить можливим для нерівноважної системи збільшення своєї впорядкованості, організованості, які відсутні у рівноважних систем. Можливо, що саме завдяки кооперативній «роботі» компонентів нерівноважні системи [54, с. 9] володіють відміченим в літературі по теорії самоорганізації ефектом[1]. Він полягає в тому, що системи проявляють надзвичайну чуттєвість до зовнішніх впливів: слабкий сигнал на вході може призвести до значної та часто несподіваної зміни на виходах, що означає неможливість застосування до них жорстких причинно-наслідкових залежностей, в яких наслідок якщо не тотожній, то пропорційний причині [52, с. 18; 54, с. 9].

Синергетика, відповідно, поглиблює і методологію історії та культурологічних досліджень. Прямолінійна екстраполяція тих або інших часткових короткочасних тенденцій, на яких грунтувалися прогнози та проекти соціальної перебудови, поступається місцем конструктивістським моделям: майбутнє бачиться як паліативний простір можливостей, а теперішнє – як напружений процес вибору. При цьому виробляється надійний засіб діагностики утопічних проектів за ступенем їх концептуальної сумісності з парадигмою самоорганізації. Мало не головна родова ознака утопічних моделей полягає в тому, що вони ігнорують неминучі витрати найоптимальніших рішень, а також – завдання превентивного відстеження та підготовки до негативних наслідків.

Вищезазначене дозволяє впевнено орієнтуватися в минулому та сучасному, відрізняючи серйозні політичні та економічні програми від популістських. А головне, на новий науковий рівень виводяться дискусії як про короткочасні, так і довгострокові перспективи цивілізації, культури, інтелекту.

Становленню наукової культурології сприяють також виявлення низки фундаментальних механізмів та стрижневих еволюційних тенденцій, пов'язаних з послідовними переходами культури від більш вірогідних (хаотичних) до менш вірогідних станів. Універсальний еволюційний вектор, який створюється поетапним нарощуванням рівнів сталої нерівноваги – «віддалення від природи», настільки глибоко пронизує історію суспільства, біосфери та фізичного Всесвіту в ретроспективі, що було б логічним поширити його й на перспективу, причому така концептуальна операція вирішальним чином може впли-

вати на створення сценаріїв майбутнього.

Комплекс синергетичних категорій про моделі самоорганізації в науках про людину та суспільство допомагає по-новому осмислити традиційні проблеми антропології, історії, культурології, соціальної та історичної психології, етики, розкриваючи при цьому малодосліджені причини залежності.

В моделі самоорганізації суспільство (або цивілізація в широкому значенні) постає як нерівноважна система особливого типу, сталість якої забезпечується штучним опосередкуванням зовнішніх (з природним середовищем) та внутрішніх відношень. Відповідно, вся сукупність опосередковуючих механізмів – знаряддя та інші матеріальні продукти, мови, міфології, мораль тощо – об'єднуються поняттям «культура».

Трактування теорії та історії культури як комплексного антиентропійного механізму акцентує увагу на первісній суперечливості соціо-природних та внутрішньосоціальних відношень, а також на феноменах нелінійності, які звідси витікають, біфуркаційних фаз та еволюційних катастроф. Оскільки стабілізація нерівноважного стану можлива лише через ріст ентропії і в інших системах, існування соціального організму[2] пов'язане з неминучими руйнуваннями середовища та з антропогенними кризами. Останні пронизують історію майже будь-якої культури та цивілізації і загострюються, коли монотонне посилення антиентропійних механізмів робить їх надто витратними, тобто руйнівним для середовища. В результаті механізми, які забезпечують відносно сталий стан на попередньому етапі, стають контрпродуктивними та обертаються своєю протилежністю – небезпекою катастрофічного росту ентропії. Фаза несталості завершується або деградацією системи, або формуванням складніших механізмів, які дозволяють досягати корисного результату меншими руйнуваннями природи.

Фундаментальне значення в синергетиці як теорії систем, що самоорганізовуються, мають також питання створення хаосу та порядку. Хаос та порядок рівноцінні для цілісних систем і породжуються загальними причинами та доповнюють один одного. Крім того, як хаос, так і порядок в якісних та кількісних показниках – явища неоднозначні. Те, що в буденному житті вважається хаотичним, на макро- або мікрорівні виявляється результатом когерентної поведінки. Більш того, у стані хаосу когерентність часток або елементів, із яких складається цілісна система, збільшується [46; 52]. Порядок породжує хаос, але порядок і формується в хаосі. Хаос – це не лихо, а «сила», яка виводить на структури-атрактори еволюції, а також спосіб синхронізації темпів розвитку підструктур всередині складної структури. У світі має бути певна частка хаосу, руйнування. Хаос, флуктуації на мікрорівні грають суттєву роль у визначенні наявних тенденцій, «цілей» процесів на макрорівні. Хаос постає як механізм виходу на структури-атрактори еволюції. Макроорганізація будується завдяки безпорядку, хаосу на мікрорівні. Добро і лихо, порядок і хаос, організація і дезорганізація – все в світі врівноважено. Отже, безглуздо боротися проти хаосу, намага-

тися повністю витіснити негативні, деструктивні елементи із світу.

Хаос і порядок, проявляючи себе в законах створення та розвитку матерії, виступають як єдність протилежностей. С.П. Курдюмов та Є.Н. Князева зазначають, що «макроскопічним проявленням хаосу можна вважати так звані дисипативні структури, оскільки хаос на мікрорівні не чинник руйнування, а сила, яка виводить на тенденцію само структурування нелінійного середовища» [29]. Джерелом енергії виникаючих із хаосу структур є енергія самого хаосу. Процес же утворення нових структур, за суттю, і є проявленням самоорганізації, причому еволюційний розвиток відбувається з ускладненням структури та збільшенням ступеня впорядкованості. Хаос виступає як стан невизначеності в момент, коли один ступінь упорядкованості має змінити другий. При цьому, однозначно передбачити неможливо, який саме виникне порядок. У такий період принциповою виявляється будь-яка зміна початкових умов. Така чуттєвість до початкових умов, яка визначається несталістю розвитку, особливо наочна в житті людства. В періоди сталого розвитку, наприклад, випадковість (смерть політичного діяча, стихійне лихо та ін.) лише переводила розвиток суспільства з однієї траєкторії на іншу, близьку до неї.

Якісно новий результат виникає в періоди несталого розвитку (перед війнами, революціями тощо): незначне випадкове відхилення кардинально змінює шлях розвитку суспільства. В такі періоди може здаватися, що випадковість керує світом. Але подібний результат від дії випадковості насправді можливий тільки тому, що «хід життя», яке змінила незначна випадковість, був несталим. І хоча стверджується, що без несталості немає розвитку, а розвиток відбувається через несталість, через біфуркації, через випадковість, наявність сталості має бути визнаною обов'язковою умовою існування оточуючого світу.

Певна річ, несталість, мінливість є більш загальною ознакою матерії, ніж сталість, але без сталих станів систем, «без сходинок на загальних сходах розвитку, незалежно від того, веде вона вгору, до впорядкованості, чи вниз, до безпорядку», за висловом А.Д. Арманд [6], неможливо уявити повну картину світу. Зв'язок між сталістю та мінливістю такий же глибокий, як між хаосом та порядком. Природа додержується принципу: «змінитися, щоб зберегтися». В процесі еволюції виникли різні механізми сталості. Для людини, історії, культури, як і суспільства загалом, основні закономірності сталого розвитку, притаманні всій природі, зберігаються. Хоча хід розвитку соціально-економічних систем, державних структур менш визначений і більш складний, ніж природних систем. Проте, загальний регулятор процесів і в цих випадках зберігає їх загальну направленість «від простого до складного», «від менш життєздатного до більш життєздатного», «від менш організованого до більш організованого».

Еволюція надала різного значення механізмам сталості біологічного та соціального типу. Нині жива природа напружує механізми збереження структури великих та малих природних систем, а разом зі структурою – збереження

станів та функціонування. Соціальні системи, навпаки, приносять стабільність структур, станів, функціонування в жертву розвитку. В історії, однак, періоди прискореного розвитку, пасіонарності (за Л.М. Гумільовим) регулярно поступаються місцем стабільності, застою та занепаду [19-23]. Такі ж стадії розвитку проходять будь-які суспільні системи. Немає однозначної відповіді на питання, сталість чи несталість бажані для нас та для вирішення власних людських завдань. Абсолютна сталість світу також не обіцяє нічого доброго, як і необмежена можливість будь-яких змін. Між сталістю та несталістю існує нерозривний зв'язок. Він дозволяє, відшукуючи найкраще співвідношення сталості та несталості, забезпечувати найбільшу життєздатність будь-якої системи, в тому числі і соціально-економічної. Людству ще не вдалося знайти свій режим розвитку. Однак можна сподіватися (і для цього є передумови), що цей процес стане усвідомленим та регульованим. Синергетика, як теорія самоорганізації, надає ключ до розуміння не тільки механізмів нестабільності, але і механізмів сталості систем.

Орієнтоване даною концептуальною схемою вивчення конкретного історичного матеріалу дозволяє виявити загальнозначиму залежність між розвитком технократичного та гуманітарного інтелекту – принцип техно-гуманітарного балансу (невідповідність вироблених попереднім історичним досвідом ціннісно-нормативних регуляторів наявному технологічному потенціалу): чим вище потенціал виробничих технологій, орієнтованих на оборону, тим досконаліші засоби стримування агресії необхідні для виживання суспільства. Зі збільшенням диспропорції між «силою» та «мудрістю» культури починається чергова фаза екологічної та геополітичної експансії, яка супроводжується відповідною психологією та ідеологією. В минулому така фаза зазвичай завершувалася надломами та загибеллю соціального організму, які підірвали природні та (або) організаційні основи власного існування.

Ця реальна обставина, яка ілюструється багатьма історичними прикладами [13, с. 18-24; 44, с. 10-16; 59; 62], підпитує характерні для ретроградного романтизму сучасних екологів настрої технофобії, а також концепцію замкнених цивілізаційних циклів, які позбавляють людство єдиної історії та еволюційної перспективи.

Між тим, принцип техно-гуманітарного балансу, який заснований на більш масштабних часових та порівняльно-культурних узагальненнях, враховує також історичні епізоди принципово нового змісту і загалом робить картину не такою безвихідною. В деяких випадках, коли антропогенна криза охоплювала великий, соціально насичений регіон, його населенню вдавалося знайти кардинальний вихід із тупика, гідно відповівши на історичний «виклик», обумовлений наслідками діяльності попередніх поколінь. Такі епізоди ставали переломними віхами в розвитку загальнолюдської історії та культури: збільшувалася питома продуктивність виробництва (обсяг корисного продукту на одини-

що руйнувань), інформаційний об'єм індивідуального та соціального інтелекту; поширювалися організаційні зв'язки; вдосконалювалися мораль, право, засоби міжгрупового та внутрішньогрупового компромісу. Спеціальний аналіз свідчить[3], що багато чого в цих комплексних прогресивних змінах виявлялося незворотним при всіх наступних історичних колізіях [42; 43, с. 36-42].

Загалом цивілізація на нашій планеті досі жива завдяки тому, що люди, становлячись сильнішими та прориваючись крізь драматичні кризи, в кінцевому підсумку ставали мудрішими. Передові культури людства з кожним кроком виробляли ефективніші засоби господарювання, організації та соціального мислення, адаптуючись до технологічної могутності, яка постійно збільшувалася.

Зазначимо, що в даному випадку феномен адаптації тлумачиться по-іншому, ніж у моделях функціоналізму, основаних на теорії рівноваги, виключному інтересі до стабільності систем і принципах універсальності функціональності [12; 31]. Про це йдеться в працях О. Конта [60], Г. Спенсера [61], Е. Дюркгейма [25], А. Кребера [2], Р. Бенедикта [11], М. Міда [35], Е. Еванс-Притчарда [69], Ф. Тенніса [3] та інших авторів [10; 26]. З позицій синергетики соціальна система пристосовується не стільки до умов середовища, які спонтанно змінюються (такі ситуації менш цікаві та відносно тривіальні), скільки до власних зростаючих можливостей та наслідків людської діяльності. Ця одна з принципових відмінностей моделі, заснована на концепції сталої нерівноважності. За версією функціоналістів соціальні зміни вважаються наслідками зовнішніх збурень, які виводять систему із стану рівноваги, та її більш або менш успішного прагнення повернутися до первісної рівноваги. Синергетика акцентує на іманентному характері протиріч між суспільством та природою, тимчасова стабілізація відношень між якими забезпечується передусім балансом параметрів культурного розвитку і систематично порушується активністю самого суспільства.

При такій зміні акцентів у сферу уваги і потрапляють переважно антропогенні кризи, нині найпродуктивніші з еволюційної точки зору та найчисленніші. Загалом синергетична модель, будучи додатковою до рівноважних моделей культурології та функціональної соціології, може слугувати сполучною ланкою між ними та «діалектичною» концепцією (орієнтованою на соціальні конфлікти як рушійну силу розвитку) або основою для органічного синтезу первісно конкуруючих традицій суспільствознавства.

Системи та їх компоненти схильні до флуктуацій (коливань, змін), які в рівноважних, закритих системах гасяться самі собою. У відкритих системах під впливом зовнішнього середовища внутрішні флуктуації можуть наростати до такого рівня, коли система не в змозі їх загасити. Фактично внутрішні флуктуації розглядаються в концепціях самоорганізації як нешкідливі, а впливають на розвиток системи (позитивно або негативно) лише зовнішні чинники [28, с. 64]. Останнім часом у це положення вносяться суттєві корективи, які стосуються, зокрема, «природного відбору» флуктуацій: щоб відбувалися про-

цеси самоорганізації, необхідно, щоб деякі флуктуації підпитувалися ззовні і таким чином мали переваги над іншими [65, с. 30-31]. Проте, і в цьому випадку недооцінюється роль у русі системи флуктуацій внутрішнього походження. Тільки теорія катастроф вказує на те, що стрибок може бути наслідком одних лише внутрішніх флуктуацій [49]. Якщо в матеріалістичній діалектиці недооцінювалася роль середовища, то в концепціях самоорганізації – роль самої системи (та її підсистем) в її розвитку.

Флуктуації, які впливають на систему, залежно від своєї сили можуть мати зовсім різні для неї наслідки. Якщо флуктуації відкритої системи недостатньо сильні (особливо це стосується флуктуацій управляючого параметру або підсистеми), система відповість на них виникненням сильних тенденцій повороту до старого стану, структури або поведінки, що розкриває глибинну причину невдач багатьох економічних реформ [7; 29, с. 11]. Якщо флуктуації дуже сильні, система може зруйнуватися. І, нарешті, третя можливість полягає у формуванні нової дисипативної структури (див. нижче) та у зміні стану, поведінки та (або) складу системи.

Будь-яка із описаних можливостей може реалізуватися в так званій точці біфуркації, яка викликана флуктуаціями, в котрій система зазнає несталості. Точка біфуркації представляє собою переломний, критичний момент у розвитку системи [29, с. 11; 52, с. 17, 28], в якому вона здійснює вибір шляху; інакше кажучи, це точка галуження варіантів розвитку, точка, в якій відбувається катастрофа. Терміном «катастрофа» в концепціях самоорганізації називають якісні, стрибкоподібні, раптові зміни, стрибки в розвитку [49, с. 20]. Поведінка всіх систем, які самоорганізуються, у точках біфуркації має загальні закономірності, багато із яких вже розкриті концепціями самоорганізації [49, с. 114; 52, с. 28-29, 33; 64].

Таким чином, у процесі руху від однієї точки біфуркації до іншої відбувається розвиток системи. В кожній точці біфуркації система вибирає шлях розвитку, траєкторію свого руху. Множина, яка характеризує значення параметрів системи на альтернативних траєкторіях, називається атрактором. У точці біфуркації відбувається катастрофа – перехід системи від області тяжіння одного атрактора до іншого. Атрактором може виступати і стан рівноваги, і граничний цикл, і дивний атрактор (хаос) [29, с. 226; 28, с. 100; 30, с. 111-112]. Систему притягує один із атракторів, і вона в точці біфуркації може стати хаотичною та зруйнуватися, перейти у стан рівноваги або вибрати шлях формування нової впорядкованості.[4]

Якщо система притягується станом рівноваги, вона стає закритою і до чергової точки біфуркації живе за законами, притаманними закритим системам. Якщо хаос, породжений точкою біфуркації, триватиме, то стає можливим руйнування системи, внаслідок чого компоненти системи раніше чи пізніше включаються складовими в іншу систему та притягуються вже її атракторами. Якщо, нарешті, як у третьому випадку, система притягується будь-

яким атрактором відкритості, то формується нова дисипативна структура – новий тип динамічного стану системи, за допомогою якого вона пристосовується до умов оточуючого середовища, які змінилися [52, с. 54-56].

Вибір тієї або іншої гілки відбувається, крім зазначених вище закономірностей, відповідно до принципів дисипації, який є одним із основних законів розвитку. Він полягає в наступному: із сукупності допустимих станів системи реалізується той, якому відповідає мінімальне розсіювання енергії, або, що те ж саме, мінімальний ріст (максимальне зменшення) ентропії [36, с. 27-28]. Однак для того, щоб уявити це відношення як загальнозначиму закономірну залежність, необхідно було сконцентрувати увагу на антиентропійній функції культури, а також на зворотному (руйнівному) боці антиентропійних механізмів. Відповідно, синергетична модель розвитку дозволяє в новому ракурсі досліджувати як передісторію та зміст сучасної глобальної кризи, так і перспективи вирішення найбільш гострих проблем і вірогідну ціну, яку доведеться за це платити.

Початок революційного етапу в розвитку системи – стрибка – можливий лише при досягненні параметрами системи під впливом внутрішніх та (або) зовнішніх флуктуацій певних порогових (критичних або біфуркаційних) значень. При цьому чим складніше система, тим, зазвичай, в ній більше біфуркаційних значень параметрів [39, с. 40], тобто тим ширше набір станів, в яких може виникнути несталість. Коли значення параметрів близькі до критичних, система стає особливо чуттєвою до флуктуацій: достатньо малих впливів, щоб вона стрибком перейшла в новий стан через область несталості [30, с. 90].

Для здійснення системою революційного переходу необхідно, щоб її параметри, як і параметри середовища, досягли біфуркаційних значень і знаходилися в «області досяжності». Ця вимога, сформульована синергетикою, підтверджує висновки, що зроблені в межах системних досліджень. Саме вони говорять, що породження нової форми в надрах недостатньо зрілої старої, як і зародження в надрах зрілої форми більш високих, але безпосередньо не наступних за нею форм, неможливе.

Процеси самоорганізації, які відбуваються в точці біфуркації, – виникнення порядку із хаосу, який породжується флуктуаціями, – змушують поіншому подивитися на роль хаосу. Ентропія може не тільки зруйнувати систему, але і вивести її на новий рівень самоорганізації, оскільки за періодом хаотичної несталості наступає вибір атрактора, в результаті чого може сформуватися нова дисипативна структура системи, в тому числі й більш упорядкована, ніж структура, яка існувала до цього періоду. Таким чином, за певними умовами хаос стає джерелом порядку в системі, як зазначалося вище (так само, як і порядок в результаті його консервації неминуче стає джерелом росту ентропії). Тільки протилежність порядку і хаосу, їх періодична зміна та безупинна боротьба надають системі можливість розвитку, в тому числі й прогресивного.

Ентропія може як вироблятися всередині самої системи, так і поступати в

неї ззовні – із середовища. Середовище грає велику роль в ентропійно-негентропійному обміні. Його суть полягає в наступному: середовище може бути для системи генератором ентропії (флуктуації, які приводять систему в стан хаосу, можуть виходити із середовища); середовище може також виступати чинником порядку, оскільки ті самі флуктуації, посилюючись, підводять систему до порогу самоорганізації; в середовище може поступати відтік ентропії із системи; в середовищі можуть знаходитися системи, кооперативний обмін ентропією з якими дозволяє збільшити ступінь упорядкованості. Однак, слід зауважити, що навіть якщо середовище впливає на систему хаотично, а сила флуктуацій недостатньо велика, для того, щоб викликати точку біфуркації, система має можливість перетворювати хаос на порядок, здійснюючи для цього певну роботу [54, с. 14-16]. Випадки такого перетворення широко відомі. Так, після другої світової війни американська окупаційна влада проводила в Японії політику (вона підкріплювалася законодавчо), яка мала б назавжди залишити Японію в низці слаборозвинених країн; проте, вона виявилася одним із чинників, котрі сприяли японському «економічному диву». Інше «диво» виявила Німеччина, яка в післявоєнний період лежала в руїнах, а країни-переможниці демонстрували значно менші успіхи. Тобто середовище, забезпечуючи притік до системи речовини, енергії та інформації, підтримує її нерівноважний стан, сприяє виникненню несталості, яка може бути передумовою розвитку системи.

Хаос не тільки різними способами породжує порядок. Хаос, який спостерігається у багатьох матеріальних та суспільних процесах, має складний внутрішній порядок [28, с. 58]. Ось чому є смисл говорити про складність або простоту впорядкованості структури. Внаслідок нерозробленості критеріїв простоти або складності систем важко говорити про можливість спостереження та опису порядку, який на перший погляд здається хаосом. Тут багато що залежить від позиції, яку займає спостерігач або дослідник, а також його логічного і технічного інструментарію.

Слід указати на ще одну загальносистемну закономірність, яка була розкрита в межах теорії самоорганізації і має принципово важливе значення для розвитку теорії та історії культури та пояснення глобальних проблем цивілізації.

Аналізуючи динаміку організаційних зв'язків у складних системах, що розвиваються, Є. Седов показав, що ефективний ріст різноманітності на верхньому рівні структурної ієрархії завжди оплачується обмеженням різноманітності на попередніх рівнях, і навпаки – ріст різноманітності на нижчому рівні викликає руйнування вищих рівнів [58, с. 18-24; 59, с. 52-58]. Оскільки зазначене стосується систем будь-якого типу: природних, соціоприродних, соціальних, семіотичних, духовних, – принцип ієрархічних компенсацій набуває великого значення для розвитку теорії та історії культури та пояснення глобальних проблем цивілізації. Сьогодні вже неможливо серйозно обговорювати перспективи та стратегії соціального і культурного розвитку, ігноруючи цю

нетривіальну залежність.

Так, вона змушує зрозуміти, що дорогою, але необхідною ціною за ріст культурного різноманіття стає, по-перше, обмеження споконвічного різноманіття живої природи [62, с. 24-30], по-друге, гомогенізація глибинних смислових пластів етнічних, регіональних, релігійних та інших макрогрупових культур [44, с. 18-23]. Отже, екологам доведеться змиритися з неминучим скороченням видового складу природного середовища, залученого в соціальну життєдіяльність, з його подальшою «стилізацією» та «семіотизацією» (перетворенням природи в «знак самої себе» [13, с. 28-34]) і замість нагнітання паніки уважно відстежувати і контролювати протікання процесу. Культурологам та історикам слід звернути увагу на те, що збереження історичної самобутності кожної культури – завдання благородне, але нереалістичне і, будучи зрозумілим буквально, чревате небезпечними наслідками.

Дійсно, всі традиційні духовні культури та релігії формувалися в контексті інших (які не порівнюються з нинішніми) інструментальних можливостей, відповідали вимогам своєї історичної епохи і, звичайно, трансформувалися по мірі змін цих вимог. Останні ж, донедавна, полягали головним чином в тому, щоб упорядковувати соціальне насильство, перешкоджати його хаотизації, оскільки історія ще не поставила перед людством більш радикальне завдання – повністю усунути насильство з політичної арени. Тому кожна культура більш або менш жорстко ділила людей на своїх та чужих і, зазвичай, включала як стрижневий компонент образи героїв, богатирів та воїнів, які систематично мобілізувалися для надихання нових бійців.

Планетарна цивілізація, яка володіє безприкладним технологічним потенціалом, зможе уникнути самовинищення на черговому крутому витку еволюції тільки в тому разі, якщо люди і цього разу встигнуть удосконалити систему базових цінностей, норм і механізмів самоорганізації відповідно до нових вимог історії. Це передбачає, зокрема, що різноманітність макрогрупових культур, які самоорганізуються за моделлю «вони – ми», буде зменшуватися, трансформуючись у різноманіття мікрогрупових та індивідуальних культур. Даному процесу може сприяти і поширення комп'ютерних мереж, які звільняють людські контакти від просторових залежностей, реформують зміст товарно-грошових відношень (послідовно підвищуючи питому вагу інформаційної складової), розмивають державні, митні та інші кордони і таким чином перетворюють в анахронізм саме існування державних, національних та інших макроутворень.

Підсумуємо вищезазначене. В процесі свого розвитку цивілізація та культура як системи проходять дві стадії: еволюційну (адаптаційну) та революційну (стрибок, катастрофа). Під час розгортання еволюційного процесу відбувається повільне накопичення кількісних та якісних змін параметрів системи та її компонентів, відповідно до яких у точці біфуркації система вибере один із можливих для неї атракторів. В результаті відбудеться якісний стри-

бок, і система сформує нову дисипативну структуру, яка відповідатиме обраному атрактору, що відбувається в процесі адаптації до умов зовнішнього середовища, які змінилися. Еволюційний етап розвитку характеризується наявністю механізмів, які придушують сильні флуктуації системи, її компонентів або середовища та повертають її в сталий стан, притаманний їй на цьому етапі. Поступово в системі збільшується ентропія [5], оскільки через зміни, які накопичилися в системі, її компонентах та зовнішньому середовищі, здатність системи до адаптації знижується і нарощується несталість. Виникає гостре протиріччя між старим та новим у системі культури, а при досягненні параметрами системи і середовища біфуркаційних значень несталість стає максимальною і навіть малі флуктуації приводять систему до катастрофи – стрибка. На цій фазі розвиток набуває непередбачуваного характеру, тому що він викликаний не тільки внутрішніми флуктуаціями, силу та направленість яких можна прогнозувати, проаналізувавши історію розвитку та сучасний стан системи, але і зовнішніми, що утруднює, і навіть унеможливлює прогноз. Іноді висновок про майбутній стан та поведінку системи можна зробити, виходячи із «закону маятника» – стрибок може сприяти вибору атрактора, «протилежного» минулому. Після формування нової дисипативної структури система знову повільно змінюється, і цикл повторюється.

В той же час слід зауважити, що в дослідженнях процесу розвитку, історії цивілізації та культури, на наш погляд, є низка неправильних та недоведених положень і догм, причому деякі з них дуже поширені. До них відносяться уявлення про прискорення темпів розвитку, зв'язок розвитку зі збільшенням компонентів системи, ускладненням та вдосконаленням їх взаємозв'язків, направленість розвитку від нижчого до вищого [4; 8]. Багато авторів також додержуються точки зору про однонаправленість процесу розвитку, що, зокрема, виявляється в міркуваннях про «спіраль розвитку», незалежно від того, розглядають її як таку, що сходиться, або таку, що розходиться. Втім, давно відомо, що більшість процесів реального світу нелінійні, тоді як всі вищезазначені положення беруть початок в обмеженні процесу розвитку одним лише прогресом. Але в дійсності розвиток реальних систем немонотонний і містить не тільки прогресивні атрактори, а і атрактори деградації (які з часом можуть змінитися прогресом, а можуть привести систему до краху), та руйнування.

ПРИМІТКИ

[1] Цей принцип був сформульований Е.С. Бауером для живих систем ще в той час, коли в науці панував механіцизм і вважалося, що неживі системи знаходяться у стані, близькому до рівноважного. Нині принцип нерівноважності цілком органічно вплітається в русло теорій самоорганізації.

[2] Зазначене стосується також будь-якого біологічного організму як до сталої нерівноважної системи. Тому еволюційні екологічні кризи супроводжували всю історію біосфери, набуваючи на сучасному етапі глобального характеру, а проти-

річчя між суспільством та природою надбудовуються над такими ж іманентними протиріччями між живою та «неживою» речовиною.

[3] Спеціальний аналіз вчених дозволив виявити від палеоліту до сучасності не менше шести антропогенних криз та викликаних ними революційних змін, які за їх історичними наслідками слід вважати глобальними.

[4] З цієї точки зору нескінченні суперечки про те, чи було краще жити «при комуністах», чи «при демократах» слід вважати малозмістовними. При серйозному обговоренні необхідно порівняти реальність з гіпотетичним ходом подій: у випадках, якщо б на засіданні Політбюро в березні 1985 р. з перевагою в один голос переміг не М. Горбачов, а П. Романов (типова історична випадковість!); якщо б серпневий путч 1991 р. був підготовлений більш професійно; якщо б у грудні 1991 р. не відбулася нарада в Біловежській Пущі; якщо б у січні 1992 р. не почалася гайдарівська реформа та ін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Haken H. Laws and Chaos from: Laws of Nature, Essays on the Philosophical, Scientific and Historical Dimensions, Ed. – F. Weinert, 1995.

2. Kroeber A.L. Antropology. Race. Language. Culture. Psychology. Prehistory. – N.Y. – 1948. – 516 p.

3. Tunnies F. Einfuhrung in die Soziologie. Stutt. – 1965. – 388 s.

4. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М., 1994. – С. 141, 187.

5. Айламазян А.К., Стась Е.В. Информатика и теория развития. – М., 1989. – С. 64.

6. Арманд А.Д. Самоорганизация и саморегулирование географических систем. – М.: Наука, 1988. – 261 с.

7. Арнольд В.И. Теория катастроф // Наука и жизнь. – 1989. – № 10. – С. 15.

8. Афанасьев В.Г. Системность и общество. – М., 1980. – С. 158.

9. Бауэр Э.С. Теоретическая биология. – М.; Л., 1935. – С. 43–44, 55.

10. Белик А.А. Культурология. Антропологические теории культур. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1999. – 241 с.

11. Бенедикт Р. Образы культуры // Человек и социокультурная среда. – М., 1992. – 384 с.

12. Беспалов В.Е., Сальников Л.В. Введение в функционалистику. – Свердловск, 1991. – 346 с.

13. Брудный А.А. Природа и культура: великое противостояние // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4.

14. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере. В сб. Антология философской мысли. Русский Космизм. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 468 с.

15. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. – М.: Наука, 1991. – 271 с.

16. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере. Успехи современной биологии. – М., 1944. – № 18. – Вып. 2. – С. 11–120.

17. Волькенштейн М.В. Энтропия и информация. – М., 1986. – С. 46.

18. Гомаюнов С. От истории синергетики к синергетике истории // Общественные науки и современность. – 1994. – № 2. – С. 14-18.

19. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990. – 253 с.

20. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. – М., 1992. – 226 с.

21. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Под ред. В.С. Жекулина. – 2 изд., испр. и доп. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 496 с.

22. Гумилев Л.Н. Этнос, история, культура // Декоратив. искусство. – 1989. – № 4. – С. 32–33.

23. Гумилев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. – М.: Экопрос, 1993. – 544 с.

24. Джонстон П. Технологические аспекты развития глобального информационного общества // Международный симпозиум «Глобальное Информационное Общество: Деятели и Жертвы». Poitiers-Futuroscope, Франция, 1-5 марта 1999 г.

25. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 522 с.

26. Ерасов Б.С. Социальная культурология: Пособие. для студ. высш. уч. завед. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 591 с.

27. Иноземцев В.Л. «Глобализация» национальных хозяйств и современный экономический кризис. Пробл. теории и практики управления. – М., 1999. – № 3. – С. 19–23.

28. Климонтович Н.Ю. Без формул о синергетике. – Минск, 1986.

29. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. – М., 1994. – 227 с.; Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с Пригожиным // Вопр. философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.

30. Костюк В.Н. Изменяющиеся системы. – М., 1993.

31. Культура: Теории и проблемы. – М., 1995. – 496 с.

32. Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика – теория самоорганизации: Идеи, методы, перспективы. – М., 1983. – 416 с.

33. Ласло Э. Пути, ведущие в грядущее тысячелетие. Проблемы и перспективы / / Уроки истории. – 1997. – № 4. – С. 5.

34. Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории? // Общественные науки и современность. – 1994. – № 4. – С. 32–36.

35. Мид М. Культура и мир детства. – М., 1988. – 422 с.

36. Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития. – М., 1987.

37. Моисеев Н.Н. Восхождение к разуму: Лекции по универсальному эволюционизму и его приложениям. – М.: ИздАТ, 1993. – 182 с.

38. Моисеев Н.Н. Как далеко до завтрашнего дня... – М.: Аспект пресс, 1991. – 216 с.

39. Моисеев Н.Н. Люди и кибернетика. – М., 1984.

40. Моисеев Н.Н. Современный рационализм. – М.: МНЭПУ, 1995. – 264 с.

41. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь Разума. – М.: Изд-во МНЭПУ, 1998. – 246 с.

42. Назаретян А.П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры: Синергетика исторического прогресса: Курс лекций. – М., 1996. – 428 с.

43. Назаретян А.П. Социальное развитие и психологическая составляющая антропогенных кризисов // Мир психологии. – 1996. – № 2. – С. 36-42.

44. Назаретян А.П. «Столкновение цивилизаций» и «Конец истории» // Общественные науки и современность. – 1994. – № 6.

45. Николис Г., Пригожин И. Познание сложного. Введение: Пер. с англ. – М.: Мир, 1990. – 344 с.

46. Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах. – М., 1989. – 368 с.

47. Нэсбитт Дж., Эбурдин П. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции. Год 2000. – М.: Республика, 1992.

48. Переходы и катастрофы / Под ред. Ю.М. Осипова, И.Н. Шургалиной. – М., 1994. – С. 6, 8.

49. Постон Т., Стюарт Й. Теория катастроф и ее приложения: Пер. с англ. – М., 1980. – С. 518.

50. Пригожин И. От существующего к возникающему. – М.: Наука, 1985. – 327 с.

51. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопр. философии. – 1991. – № 6. – С. 46-52.

52. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Наука, 1986. – 342 с.

53. Пригожин И.Р., Стенгерс И. Время, хаос, квант. – М., 1994. – 420 с.

54. Режабек Е.Я. Становление понятия организации. – Ростов на/Д, 1991. – С. 81.

55. Римский клуб. История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы / Под ред. Д.М. Гвишиани. – М.: УРСС, 1997. – 422 с.

56. Родионова И.А. Глобальные проблемы человечества. – М., 1995. – С. 113.

57. Садовский В.Н. Основания общей теории систем. – М., 1974. – С. 72–73.

58. Седов Е.А. Информационно-энтропийные свойства социальных систем // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 18–24.

59. Седов Е.А. Информационные критерии упорядоченности и сложности организации структуры систем // Системная концепция информационных процессов. – М., 1988. – 222 с.

60. Синютин М.В. Огюст Конт и современная социология: к 200-летию со дня рождения // Журн. социологии и соц. антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С. 10–16.

61. Спенсер Г. Социология как предмет изучения. – СПб., 1897. – 536 с.

62. Сухомлинова В.В. Системы «общество» и «природа»: разнообразие, устойчивость, развитие // Общественные науки и современность. – 1994. – № 4.

63. Титц Б. Пути к информационному обществу. Сценарий и очерки для экономики и для общества. – М.: Наука, 1993. – 182 с.

64. Хакен Г. Информация и самоорганизация: Макроскопический подход к сложным системам. – М., 1983. – С. 23.

65. Хакен Г. Концепции самоорганизации: становление нового образа научного мышления. – М., 1994. – С. 12, 21, 26–27.

66. Хакен Г. Синергетика. – М., 1980. – 362 с.

67. Хакен Г. Синергетика. Иерархия неустойчивости в самоорганизующихся системах и устройствах. – М., 1985. – 362 с.

68. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей. – М., 1985. – 422 с.

69. Эванс-Притчард Э. Нуэры. – М., 1985. – 268 с.

70. Яковец Ю В. Предвидение будущего: парадигма цикличности. – М., 1992. – 282 с.

Надійшла до редколегії 3.10.2001 р.

УДК 130.2+82-95

М.В. ДЯЧЕНКО

СХІД-ЗАХІД: ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ (З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ)

Розглядаються питання специфіки та перспектив соціокультурного розвитку Росії у концепціях «західників», народників, ранніх слов'янофілів.

На зміну першому поколінню революційних демократів (Бєлінський, Герцен, петрашевці, Чернишевський) у 70–80-х рр. прийшло друге – народники. На новому витку революційної думки знову вирішувалася проблема соціокультурного самовизначення.

Народники. М. Бакунін. П. Лавров.

У центрі уваги народників – проблеми розвитку капіталізму в країні. Самобутність Росії, її культури, побуту, духу, неприпустимість капіталістичного шляху розвитку стають провідною ідеєю народників. Програмною моделлю суспільства для них стає селянська община, артіль і таке ін.[1] Народники успадкували багато з ідей революційної демократії і спробували пов'язати теорію селянської революції з практикою. В умовах, коли економічний розвиток Росії все більше набував капіталістичної спрямованості, ускладнювалися соціально-політичні обставини всередині країни, представники найрадикальніших верств інтелігенції, продовжуючи вітчизняні революційні традиції, а також під впливом революційних подій на Заході (Паризька комуна) намагалися вести революційні дії. Головним із них було «ходіння в народ», проведення революційної пропаганди серед селян, підготовка революційного перевороту.

В тактичних питаннях серед революційних народників не було єдності. Тут припускалися різні форми революційної дії: «народники-пропагандисти» (лавровці) вважали, що революційному перевороту повинна передувати стадія політичної і культурної просвіти мас; народники-змовники (ткачовці) виступали за негайне заперечення існуючого політичного устрою і спиралися на революційну меншість [2]; анархісти (бакуністи, кропоткінці) закликали до загального бунту, не гаючи часу і остаточного знищення держави, всієї буржуазної цивілізації у процесі соціальної революції. В цілому всі напрями народництва керувалися так званим суб'єктивним методом у соціології. Вони виходили з концепції про вирішальну роль волі окремої особистості в історії або вузької групки людей. При цьому ставка робилася на пробудження потенціальної «руйнівно-революційної» сили народу, який в рішучий момент повинен підтримати дію активної меншості.

З точки зору М. Бакуніна, умовами людського існування в історії є три елементи: «людська тваринність», «мислення» і «бунт». [2, с. 449]. Отже,

необхідно підняти народ на бунт, зруйнувати державу і створити замість неї нове соціокультурне утворення – федерацію общин (асоціацій). Філософсько-методологічним підгрунтям бакунізму була ідея абсолютного заперечення. М. Бакунін, ретельно вивчаючи діалектику Гегеля, інтерпретував принцип заперечення в негативістському сенсі. Так, він запитував: «Хіба не в руйнуванні позитивного міститься весь смисл заперечення?» Тим, хто сумнівається в цьому, він рекомендує звернутися до «Логіки» Гегеля [2, с. 216]. Але Гегель, як відомо, такого типу заперечення називав простим, абстрактним, не віддзеркалюючим суті розвитку. В культурно - історичному процесі заперечення віджитого виступає одночасно і як утвердження життєздатного, прогресивного. Без цього культурний прогрес взагалі неможливий.

Слід зауважити, що негативізм М. Бакуніна деякою мірою можна пояснити (а можливо і виправдати) у зв'язку з його боротьбою проти позитивістських концепцій культурнно-історичного процесу. З позиції демократів він критикує погляди консерваторів, позитивістів, які надають перевагу спадкоємності перед запереченням у процесі соціокультурного успадкування. Позитивісти, зауважував М. Бакунін, розуміють прогрес як «нескінченну поступовість.». Їх позиція така: «Зберігайте старе, але одночасно дозвольте заперечувальникам потихеньку руйнувати його»; заперечувальникам же вони говорять: «Руйнуйте старе, але не зразу і не зовсім, щоб у вас завжди залишилась будь-яка справа.» [2, с. 221].

І все ж тлумачення культурно-історичного заперечення як абсолютної руйнації, як заперечення «без берегів» явно суперечило його істинно діалектичному розумінню. Воно використовувалося М. Бакуніним лише як методологічне підгрунтя соціальної доктрини анархізму. Філософсько-соціологічні концепції революційного народництва, як свідчить історія, були утопічними. Утопічними були і ті тактичні методи, до яких вдавалися народники. Ставка на політичну змову, терор, народний бунт, на тотальне заперечення при досягненні мети, перебільшення ролі критично мислячої інтелігенції і водночас недооцінка об'єктивних історичних умов – усе це не могло не призвести до поразки революційного народництва.

В іншому аспекті проблему соціокультурного самовизначення нації розглядав П. Лавров – представник більш поміркованого напряму народництва. Методологічною основою її вирішення для нього є не негативізм, як це має місце у М. Бакуніна, а еволюціонізм у позитивістській інтерпретації. Більш-менш тривале існування цивілізації, на думку П. Лаврова, зумовлене двома основними чинниками: сприятливими зовнішніми, геополітичними умовами (відсутність агресора, який намагається підкорити або зруйнувати дану цивілізацію); відсутністю внутрішніх соціальних хвороб, що порушують стабільність життєтворення, зокрема механізм успадкування в культурі, і призводять до уповільнення суспільного прогресу, а нерідко і до застою.

До числа цих «хвороб» П. Лавров відносить, з одного боку, занадто великий соціальний і культурний відрив правлячої еліти від народу, а з іншого, – нездатність цієї еліти до інноваційних дій, до оновлення і реформування застарілих форм життя. Якщо правляча меншість нації не зможе подолати цю внутрішню «хворобу» цивілізації і своєчасно не ліквідує соціальну напруженість між більшістю і правлячою меншістю нації, тоді це зробить революція, що призведе до насильства та кровопролиття. Ціна прогресу, таким чином, стає дуже високою. Вину за соціальні катаклізми П. Лавров покладав на правлячу еліту, яка нездатна виконувати цивілізуючу роль і замість рушійної, оновлюючої сили цивілізації перетворюється на консервативну, гальмуючу силу [6, с. 83].

Ранні слов'янофіли. Інтенсивне осмислення проблем культурно-історичного розвитку Росії поряд з революційно-демократичним напрямом проводили і слов'янофіли. О. Хомяков, І. Кіреєвський, К. Аксаков та інші були енциклопедично освіченими людьми, самобутніми мислителями ідеалістично-релігійного напрямку в російській соціології і філософії. У глухий час післягрудневої реакції вони разом із Чаадаєвим, Бєлінським, Герценом, просвітниками з гуртка Станкевича багато зробили для розвитку духовної культури Росії. Спираючись на німецьку класичну філософію, особливо на шеллінгіанство, інколи по-чудернацькому поєднуючи його з візантійсько-богословськими ідеями, вони намагалися виробити свій власний погляд на розвиток історії і культури Росії. На відміну від П. Чаадаєва, для якого історія Росії бачилася як потік спорадичних людських дій і подій, що не позв'язані єдиною культурною традицією, ранні слов'янофіли намагалися знайти у вирі людського життя історичну закономірність. Вивчаючи минуле, аналізуючи витоки сьогодення в минулому, вони прагнули провести історичну екстраполяцію у майбутнє.

У вирішенні питання про те, яка природа існуючої соціокультурної дійсності, позитивна чи негативна за своїм змістом у відношенні до суб'єкта, слов'янофіли не були такими ж радикальними мислителями, як революційні демократи. Але все ж і вони піддали справедливій критиці існуючий суспільний лад, хоча і не виходили за межі ліберальних позицій. Одним із вихідних положень соціологічної концепції слов'янофілів була думка про те, що творцем усієї культури, носієм моральних норм у житті є народ. Отже, політичний лад необхідно узгодити з народним життям, тобто привести його в позитивне, а не негативне відношення до нього. К. Аксаков, характеризуючи внутрішній стан дореформенної Росії, зауважував, що в усьому житті існує «внутрішній розлад» між самодержавством і «верхніми класами», з одного боку, самодержавством і народними масами – з іншого. Народ у кожній дії уряду намагається вбачати нове поневолення, а уряд постійно побоюється революції і кожне самостійне виявлення вважає бунтом. Духовна

культура в країні перебуває у кризовій ситуації, її «внутрішні язви» – кріпацтво, хабарництво, відсутність «гласності суспільної думки», безсовісні лестощі та ідолопоклонство у ставленні до царя [1, с. 111]. Така ситуація ставить мислячу особистість у відношення заперечення соціокультурної реальності. До «заперечувального напрямку», на думку О. Хомякова, належить Баратинський, Пушкін, Лермонтов і, особливо, Гоголь, якого слов'янофіли цінили дуже високо [8, с. 315–316].

Але, як зауважував О. Хомяков, «всяка сукупність потребує засад позитивних, бо заперечення – це те, що роз'єднує і відокремлює». Отже, уникнути суперечності між прогресивно мислячою особистістю, що репрезентує інтереси народу («землі»), з соціокультурною реальністю, яка перебуває в стані кризи, можливо завдяки мирній згоді між урядом і народом на основі гармонізації суспільних відносин і соціальних реформ. «Хай держава, – писав К. Аксаков, – поверне землі думку і слово, які їй належать, і тоді земля поверне урядові те, що йому належить: свої довіру і силу. Діяльність розумної думки, духовна свобода є покликанням людини. Свобода духу більше всього і гідніше всього втілюється в свободі слова. Отже, свобода слова – ось невід'ємне право людини...» [8, с. 111]. Ідеал «справедливого» суспільного устрою слов'янофілів суттєво відрізняється від програми офіційної консервативної ідеології з її програмою єдності «православ'я, самодержавництва і народності». Йому надається більш демократичний і гуманний відтінок. Як зауважував М. Бердяєв, для системи офіційної народності характерним є примат приналежності принципу самодержавництва, а православ'я і народність йому були підпорядковані. Слов'янофіли ж на перше місце ставлять православ'я і народність [3, с. 25].

На противагу думці П. Чаадаєва про розірваність історії Росії, слов'янофіли наполягали на ідеї спадкоємності як необхідного культурно-історичного зв'язку і основи успадкування в культурі. Існують два суб'єкти соціокультурної дії, два носії рушійних духовних сил історії – народ і православна церква. Обидва ці чинники є самодостатніми, вони не залежать від держави. Остання може лише збуджувати або стримувати їхню діяльність. У праці «Про старе і нове» О. Хомяков, порівнюючи культурно-історичний розвиток західноєвропейських країн і Росії, дійшов висновку, що вся західна цивілізація рухається шляхом прогресу переважно у формі радикального заперечення старого. «Англійці, французи, німці, – писав він, – не мають нічого доброго за собою. Чим далі вони заглиблюються в минуле, тим гіршим і аморальнішим бачать вони суспільство». Отже, як зауважував О. Хомяков, людям Заходу «доводиться все старе відкидати як погане і все добре у себе створювати заново» [8, с. 48].

Інша справа – Росія. Тут, на думку О. Хомякова, немає крові у ворожнечі, між поколіннями не виникає ненависті і помсти, а православна церква

не проповідує уроків неправосуддя і насильництва. Розвиток вітчизняної культури, особливо в «дотатарський період», грунтувався на святості сімейних зв'язків, на міцності патріархального побуту. Ось чому основою життєтворення має бути не заперечення, а збереження, спадкоємність моральних норм, головних принципів усталеного устрою життя. Подальший розвиток країни зумовлює зміцнення і збагачення культурної традиції, яка одухотворяється православною вірою. Що ж до держави, особливо в тій формі, яку створив цар Петро, то її роль в російській історії неоднозначна. З одного боку, державний принцип згуртовує націю у єдине ціле, сприяє створенню правових відносин, забезлечує дотримання законів, суспільне управління, а з іншого, – здійснює соціальне насильство, придушує особисту свободу. Тому держава повинна бути не над народом, а у єдності з ним. Так, К. Аксаков писав: «Урядові – необмежена свобода правління, яка належить виключно йому, народові – повна свобода життя і зовнішнього і внутрішнього, яку охороняє уряд» [1, с. 112].

Але основа національної культури не в державі, а виключно в народних формах суспільного життя стародавніх слов'ян общини, сім'ї, моральності, православній вірі. «Сім'я і община зберегли Росію: чи збереже тепер Росія сім'ю і общину?» – ставить запитання О. Хомяков. Майбутнє суспільство він уявляє як результат культурного успадкування прийдешніх поколінь, і це успадкування має відбуватися у формі спірального розвитку, а саме: селянська община допетрівських часів – післяпетрівське суспільство з елементами капіталістичного господарства – майбутнє суспільство у формі традиційної селянської общини, збагаченої досягненнями культури останнього часу. Абрис майбутнього суспільства О. Хомяков накреслює в такому вигляді: «...В освічених і струнких розмірах, в оригінальній красі суспільства, яке поєднує патріархальність побуту місцевого з глибоким смислом держави і уособлює моральне і християнське лице, воскресне стародавня Русь, але вже така, яка усвідомлюватиме себе, повна сил живих і органічних, а не випадкова, що животіє між буттям і смертю» [8, с. 56].

Ця консервативна утопічна модель на зразок феодального соціалізму була своєрідною реакцією на перші ознаки кризи західної буржуазної цивілізації: класові суперечності, падіння моралі, руйнування культурних традицій. М. Бердяєв писав про слов'янофілів: «Вони заперечували західну буржуазну капіталістичну цивілізацію. І якшо вони думали, що Захід гниє, то тому, що він став на шлях цієї буржуазної цивілізації. Слов'янофіли вже угадували відмінність між культурою і цивілізацією, яка на Заході стала популярна з часів Шпенглера» [3, с. 26]. Справедлива критика негативних ознак культури Заходу штовхала слов'янофілів в іншу крайність – до ідеалізації російської старовини, її побуту і звичаїв. Слов'янофіли, говорив О. Герцен, могли скільки завгодно твердити, що можна зі старого взяти лише хороше

і не брати погане, але вони залишилися реакціонерами. «Слов'янофільство», яке очікувало спасіння Росії тільки при відбудові візантійсько-московського устрою, не визволяло, а тільки зв'язувало, йшло не вперед, а назад» [4, с. 324].

У працях, спрямованих проти слов'янофілів, «західники» проводили думку, що реформи Петра не розірвали спадкоємного розвитку Росії, що соціальні суперечності існували і в допетрівській Русі. Як визначав М. Добролюбов, «стародавня Русь не могла раптово щезнути разом із бритими бородами. Вона зовсім не так далеко від нас, щоб уявляти її якимось раєм земним, де живуть ледве не ангели» [5, с. 283].

Філософсько-соціологічна концепція культурно-історичного процесу слов'янофілів, звичайно, не може претендувати на істину. Але їхня безперечна заслуга полягає у гострій постановці окремих проблем розвиткові російської культури, філософії, історії, які потребують наукового осмислення. Слов'янофіли дали поштовх широкому розвиткові народознавства, порушили питання про значення селянської общини, самоврядування, ролі звичаїв (на відміну від писаних законів). Їм належить заслуга як раннім російським критикам буржуазного суспільного ладу і буржуазної культури, хоча вони надали цій критиці форму патріархально-релігійної, утопічної ідеалізації давнини. Слід також зауважити, що в діалозі із «західниками» слов'янофіли зробили свій внесок у розвиток діалектики як теорії культурного прогресу. Значним досягненням ранніх слов'янофілів було засередження уваги на значенні культурного успадкування в житті суспільства, на проблемі людини як суб'єкта культури. Звідси їхній інтерес до морального світу людини, до питань добра і зла, віри, краси в культурно-історичній діяльності людей. Багато з цих питань стали предметом уваги у творчості мислителів, що належали до релігійно-філософського напряму (Ф. Достоєвський, Л. Толстой, Вл. Соловйов, М. Данилевський, Ю. Леонтьєв та ін.).

ПРИМІТКИ

1. «Російському народництву, – писав М. Бердяєв, – завжди була притаманна відраза до буржуазності і страх перед розвитком капіталізму в Росії. Народники вірили в особливі шляхи розвитку Росії, в можливість минути західний капіталізм, а призначення російського народу – вирішити соціальне питання краще і скоріше, ніж на Заході. В цьому сходяться революціонери-народники зі слов'янофілами. Це іде від Герцена. Однією з головних засад народницького соціалізму був той факт, що російському народові завжди були чужими римські поняття про власність. Абсолютний характер приватної власності завжди заперечувався» [3, с. 49-50].

2. П. Ткачов писав: «Прийшов час ударити в набат. Дивіться! Вогонь «економічного прогресу» вже торкнувся корінних засад нашого народного життя, знищується сам «принцип общини», принцип, який повинен стати наріжним каменем того майбутнього суспільного устрою, про який усі ми мріємо» [7, с. 224-225].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антология мировой философии: в 4-х т. – М.: Мысль, 1972.

2. Бакунин М.А. Избранные философские сочинения. – М.: Мысль, 1987. – 574 с.

3. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 224 с.

4. Герцен А.И. Избранные философские произведения: В 2-х т. – М.: Госполитиздат, 1946.

5. Добролюбов А.А. Полное собрание сочинений: В 6-ти т. – М.: Госполитиздат, 1959 – 1961.

6. Лавров П.Л. Философия и социология: Избранные философские произведения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1965.

7. Ткачев П.Н. Избранные сочинения. – М.: Соцэкгиз, 1934. – 232 с.

8. Хомяков А.С. О старом и новом: Статьи и очерки. – М.: Современник, 1988. – 462 с.

Надійшла до редколегії 30.10.2001 р.

УДК 940.5(477)

М.М. ОЛІЙНИК

ДОКУМЕНТИ ЦДАВО УКРАЇНИ ПРО РОЗВИТОК ПРИВАТНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ПЕРІОД НЕПУ (1921 - 1929 РР.)

Аналізуються окремі фонди Центрального Державного архіву вищих органів влади і державного управління України, які містять матеріали про розвиток приватної промисловості у період нової економічної політики.

Складні, стратегічно правильні, але досить болісні процеси, що відбуваються в економіці України в останнє десятиріччя, передбачають реформування усіх галузей економіки, ефективне поєднання усіх форм власності. Нині в умовах становлення товарно-ринкових відносин, в Україні великого значення набуває приватне підприємництво. Вивчення підприємницької діяльності минулого, зокрема, і в роки непу, має не тільки наукове, а й практичне значення.

Незважаючи на те, що в центральних та обласних державних архівах України зберігається порівняно значна кількість документів з цього питання, проблема розвитку приватного виробництва України в період непу залишається недостатньо вивченою й дослідженою.

Метою статті є аналіз матеріалів, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів державної влади і державного управління (ЦДАВО) України (колишньому ЦДАЖР УРСР), про розвиток орендної, приватновласницької, кустарно-ремісничої промисловості, політики більшовицької партії та державних органів щодо цього сектора виробництва, в період, від початку проведення нової економічної політики до її насильницького, штучного й прискореного згортання.

Важливе місце серед матеріалів архіву належить документам, що зберігаються у фонді Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) (ф. 1). Саме цей орган формально, згідно з Конституцією УСРР, був найвищим у тодішній ієрархії владних установ у республіці. Саме до ВУЦВК надходив справжній потік скарг (особливо у перші роки непу) приватних власників на свавілля місцевих органів Радянської влади, незаконну націоналізацію, реквізиції, чи відмову в денаціоналізації, неправильне оподаткування, втручання в комерційну діяльність. У фонді ВУЦВК зберігається значна кількість цих скарг[1].

ВУЦВК, як правило, не приймаючи самостійного рішення по них, направляв їх зі своїми рекомендаціями відповідно до існуючих правових норм для вирішення питань у губвиконкоми та інші місцеві радянські установи. Але, інколи, при розгляді окремих справ, як виняток, був змушений самостійно приймати якесь конкретне рішення. Про це, наприклад, свідчить скарга харківського підприємця Ж. Бормана, який звернувся у 1924 р. до ВУЦВК з проханням відмінити незаконне рішення губвиконкому про націоналізацію його млина в м. Харкові, прийняте 22 серпня 1921 р. Тобто був порушений закон, згідно з яким всі дрібні підприємства, що не були націоналізовані до 21 червня 1921 р., повинні були бути повернуті колишнім власникам. Не вирішивши свою справу у вищих органах УСРР, Ж. Борман звернувся до ЦВК СРСР. Звідти його скарга за підписом А. Єнукідзе була відправлена до Харкова з рекомендацією ВУЦВК вирішити її позитивно відповідно до закону[2]. І тільки після цього у 1924 р. млин повернено його власникові.

Це робилось і тоді, коли цілком очевидними були протиправні дії місцевих органів влади. Показовим є те, що голови губвиконкомів і губекономрад, виправдовуючи позицію місцевих органів влади та управління, обґрунтовували її політичною чи економічною «доцільністю», ігноруючи при цьому норми радянського законодавства[3].

У фонді ВУЦВК зберігаються протоколи засідань, постанови, рішення і розпорядження Президії ВУЦВК і РНК УСРР з окремих питань, пов'язаних із функціонуванням і розвитком приватної промисловості України. Цінні відомості про розвиток приватного підприємництва містяться у доповідях наркоматів та інших органів управління республіки, звітах про роботу губернських (потім окружних) виконавчих комітетів Рад. Зокрема, найповніші, узагальнюючі дані, які свідчать про роль і місце капіталістичних елементів у промисловості, містяться у підготовленій згідно з постановою РНК УСРР від 12 січня 1928 р. доповіді Центрального статистичного управління УСРР про розвиток і питому вагу приватного капіталу в народному господарстві республіки у 1925-1928 рр[4]. Тут є важливі дані про приватновласницьку і приватнокапіталістичну (орендну) промисловість, мережу приватних промислових закладів, чисельність робітників і службовців, що працювали в них. Подається загальна оцінка кон'юнктури приватного сектора промисловості, аналізуються різні форми та методи наступу на

приватний капітал у другій половині 20-х рр., наслідки цього.

У цьому фонді зберігаються неопубліковані статті й стенограми промов діячів більшовицької партії й уряду УСРР періоду 20-х рр. Г.І. Петровського, О.Г. Шліхтера, П.І. Буценка з питань «класової боротьби» на приватних підприємствах, в українському місті та в цілому в республіці[5].

Матеріали фонду ВУЦВК надають можливість простежити і проаналізувати процеси витіснення і ліквідації приватної промисловості України, впровадження і згортання нової економічної політики в УСРР.

Не менше значення для вивчення діяльності приватних виробництв України в період непу мають документи, що зберігаються у фонді Всеукраїнської ради народного господарства (ф. 34) та у фонді української економічної наради (УЕН) (ф. 3040) – постійно діючому міжвідомчому органі при РНК УСРР. У зв'язку з впровадженням непу, як свідчать документи названих фондів, зростає навантаження на центральні господарські органи республіки, в першу чергу на УРНГ та УЕН.

У ЦДАВО України, зокрема у фонді УРНГ, зберігається дуже багато різних документів, які стосуються обставин впровадження непу в нашій республіці. На цей орган було покладено завдання направляти і контролювати місцеві економічні установи на предмет виконання рішень центральних органів Радянської влади по розвитку приватного підприємництва в УСРР. У цьому фонді є багато різних інструкцій[6], циркулярів[7], звітів місцевих губраднаргоспів[8], проектів декретів уряду[9], рішення і розпорядження УРНГ по прискоренню темпів орендної компанії, денаціоналізації підприємств[10]. У цей час її очолював відомий український радянський діяч В.Я. Чубар. Він доклав немало зусиль, як свідчать документи фонду, для відродження економіки республіки створення порівняно сприятливих умов для розвитку приватного підприємництва.

Досить часто УРНГ доводилося приймати конкретні рішення і по окремих питаннях. Наприклад, коли в Одесі відмовили в оренді ниткової фабрики колишнім її власникам, вони звернулися за допомогою в УРНГ. І тільки коли ця інстанція підтримала їх клопотання, місцеві органи влади змушені були укласти орендний договір[11]. Таких випадків було досить багато[12].

Матеріали цих фондів дають змогу вивчити динаміку та якісну характеристику розвитку приватного підприємництва в республіці, його питому вагу у промисловості УСРР.

Серед матеріалів про здійснення політики КП(б)У і радянських установ щодо приватного сектора у промисловості значне місце належить документам вищих господарських органів республіки. Протягом кількох років у складі народного комісаріату торгівлі (НКТ) УСРР (ф. 423) працювала міжвідомча комісія, яка вивчала стан приватного капіталу в промисловості й торгівлі, розробляла практичні рекомендації для державних регулюючих органів про форми і методи впливу на його діяльність. Збереглося багато протоколів засідань

цієї комісії, які є важливим джерелом для дослідження соціально-економічної структури народного господарства[13].

Інформацію про окремі напрями діяльності нової («непманської») буржуазії істотно доповнюють щомісячні статистичні звіти відділу регулювання хлібного ринку НКТ УСРР[14] та періодичні огляди кон'юнктури приватного капіталу в великих містах України в 1923-1929 рр[15]. Саме на НКТ УСРР покладалася функція регулювання ринку сільськогосподарської сировини, зокрема зернових культур. А саме в харчосмаковій промисловості позиції приватного капіталу були найміцнішими. Документи фонду НКТ УСРР містять статистичні дані про поступове зменшення питомої ваги приватної промисловості у другій половині 20-х рр.

Для розвитку приватної промисловості дуже велике значення мала кредитна та податкова політика держави. У фонді народного комісаріату фінансів (НКФ) УСРР (ф. 30) зберігаються постанови колегії НКФ, які свідчать про зменшення, а потім і припинення кредитування приватного виробництва, з питань оподаткування приватних виробництв, пояснювальні записки про виконання державних бюджетів республіки, доповіді комісій, що перевіряли практику збирання податків окружними фінвідділами.

Фонд народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) УСРР (ф. 539) зберігає численні матеріали різних обстежень і перевірок виконання державними органами постанов Комуністичної партії та уряду щодо політики по відношенню до приватного капіталу у промисловості. НК РСІ мав право ознайомитися із будь-якою документацією всіх підприємств незалежно від їх форм власності. Із початком згортання непу і витісненням приватної промисловості у 1927-1929 рр., органи РСІ приділяли особливу увагу контролю за здійсненням «правильної», «партійно-класової» політики у галузі оподаткування приватнокапіталістичного сектора народного господарства республіки. Серед джерел цього фонду – велика кількість актів обстежень роботи фінансових органів по визначенню розмірів оподаткування промислової буржуазії, звіти податкових відділів окружних фінансових установ[16].

Матеріали перевірки діяльності державних товаропостачальних організацій, окружних торгів та місцевих відділів Всеукраїнського акціонерного торговельного товариства, які зберігаються у фонді РСІ, всебічно характеризують процес витіснення приватної промисловості через скорочення, а потім і припинення її постачання сировиною, напівфабрикатами та іншими дефіцитними матеріалами[17].

У цьому ж фонді є доповідні записки про «чистку» державних (особливо фінансових) і кооперативних установ від «антирадянських елементів»[18], акти обстежень проведення «класової лінії» у боротьбі з правопорушеннями, вчиненими приватними підприємцями[19].

Значну групу джерел цього фонду становлять документи періоду згор-

тання нової економічної політики (1927-1929 рр.), що висвітлюють основні напрями роботи партійних організацій України по витісненню і ліквідації приватного виробництва, наприклад, про всебічне посилення «класової лінії» в питаннях кредитування та оподаткування підприємств[20].

Певний інтерес викликають документи відділу законодавчих передбачень і кодифікації народного комісаріату юстиції (НКЮ) УСРР (ф. 8), які дають змогу простежити процес підготовки законів щодо умов діяльності приватного сектора промисловості України в досліджуваний період.

Комплекс документів про умови та особливості діяльності приватних виробництв України доповнюють матеріали фондів громадських організацій республіки. Значну цінність для дослідження цих питань мають фонди профспілок. У фонді республіканської ради професійних спілок УСРР (ф. 2605) переважно зберігаються керівні матеріали (резолюції і постанови з'їздів і пленумів профспілок, розпорядження і директиви місцевим спілковим органам) про захист трудящих приватного сектора від надмірної експлуатації[21].

Документи, що свідчать про конкретне втілення в життя рішень центральних партійних, радянських і профспілкових органів, зберігаються переважно у фондах галузевих профспілок. Діяльність профспілкових організацій по захисту робітників і службовців приватної промисловості знайшла відображення в документах Всеукраїнських комітетів спілки металістів (ф. 2595), будівельників (ф. 2839), швейної[22] (ф. 2677), шкіро-хутрової[23] (ф. 2689), деревообробної[24] (ф. 2730) промисловості і спілки радторгслужбовців (ф. 2783). У них містяться повідомлення заводських і групових комітетів про дотримання норм охорони праці, конфлікти і страйки на приватних підприємствах.

При вивченні і аналізі матеріалів ЦДАВО України дослідникам доведеться подолати деякі труднощі. Значною мірою вони пояснюються тим, що звітність центральних і місцевих органів у ті роки не була чітко налагоджена. Велись творчі пошуки її найдоцільніших форм і термінів. Значна кількість звітів, доповідей, аналітичних довідок не мала єдиної форми. Така різнотипність приводила до того, що не тільки місцеві, а навіть губернські та республіканські органи не приділяли належної уваги багатьом важливим питання своєї діяльності. Частина даних у звітах та інших матеріалах давалась у процентах, інші – в абсолютних цифрах. При цьому виконавці не завжди зважали на точність статистичної інформації.

Рівень точності статистики і культура оформлення документів, глибина проведення аналізу поступово зростали разом із підвищенням кваліфікації працівників партійних, державних і профспілкових органів. Віддаючи належне їх діяльності, яка відобразила в архівних документах безцінний досвід, накопичений у надзвичайно складних умовах, не слід забувати, що багато з них, у результаті різних обставин, не мали не тільки спеціальної, а навіть і загальної підготовки. Тому в значній частині архівних матеріалів, особливо тих, що

надходили з місць, часто лише констатувались факти і події без будь-якої їх оцінки та аналізу. Починаючи з другої половини 20-х рр., під впливом і тиском сталінського керівництва більшовицької партії, починає набувати силу тенденція необ'єктивного відображення реальної дійсності. Це стосується і оцінки ролі приватних виробництв у відродженні економіки країни, становища та умов праці в них найманих робітників, діяльності профспілок по організації соціального захисту. Більше того, у 50–80-ті рр. велика кількість справ, що зберігались у фондах ЦДАВО України, пов'язаних з діяльністю приватних підприємств, були знищені як такі, що «не мають наукової цінності.»

Відзначаючи важливість архівних джерел, слід підкреслити, що їх ні в якому разі їх не варто фетишизувати. У процесі проведення дослідження по вивченню окремих сторін діяльності приватних виробництв України, на нашу думку, необхідно перевіряти і зіставляти всі факти незалежно від того, де вони були виявлені – в центральних чи місцевих архівах, періодичній пресі, збірниках документів і матеріалів, наукових монографіях, статтях чи в навчальних посібниках. Перевага повинна надаватися тим фактам, які є найбільш переконливими, достовірними і важливими.

Таким чином, глибоке вивчення документів Центрального державного архіву вищих органів державної влади і державного управління України у поєднанні з матеріалами інших центральних і місцевих державних архівів, їх всебічний аналіз та перевірка надають змогу ґрунтовного дослідження різних аспектів розвитку і діяльності приватних промислових підприємств України в період проведення нової економічної політики.

ПРИМІТКИ

[1] Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України. – Ф. 1, оп. 2, спр. 742.
[2] Ф. 1, оп. 2, спр. 1483, арк. 1-29.
[3] Ф. 1, оп. 2, спр. 1483, арк. 1-29.
[4] Ф. 1., оп. 4, спр. 1021.
[5] Ф. 1, оп. 4, спр. 6, 358, 369.
[6] Ф. 34, оп. 3, спр. 309.
[7] Ф. 34, оп. 3, спр. 450; оп. 4, спр. 710, 1026.
[8] Ф. 34, оп. 3, спр. 335.
[9] Ф. 34, оп. 3, спр. 446, 529.
[10] Ф. 34, оп. 2, спр. 724, 727, 728, 730; оп. 3, спр. 772, 773, 774, 780.
[11] Ф. 34, оп. 3, спр. 772, арк. 47.
[12] Ф. 34, оп. 3, спр. 772, арк. 6, 7, 10, 13.
[13] Ф. 423, оп. 1, спр. 746.
[14] Ф. 423, оп. 1, спр. 578.
[15] Ф. 423, оп. 1, спр. 414, 677, 679.
[16] Ф. 539, оп. 6, спр. 968, 1074, 1081; оп.7, спр. 1356, 1363, 1538.
[17] Ф. 539, оп. 6, спр. 966, 969, 988, 989.
[18] Ф. 539, оп. 6, спр. 249, 945, 1166, 1167.

[19] Ф. 539, оп. 6, спр. 1177.
[20] Ф. 539, оп. 6, спр. 1066.
[21] Ф. 2605, оп. 1, спр. 94, 96, 97, 107, 109.
[22] Ф. 2677, оп. 1, спр. 3, 4, 15, 27, 28.
[23] Ф. 2689, оп. 1, спр. 7, 23, 24.
[24] Ф. 2730, оп. 1, спр. 38, 39, 41.

Надійшла до редколегії 9.01.2001 р.

УДК 339.16.012.34"1921/1928"

В.В. ЛАНТУХ

МІСЦЕ І РОЛЬ КООПЕРАТИВНОЇ ТОРГІВЛІ В ПРИДБАННІ ТОВАРІВ ТРУДЯЩИМИ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

Висвітлюється роль кооперативної торгівлі щодо купівлі товарів трудящими України в часи непу в умовах конкуренції з державною та приватною торгівлею.

Одним із напрямів господарської діяльності кооперативів стала торгівля. Торговельна діяльність споживчої кооперації відразу після закінчення громадянської війни полягала в розподілі товарів, які надходили за нарядами губернських продовольчих комітетів і Наркомпроду. Наприкінці 1922 р. після скасування карткової системи кооперативні організації перейшли до кооперативної торгівлі.

І в середині 20-х рр., і в кінці непу існувало досить багато населенних пунктів, де не було ні кооперативних, ні державних торговельних підприємств.Так, у 1925/26 р. із 11792 сіл республіки, де були торговельні підприємства, у 2276 селах (19,3 %) були тільки приватні торговельні заклади. Навіть у 1927/28 р. таких сіл було 1041 (8,9 %). А в той же час, у 1925/26 р. у 4170 селах (35,5 %) були заклади тільки коопертивної і державної торгівлі, що не мали конкурента-приватника. У 1927/28 р. таких сіл налічувалося 6536 (55,3 %). При цьому зменшилася кількість селищ, де усуспільнений сектор конкурував з приватником: з 5346 сіл у 1925/26 р. до 4190 сіл 1927/28 р. [1, с. 12].

Інакше кажучи, підприємства усупільненої торгівлі плуталися, забували про своє призначення: доповнювати один одного, відкривати свої підприємства, де або немає ніяких торговельних підприємств або там, де вже діє приватник – щоб вести з ним конкурентну боротьбу за покупця, витискуючи, таким чином, його з товарообігу.

Спробуємо визначити місце кооперативної торгівлі в придбанні товарів родинами робітників, службовців та селян за даними бюджетів на листопад місяць 1925-1929 рр. секції соціальної статистики і праці Держплану УСРР.

За останні роки відсутність матеріалів бюджетних обстежень не випадкова. В умовах кризи економіки держава перевела тільки невелику частину робі-

тників і службовців важливих ділянок господарського будівництва на нормоване забезпечення деякими продуктами і товарами. Інша (основна) частина повинна була боротися за своє виживання. А у 1931 р. в Україні вже почався голод. Тому, якщо і проводилися обстеження сімейних бюджетів в 1930-1932 рр., вони вже не могли показати «неухильний» процес зростання матеріального добробуту радянських людей, що проголошувалося вищим законом життя та діяльності комуністичної партії.

За листопад 1925 р. відсутні дані про придбання родинами робітників продуктів харчування: хлібних, м'ясних, молочних, яєць, олії, цукру та ін. Зазначалися лише загальні витрати на придбання усіх продуктів харчування.

Так, у листопаді 1925 р. родиною робітника було придбано товарів на 72 крб. 70 коп., зокрема 89,9 % цієї суми він витрачав у торгівлі. Питома вага кооперативної тогрівлі в придбанні товарів родиною робітника становила 41,6 %. На продукти харчування його родина витрачала в місяць 37 крб. 98 коп., із них 92,3 % витрачалося в торгівлі, а частка кооперативної торгівлі в придбанні продуктів харчування становила 41,9 %. На спиртні напої відводилося 1 крб. 15 коп. (усе через торгівлю), частка кооперативної торгівлі становила тут 44,3 %, на тютюн і цигарки він витрачав 1 крб. 08 коп. (теж через торгівлю), частка кооперативної торгівлі становила 57,4 %. В листопаді 1925 р. на одяг і взуття родина робітника витрачала 19 крб. 95 коп., із них 98,4 % – через торгівлю. На частку кооперативної торгівлі приходилося 46,6 %. На придбання предметів господарського споживання, паливо та освітлювальні матеріали він витрачав 5 крб. 03 коп., із них тільки 18,9 % – через торгівлю. Частка кооперативної торгівлі становила 54,7 % [1, с. 58–59].

У листопаді 1928 р. родина робітника придбала товарів на суму 84 крб. 34 коп. (91,3 % якої витрачалося в торгівлі). Частка кооперативної торгівлі становила 72,3 %. В листопаді 1929 р. тільки на купівлю продуктів харчування родина робітника витрачала 82 крб. 45 коп., 99,2 % яких – через торгівлю, зокрема 82,2 % – через кооперативну [1, с. 58-59].

На жаль, відсутні дані про інші придбання родиною робітника в листопаді 1929 р. Це було зрозумілим, якщо звернутися до даних про середній заробіток по народному господарству України. В 1929 р він становив 815 крб. Або 67 крб. 92 коп. на родину в місяць [2, с. 387].

У родинах робітників працівав, як правило, зазвичай лише її голова. Але і ця сума витрат на харчування свідчить про те, що навіть однієї заробітної плати дорослої людини на харчування уже не вистачало.

У дореволюційній Росії в 1909 р., на харчування, житло, одяг, гігієну, лікування та ін. – робітники витрачали 83,6 % свого бюджету, а витрати тільки на харчування і житло дорівнювали 70,7 % бюджету [3, с. 72]. Інша частина бюджету робітника переходила в його збереження. Якщо у листопаді 1927 р. родина робітника витрачала на хлібні продукти 9 крб. 82 коп., то у листопаді 1929 р.

– уже 22 крб. 01 коп., на м'ясні продукти в 1927 р. відводилося 16 крб. 23 коп., а в листопаді 1929 р. – 24 крб. 37 коп. Молочні продукти і яйця обходилися родині робітника в листопаді 1927 р. в 5 крб. 44 коп., у листопаді 1929 р. – в 10 крб. 06 коп. На олію робітник витрачав у 1927 р. 92 коп., а в 1929 р. – 2 крб. 74 коп. На цукор у 1927 р. йшло 2 крб. 35 коп., в 1929 р. – 6 крб. 28 коп. [1, с. 58-59].

У цілому, дані бюджету родини свідчать про невпинне зростання питомої ваги кооперативної торгівлі в придбанні товарів (з 41,6 % у 1925 р. до 72,3 % у 1928 р.).

Дані бюджету родин службовців свідчать про те, що в листопаді 1925 р. одна родина витрачала на купівлю товарів 65 крб. 16 коп., 98 % яких проходили через торгівлю. Частка кооперації становила 39 %. На придбання продуктів харчування в родині службовця витрачалося 39 крб. 98 коп., 98,6 % – в торгівлі. При цьому частка кооперації була 35,1 %. На спиртні напої у службовця витрачалося 32 коп., на предмети господарського споживання і освітлювальний матеріал – 5 крб. 02 коп., 74 % яких витрачені в кооперації [1, с. 58-59].

У листопаді 1928 р. витрати в родині службовця складали 61 крб. 45 коп., 97,3 % – в торгівлі, зокрема 63,3 % – в кооперативній. На купівлю продуктів харчування родина витрачала 44 крб. 56 коп., 98 % яких осіли в торгівлі, в тому числі 58 % – у кооперативній. На придбання спиртних напоїв витрачено 31 коп., 86,6 % із них – у кооперації. На тютюн і цигарки – 1 крб. 56 коп., 62,7 % яких витрачено в кооперації. Купівля одягу і взуття обійшлася в 9 крб. 27 коп., 93 % яких пішли в торгівлю, 3,1 % – в кооперативну. На предмети господарського споживання і освітлювальний матеріал відводилося 2 крб. 98 коп., 97,3 % яких пройшли через торгівлю, зокрема 67,2 % через кооперативну [2, с. 58–59].

Очевидне зростання частки кооперативної торгівлі в придбанні родиною службовця товарів: з 39 % у 1925 р. до 63,3 % у 1928 р. Дещо більший «авторитет» був у родині робітника: 41,6 % у 1925 р., 72,3 % – у 1928 р. Родина робітника більше витрачала на купівлю товарів більше ніж родина службовця, причому ця сума зростала з 72 крб. 07 коп. у 1925 р. до 84 крб. 34 коп. у 1928 р. Витрати на купівлю товарів у родині службовця були нижчими порівняно з родиною робітника, до того ж вони скорочувалися: 65 крб. 2 коп. у 1925 р. і 61 крб. 45 коп. – у 1928 р., про що свідчать статистичні матеріали.

Звичайно, селянська родина витрачала менше коштів, ніж міська (робітники і службовці) на купівлю сільськогосподарських товарів. Природний «ухил» в купівлях селян був у бік продуктів промислового виробництва. До того ж селяни купували те, що не купували робітники та службовці: худобу, ремонт, лісоматеріали тощо.

Більшість промислових товарів, придбаних сільським населенням – це споживчі вироби, товари виробничого призначення становили 11,7 %. Господарська змичка з селянством була, таким чином, як казали в 20-х роках, «змичкою по ситцю». Дійсно, в обігу промислових товарів сільської спожи-

вкооперації, наприклад, частка мануфактури і готових виробів з неї складала в 1928 р. 37 % [4, с. 28].

Розглянемо питому вагу кооперативної торгівлі в придбанні селянською родиною різних товарів. Так, у 1927-28 р. селянська родина придбала товар на суму 287 крб. 11 коп., зокрема 68,1 % через торгівлю, з яких 72,7 % – через кооперативну [2, с. 60].

У 1928-29 р. селянська родина придбала товарів на суму 306 крб. 01 коп., 66,6 % якої – через торгівлю, в тому числі 76,4 % – через кооперативу. А за місяць в середньому, вона придбала товарів на суму 25 крб. 50 коп. 187 крб. 15 коп. відводилося у селянина на купівлю промислових товарів, 92,2 % – через торгівлю, 81,9 % – через кооперативу. Сільськогосподарських товарів придбано на суму 118 крб. 86 коп. З них 39,5 % – через торгівлю, 46,3 % – через кооперативу [2, с. 60].

У першій половині 1929-30 р. селянською родиною придбано товарів на суму 146 крб. 12 коп. Це менше ніж за такий же період у 1927-28 р. на 94 крб. 36 коп., 93,6 % – через торгівлю, було куплено товарів промислового виробництва, а сільськогосподарських товарів за перше півріччя 1929-30 р. на 48 крб. 76 коп., 20 % яких пішло в торгівлю. Зменшення закупівель відбувалося у селян за рахунок борошна і круп, худоби та інших сільськогосподарських товарів, – позначилися результати колективізації, яку селяни зустріли масовим знищенням худоби. Якщо у 1928-29 р. селянська родина витратила на придбання худоби 61 крб. 76 коп., то в першій половині 1929-30 р. – 22 крб. 18 коп. [2, с. 60].

Сільське господарство України одержало не тільки мізерні бюджетні кошти (у 1927 р. – 13-14 % усіх бюджетних витрат), а ще в результаті перерозподілу національного прибутку віддавало більше половини створеного в сільському господарстві прибуткового продукту [5, с. 94-95]. Баланс вартісних обмінів між містом і селом був не рівнозначним. За одержану несільськогосподарьку продукцію вартістю 2 крб. сільськогосподарська сфера віддавала своєї продукції на 2 крб. 06 коп.

Потрібно ще зважати й на ту обставину, що ціна на одноіменний товар у місті та сільській місцевості була неоднаковою. Якщо у 1929 р. сільські ціни лише на 5,7 % перевищували міські, що виправдовувалося торговельно-транспортними витратами сільської торгівлі, то у 1931 р. цей розрив збільшився на 41 %, причому, у цінах на промислові товари широкого вжитку складав, навіть, 59 % [4, с. 65-66]. Це не можна виправдати лише транспортними витратами по доставці товарів у сільську місцевість. Така цінова політика була одним із складових елементів пограбування селян державою.

Отже, протягом періоду, охопленого бюджетним обстеженням, очевидне збільшення частки кооперативної торгівлі в придбанні родинами трудящих товарів: у робітників – з 41,6 % до 72,3 %, у службовців – з 39 % до 63,3 %, у селян – з 72,7 % до 76,4 %. Таке збільшення ролі кооперативної

торгівлі відбувалося на фоні загального збільшення частки роздрібної кооперативної мережі за такий же період з 18,9 % до 42,2 % і різкого зниження як загальної кількості (майже удвічі), так і питомої ваги приватних торговельних підприємств [2, с. 349-350].

Якщо б таке зростання ролі кооперативної торгівлі відбувалося в умовах відносно постійної кількості підприємств різних видів торговлі, і родина трудівника надавала перевагу крамницям, які належали або державі, або кооперації, або приватнику, а ми з'ясували, що звернутися до конкретної крамниці її примусили доступніші ціни, кращий асортимент товарів, краща культура обслуговування тощо, тоді б йшлося про безумовне зростання авторитету даного виду торгівлі. В даній же ситуації, на наш погляд, зазначимо лише відносне збільшення питомої ваги кооперативної торгівлі в купівлях родинами трудящих.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Статистика України. – Х.: ЦСУ УСРР, 1931.

2. Народне господарство УСРР: Стат. довідник. – К.:Держвидав, 1935. – 664 с.

3. Васильев В.А. Бюджеты рабочих прежде и теперь. – М.: Наука, 1965. – 111 с.

4. Барсов А.А. Баланс стоимостных обменов между городом и деревней. – М.: Наука, 1969. – 197 с.

5. Історія селянства Української РСР. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 2. – 543 с.

Надійшла до редколегії 26.06.2001 р.

УДК 94(497.2)"1941/1945"

С.В. ПОТРАШКОВ

ВСТУП БОЛГАРІЇ У ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ ТА ПОЗИЦІЯ ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ

Аналізується ставлення СРСР, США та Великої Британії до Болгарії напередодні та після її вступу у другу світову війну на боці фашистського блоку.

Болгарські та радянські історики у своїх дослідженнях значну увагу приділяли приєднанню Болгарії до Троїстого пакту фашистських держав у березні 1941 р. [1; 2; 3]. Другий фатальний крок болгарського уряду – оголошення війни Великій Британії та Сполученим Штатам у грудні того ж року – не привертав пильної уваги і вважався логічним наслідком попереднього. Мета цієї публікації – висвітлити реакцію провідних держав антигітлерівської коаліції на факт вступу Болгарії у другу світову війну.

Безпосереднім результатом приєднання Болгарії до Троїстого пакту став напад німецьких військ з її території на Югославію та Грецію у квітні 1941 р. Болгарські війська не брали участі у бойових діях, прикриваючи у цей час тил

німецької армії на кордоні з Туреччиною. Після завершення військових операцій Болгарії було дозволено окупувати Піротський округ, югославську частину Македонії, грецьку Західну Фракію, острови Тасос та Самофракія – всього 39756,6 кв. км. з 1875904 осіб населення [4]. Правлячі кола країни оцінювали те, що трапилось, як величезний успіх своєї зовнішньої політики, як історичне виправдання союзу з нацистською Німеччиною. З того часу болгарська політика, за висловом відомого болгарського вченого І. Дімитрова, стає «упевнено і неприховано прогітлерівською» [5].

Велика Британія навесні 1941 р. не залишила спроб утворити антигітлерівський фронт на Балканах. «Нам здавалося, – писав У. Черчілль у мемуарах, – що якби за змахом нашої руки Югославія, Греція, Туреччина почали діяти спільно, то Гітлер був би змушений або тимчасово лишити Балкани у спокої, або так глибоко ув'язнути в сутичці з нашими об'єднаними силами, що на цьому театрі війни виник важливий фронт» [6, с. 49, 50]. Через кілька днів після приєднання Болгарії до фашистського блоку, в Лондоні вирішили надати військову підтримку Греції. Насправді то була «допомога лише символічними силами, щоб «врятувати престиж» в очах світової громадськості» [7].

Балканська кампанія у квітні 1941 р. була короткою і завершилася розгромом югославської та грецької армій і поспішною евакуацією британських сил з півострова. Під час неї були вчинені перші ворожі дії проти Болгарії. Без оголошення стану війни англійські, югославські літаки бомбардували Софію та інші населені пункти [8].

Сполучені Штати Америки досить байдуже поставилися до драматичних подій у далекому від них кутку Європи. Навіть коли Болгарія взяла участь у окупації Греції та Югославії, США обмежилися лише словесним осудом цього кроку й надалі підтримували з нею дипломатичні відносини.

Радянська політика в Болгарії та на Балканах в цілому відчувала вплив пакту про ненапад з Німеччиною. Москва виходила з помилкового переконання у зацікавленості Німеччини у збереженні пакту, тому, незважаючи на відверте ігнорування останньою радянських інтересів у регіоні, намагалася, зі свого боку, уникнути передчасного конфлікту. Хоча Болгарія стала союзником гітлерівської Німеччини, СРСР підтримував з нею звичайні дипломатичні та торговельні відносини. Але ставлення до радянських установ та громадян з боку офіційної влади погіршилося. На початку квітня радянський посол А. Лаврищев повідомляв до Москви, що «...болгарський уряд не припинив антирадянської кампанії. ...Уряд, запевняючи нас у доброзичливому ставленні до демонстрації радянських фільмів, вжив жорстких заходів для їх заборони... Суворо обмежував продаж радянської літератури. Портрети радянських лідерів фактично заборонені... Є свідчення, що в останній час поліція забороняє слухати радіопередачі з Москви болгарською мовою» [9, с. 552]. Проте торгівля з СРСР була дуже важлива для Болгарії, тому представники уряду неодноразово заявляли про зацікавле-

ність у її подальшому розвитку [9, с. 553, 555].

Події на Балканах на початку 1941 р. виявили об'єктивний збіг інтересів СРСР та Великої Британії: спроби втримати Болгарію від вступу до Троїстого пакту, підтримка держав, що чинили опір гітлерівській експансії. Надати військову допомогу Греції Черчілль, за його словами, вирішив, розраховуючи «вплинути на Радянську Росію, результати чого ми були не в змозі оцінити заздалегідь» [6, с. 49]. Але всі спроби британського прем'єр-міністра налагодити особисті стосунки зі І.В. Сталіним зазнавали фіаско. Лист Черчілля до Сталіна від 3 квітня 1941 р., де він попереджав про підготовку Німеччини до нападу на СРСР, у Кремлі оцінили як чергову спробу англійців зіткнути обидві країни.

Своєрідною відповіддю на послання Черчілля стало сумнозвісне повідомлення ТАРС від 14 червня 1941 р., де категорично спростовувалися широко розповсюджені «в англійській і взагалі іноземній пресі… чутки про близькість війни між СРСР та Німеччиною». Лише за вісім днів до початку війни народ та армія були повністю дезорієнтовані стосовно реального стану справ.

Відповідно Москва інструктувала своїх прихильників у Болгарії. У листі до члена ЦК БРП Добрі Терпешева від 20 червня 1941 р. московське керівництво застерігало болгарських комуністів від недооцінення «огидної ролі, що її відіграв англійський імперіалізм у справі перенесення війни на Балкани», а також висловлювалося проти утворення у країні єдиного антигітлерівського фронту спільно з англофільськими колами, тому що «з політичної точки зору це означає блок з англійськими імперіалістами, дійсно проти Німеччини, але об'єктивно і проти СРСР…» [10].

22 червня 1941 р. почалася радянсько-німецька війна. Увечері того ж дня У. Черчілль виступив по радіо з заявою про підтримку Радянського Союзу. Трохи пізніше, 26 червня, з аналогічною заявою виступив уряд США. У червні між СРСР та Великою Британією відбувся обмін військовими місіями, а 12 липня у Москві підписано міжурядову угоду про взаємну підтримку у війні. Сполучені Штати зі свого боку обіцяли всіляко підтримувати англо-радянський союз. Їх зобов'язання надати СРСР економічну допомогу було зафіксоване під час обміну нотами між радянським посольством та Держдепартаментом США 2 серпня 1941 р. Радянсько-англійська угода та радянсько-американський обмін нотами заклали практичні підвалини формування в недалекому майбутньому антигітлерівської коаліції.

Для правлячих кіл Болгарії початок радянсько-німецької війни став раптовою, але очікуваною подією. Прем'єр-міністр Б. Філов спочатку був стривожений новиною, але опанував себе і з оптимізмом заявив, що тепер не лишається нічого іншого, як очікувати нових німецьких перемог у Росії [11]. Міністр закордонних справ І. Попов сказав, що вже давно вважав цей крок з боку Німеччини неминучим. На його думку, Радянський Союз був великою небезпекою для Болгарії. «Тому він щиро вітає наш вчинок і бажає німецьким

військам повного успіху», – повідомляв у Берлін посол Г. Ріхтгофен [12].

Реакція більшості болгар помітно відрізнялась від урядової. «Згідно з одержаними із Софії та провінції відомостями, звістку про війну між Німеччиною та Росією населення сприйняло як несподіванку і з сумом», – записав у щоденнику Б. Філов [13].

ЦК БРП негайно відгукнувся на гітлерівську агресію проти СРСР, закликавши болгарський народ «ні в якому разі не допустити використання своєї землі та своєї армії у розбійницьких цілях німецького фашизму», а також «усіма силами допомогти радянському народові в його важкій боротьбі» [9, с. 557-559]. На засіданні Політбюро ЦК БРП 23-24 червня 1941 р. було прийняте рішення розгорнути в країні збройну боротьбу.

На відміну від інших сателітів Третього рейху, Болгарія не брала участі в агресії проти СРСР і навіть зберегла з ним дипломатичні відносини. Вона стала своєрідним буфером між ворогуючими державами – обставина, яку кожна з них намагалась використати у власних цілях. Німеччина доручила Болгарії захист своїх інтересів у СРСР. Болгари сприяли обміну дипломатичних місій обох країн, інтернованих після початку війни у Москві та Берліні, вони також взяли на себе роль заступника німецьких військовополонених у СРСР [14].

Особливі відносини з Болгарією відкривали для радянської сторони можливості одержувати інформацію про стан ворожого табору. Як згадував заступник начальника розвідки НКВС П. Судоплатов, болгарський посол у Москві І. Стаменов «був завербований нашим досвідченим розвідником Журавльовим у 1934 р. у Римі. Він працював секретарем посольства Болгарії, симпатизував Радянському Союзу і співпрацював з нами виходячи з суто патріотичних міркувань. Він був переконаний у необхідності міцного союзу між Болгарією та СРСР і розглядав його, як єдину гарантію захисту болгарських інтересів на Балканах і в європейській політиці в цілому» [15, с. 229].

З ім'ям цього дипломата пов'язаний епізод, деталі якого ще й понині до кінця не з'ясовані, але який переконливо свідчить, що радянські керівники надавали відносинам з Болгарією особливого значення. Йдеться про спробу укласти з Гітлером «другий Брестський мир» при посередництві Болгарії. Існуючі версії цієї події мають суттєві розбіжності. Згідно з однією у липні 1941 р. відбулася зустріч Стаменова зі Сталіним, Молотовим та Берією. Обговорювалася можливість укладення миру з Німеччиною, віддавши їй Прибалтику, Молдавію, частину України та Білорусії. Роль посередника у цій сумнівній справі відводилася цареві Борису III [16; 17].

Згідно з іншою – болгарський посол зустрічався тільки з П. Судоплатовим, «зміст бесіди зі Стаменовим був санкціонований Сталіним та Молотовим з метою дезінформувати противника і виграти час для концентрації сил та мобілізації наявних резервів» [15, с. 229–230].

Обидві версії збігаються за оцінкою результатів: посол Стаменов висло-

вив власну переконаність у остаточній перемозі Радянського Союзу і не став доводити одержану інформацію до відома царя. Не заглиблюючись в аналіз вірогідності кожної з версій, відзначимо, що, на наш погляд, факт звернення до болгарського посла свідчить про важливість для радянської сторони зберегти дипломатичні стосунки з Болгарією.

У подальшому радянське керівництво більше не робило спроб встановити зв'язок з Берліном через Софію.

З серпня 1941 р. активніше стали проводитися дії, націлені на підрив внутрішньої стабільності в Болгарії. З 11 серпня по 6 жовтня заслано сім груп політемігрантів, які мали завдання вести розвідку та партизанські дії у тилу німецької армії [18]. Всі протести болгарської сторони з цього приводу Москва категорично відхиляла. Врешті 10 вересня, вперше з початку війни, В. Молотов вручив І. Стаменову урядову заяву з переліком фактів, що свідчили про використання болгарської території німцями та італійцями у військових операціях проти СРСР. Тепер настала черга для болгар заперечувати вірогідність даних, наведених у радянській ноті.

Незважаючи на обмін різкими заявами, жодна із сторін не виказала намір розірвати дипломатичні стосунки.

Інша держава антигітлерівської коаліції, що також підтримувала з Болгарією повномасштабні дипломатичні стосунки – Сполучені Штати Америки. Болгарія була далекою периферією зовнішньополітичних інтересів США. Це підтверджує вибір особистості на посаду американського посла в Софії. Джордж Ерл не був професійним дипломатом, своє призначення у Болгарію він отримав завдяки приятелюванню з президентом Ф. Рузвельтом. У болгарській столиці він уславився бешкетуванням у нічних клубах. Але ця обставина не заважала йому успішно виконувати роль уважного спостерігача, що регулярно забезпечував Вашингтон докладними звітами про ситуацію у країні. В обставинах, що склалися у 1941 р., від нього важко було б вимагати чогось більшого, вважає американський дослідник Ф. Чарі [19].

Велика Британія, після розриву дипломатичних відносин, майже повністю втратила джерела інформації про становище у Болгарії. Нечисленні представники англофільської опозиції у країні зайняли пасивну, очікувальну позицію і не були корисними для відновлення поламаних зв'язків. Єдиним каналом британського впливу лишилися радіопередачі Бі-Бі-Сі з Лондона. Від англійського радіо болгари вперше довідались про напад Німеччини на СРСР. З цього часу передачі Бі-Бі-Сі стали важливим джерелом інформації для всіх антифашистів, що з хвилюванням стежили за перебігом подій на Східному фронті [20].

У червні 1941 р. до лондонського радіо приєдналася станція «Вільна та незалежна Болгарія», а трохи пізніше – радіо «Васил Левський». Вони виступали від імені Національного комітету «Вільна та незалежна Болгарія», що був утворений на Близькому Сході діячами правого крила БЗНС «Пладне» за

допомогою британської розвідки [21]. Головною справою комітету стала пропагандистська діяльність. Британська розвідка зв'язувала з цією емігрантською групою певні плани, котрі так і не були реалізовані, тому що болгарська політична еміграція «лишилася нечисленною, слабкою, роз'єднаною без будь-якого впливу у країні» [21].

У міжсоюзницьких відносинах другої половини 1941 р. Болгарія не мала помітного місця. Бойові дії розгорталися на підступах до Москви та Ленінграда, у Північній Африці та Атлантиці, а Балкани лишалися глибоким тилом фашистського блоку. Головними завданнями у цей період були: укріплення англо-американського союзу та надання допомоги Росії. У серпні 1941 р. ці та інші питання обговорювали У. Черчілль та Ф. Рузвельт під час зустрічі у гавані Арджентія на острові Ньюфаундленд. Найважливішим документом переговорів стала так звана Атлантична хартія – декларація, у якій викладено принципи та цілі західних держав у війні. Пункт другий наголошував, що Велика Британія та США «не погодяться на територіальні зміни, які не відповідають вільному бажанню зацікавлених народів» [22]. Стосовно Болгарії це означало, що «національне об'єднання» за рахунок Греції та Югославії західні союзники вважають неприпустимим. У серпні, на Міжсоюзницькій конференції у Лондоні, Радянський Союз приєднався до Атлантичної хартії. Восени 1941 р. були, в цілому, вирішені питання стосовно постачання у Радянський Союз зброї, стратегічної сировини та матеріалів із США та Великої Британії. Але до кінця року СРСР одержав лише чверть від обіцяних вантажів. Тому вирішальну битву за Москву Радянська Армія вела без суттєвої допомоги з боку союзників.

6 грудня радянські війська перейшли у наступ під Москвою, а наступного дня світ облетіла звістка про напад японців на американську військово-морську базу Перл-Харбор. Нападу зазнали також британські володіння у Південно-Східній Азії. 8 грудня Конгрес США оголосив війну Японії. Вступ Сполучених Штатів у війну завершив формування ядра антигітлерівської коаліції, навколо якого згодом згуртувалися інші держави.

Держави фашистського блоку вітали виступ Японії на своєму боці. 11 грудня Німеччина та Італія оголосили війну США. За умовами виконання Троїстого договору, німецький та італійський посли у Софії 12 грудня передали до Міністерства закордонних справ вимогу негайно оголосити війну США та Великій Британії. У цей же день Кабінет Міністрів одностайно прийняв відповідне рішення. Цар Борис ухвалив його, але, як згадував Б. Філов, «очевидно неохоче і був схвильований та занепокоєний» [23]. При голосуванні в Народних зборах урядова більшість зустріла звістку про оголошення війни оплесками та вигуками «ура».

Приймаючи фатальне для країни рішення, Борис III, Філов, інші міністри та депутати припустилися серйозної помилки, вважаючи, що конфлікт з Англією та Америкою буде символічним і не потребуватиме від Болгарії ані зу-

силь, ані жертв. Пройде менше двох років і під градом бомб, що союзницька авіація обрушить на Софію та інші міста, ці ілюзії будуть брутально розвіяні.

Американський посол Ерл залишив Софію наприкінці грудня, але оголошення Болгарією стану війни з США ще тривалий час лишалося однобічним актом. У Вашингтоні не квапилися з відповідними діями. Тільки у січні 1942 р. президент Рузвельт рекомендував державному секретареві К. Хеллу передати декларації про оголошення війни державами-сателітами Німеччини у Конгрес для прийняття рішення. «Я вважаю, – писав президент, – що США не варто приділяти увагу жодній з цих декларацій війни проти нас з боку маріонеткових урядів» [24].

Велика Британія, раніше вже оголосивши війну Угорщині, Румунії та Фінляндії, зробила цей крок у відношенні до Болгарії 25 грудня 1941 р. Оперативність Лондона пояснювалась тим, що він був більше втягнутий у європейські, зокрема балканські справи.

Американці зволікали з формальним оголошенням війни, виправдовуючи власну позицію стосовно сателітів розумінням того, що ворожі вчинки з їхнього боку були зроблені під тиском Німеччини і мали вимушений характер. Щодо Болгарії, відсутність її солдатів на фронтах, лише підкреслювала, на думку Вашингтона, справедливість такого підходу. 5 червня 1942 р. Сполучені Штати оголосили війну Болгарії, Румунії та Угорщині. При цьому вони досить великодушно поставилися до 4450 болгарських громадян, що перебували у той час на території США. Їх не піддавали таким суворим обмеженням свободи, як німців, італійців та японців [25].

Радянський Союз лишився єдиною країною антигітлерівської коаліції, що продовжувала підтримувати дипломатичні відносини з Болгарією. Така позиція, на наш погляд, виходила з особливого значення, що надавали стосункам з Болгарією у радянському керівництві. Безумовно вона була розрахована на тривалий період. Збереження офіційних відносин у поєднанні з нелегальними каналами проникнення в країну та русофільськими симпатіями народу дозволяло Радянському Союзу не тільки одержувати з Болгарії важливу інформацію про стан фашистського блоку, але, певною мірою, впливати на громадськість та політичні кола країни. Все це надавало СРСР перевагу над іншими державами антигітлерівської коаліції. Кожного разу, коли виникала необхідність одержати відомості про події у Болгарії, союзники були змушені звертатися до Москви.

Розбіжності у ставленні трьох держав до Болгарії після її вступу у війну на боці фашистського блоку певною мірою пояснюються відсутністю у них на той час єдиної політичної лінії щодо цієї країни, що характерно для початкового етапу формування антигітлерівської коаліції. Але, з іншого боку, за цими розбіжностями крилися грунтовніші протиріччя, зумовлені цілями, котрі ставила перед собою кожна з держав і які стали помітнішими на заключному етапі війни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Генчев Н. Външната политика на България през началния период на втората световна война // Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. – Кн. III. – Т. 63. – София, 1971.

2. Тошкова В. Присъединяването на България към Тристранния пакт // Исторически преглед. – 1969. – № 4.

3. Валев Л.Б. Болгарский народ в борьбе против фашизма накануне и в начальный период второй мировой войны. – М., 1964.

4. Рачев С. Чърчил, България и Балканите (1939-1945). – София, 1995. – С. 125.

5. Димитров И. Външната политика на България – проблемът за ориентацията във Втората световна война // Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Българската държава през вековете. България в международните отношения след 1878 година. – София, 1982. – С. 312.

6. Черчилль У. Вторая мировая война: В 3-х кн. – Кн. 2. Т. 3-4. – М., 1991.

7. Фуллер Д. Вторая мировая война 1939-1945 гг. – М., 1956. – С. 145.

8. Руменин Р. Летящи крепости над България. – София, 1990. – С. 31-32.

9. Советско-болгарские отношения и связи: Док. и материалы. – Т. 1: Ноябрь 1917 – сентябрь 1944. – М., 1976.

10. Централен държавен архив на Република България. – Ф. 3. – Оп. 4. – А. е. 590. – Л. 47.

11. Филова Е. Дневник. Май 1939 – 15 августа 1944. – София, 1992. – С. 93, 94.

12. България своенравният съюзник на Третия райх. – София, 1992. – С. 41.

13. Филов Б. Дневник. – София, 1990. – С. 346.

14. Спасов Л. Българо-съветски дипломатически отношения. 1934 – 1944. – София, 1987. – С. 146-147.

15. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930 – 1950 годы. – М., 1997.

16. Волкогонов Д.А. Сталин: Политический портрет: В 2-х кн. Кн.2. – М., 1994. – С.179, 180.

17. Веков А. Записки от секретните архиви. – София, 1995. – С. 60, 61.

18. Народ против фашизма 1939 – 1945: Исторический очерк о борьбе болгарского народа в период второй мировой войны. – М., 1986. – С. 113, 114.

19. Chary F. Gorge Earle in Sofia // Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Българската държава през вековете. България в международните отношения след 1878 година. – София, 1982. – С. 316-321.

20. Панайотов Ф. Английската радиопропаганда на български по време на Втората световна война // България в света от древността до наши дни. – Т. 2. – София, 1979. – С. 287.

21. Рачев С. Англия и съпротивителното движение на Балканите (1940 – 1945). – София, 1978. – С. 40.

22. Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941 – 1945: Док. и материалы: В 2-х т. Т. 1: 1941-1943. – М., 1983. – С. 131.

23. Тошкова В. България и Третият Райх. Политически отношения. – София, 1975. – С. 83.

24. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1942. – V. 2. Europe. – Washington. 1962. – P. 834.

25. Тошкова В. България в балканската политика на САЩ 1939-1944. – София, 1985. – С.141.

Надійшла до редколегії 30.08.2001 р.

УДК 94 (048.83)(092)"1920/1980"

М.В. ЛОБАНОВА-ГУЛАК

АНАЛІЗ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Х.Г. РАКОВСЬКОГО У ВІТЧИЗНЯНІЙ І ЗАКОРДОННІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ (1920-80-ТІ РР.)

Дається історіографічний та методологічний аналіз радянських та західних закордонних наукових досліджень (1920-80-ті рр.) державно-політичної діяльності відомого лідера міжнародного соціал-демократичного руху, радянського й українського політичного діяча Х.Г Раковського. Розглядаються ті політико-ідеологічні й наукові, суб'єктивні й об'єктивні умови і фактори, на підставі яких відбувалося формування сучасних методів історико-біографічних досліджень, пропонується авторський варіант їх періодизації та класифікації.

Особистість Християна Георгійовича Раковського, одного з лідерів міжнародного соціал-демократичного руху, відомого радянського й українського політичного діяча, стала предметом численних історичних досліджень. Проте значна кількість статей і монографій, присвячених аналізові діяльності цієї складної і неоднозначної людини, навіть незважаючи на все своє різноманіття, не дає цілісного уявлення про політичну роль Християна Георгійовича і не до кінця розкриває теоретичне значення його публіцистичної спадщини.

Протягом практично всього XX ст. діяльність Раковського, його участь в деяких важливих моментах новітньої соціально-політичної історії викликали інтерес та багатоплановість оцінок вітчизняних і закордонних фахівців. З огляду на значну кількість наукової літератури, присвяченої цій проблемі, логічним виглядає її структурування на дві великі групи, чітко пов'язані з політичною кон'юнктурою у колишньому СРСР і в тих країнах, що виникли сьогодні на уламках цієї тоталітарної імперії. Мова йде про історичну літературу радянського й пострадянського періодів.

Про величезний шквал наукових досліджень, що виплеснулись на сторінки наукових видань у перші роки демократичних перетворень, безумовно, необхідно говорити, їхнє значення на сучасному рівні розвитку історичної науки очевидне і навряд чи потребує будь-яких коментарів. Цілком інакше, стандартніше й ортодоксальніше, сприймаються сьогодні історичні праці 20-80-х рр. XX ст., що були опубліковані як у СРСР, так і за кордоном. На перший погляд, історіографія цього періоду є дещо прямолінійною. Позбавлена у західному її варіанті частини необхідного історичного матеріалу (що зберігався в архівах країн радянського блоку) і тому значно збіднена, вона конкурує з науковими дослідженнями радянських і прорадянських істориків, які завжди були орієнтовані на дотримання чіткої партійної лінії з обов'язковим використанням марксистсько-ленінської доктрини та способу наукової аргументації.

Проте такий спрощений погляд на наукове надбання історико-політичних досліджень більшої половини минулого сторіччя навряд чи може бути адекватним реаліям історичної науки, яка розвивалася постійно. Навпаки, принципова ідеологічна протилежність істориків, які працювали «за залізною завісою», тим, що знаходились поза нею, найчіткіше виявляється при вивченні проблем політичної історії та виглядає сьогодні дуже своєрідно і свідчить про ту ідеологічну атмосферу й ті політичні процеси, що зумовили ці історичні дослідження.

З цих позицій інтерес до особистості Раковського за радянських часів сприймався значно ширше і може розглядатися, з одного боку, як спроба історико-біографічного дослідження, а з іншого, – як одна з тенденцій у вітчизняній і закордонній історіографії передвоєнного й повоєнного періодів, що простежується аж до останніх років холодної війни. Досвід такого дослідження може бути корисним і для більш цілісного сприйняття фігури самого Раковського, оскільки багаторічна практика роботи зі спеціальною літературою підтверджує, що як вітчизняні, так і закордонні фахівці (які знаходились у різноманітних ідеологічних умовах) мало знайомі з працями один одного і їхні монографії практично не зустрічаються у відповідних перекладах.

У період, що розглядається, ім'я Раковського згадується в історичних працях не тільки радянських авторів, але й дослідників із Болгарії, Румунії, США, Франції і т.д. Аналізуючи весь спектр літератури, яка тоді виходила, неможливо не звернути увагу на своєрідні стрибки наукового інтересу, що значною мірою були продиктовані певними політичними тенденціями в СРСР. Ці сплески дослідницької роботи дозволяють систематизувати названі праці, які за хронологічним принципом можна розділити на три основні періоди: 20-і; 60-і; 70-і й початок 80-х р. XX ст. Природно, що серед цих головних етапів історіографії Раковського радянського періоду можливо виділити окремі групи науково-дослідних робіт, що належать різним політичним і географічним регіонам: радянська, болгарська, західна (американська й західноєвропейська) історичні школи. Цікаво відзначити, що, не зважаючи на різноманіття історичних традицій названих регіонів, їх ідеологічну, тематичну й хронологічну неоднорідність, усі вони достатньо близькі за методикою історичного дослідження, яка обмежує вивчення особистої своєрідності Раковського певними історичними фактами та ігнорує можливість аналізу культурних і психологічних механізмів людської діяльності.

Радянський період у вивченні діяльності Х.Г. Раковського розпочинають роботи початку й середини 20-х рр., які доцільніше розглядати не як історичні, а скоріше як *історико-публіцистичні*. Поява цих праць збіглася із часом перебування Х.Г. Раковського на посаді Голови Раднаркому (РНК) України та його дипломатичною діяльністю у Великобританії і Франції. Тому цілком природно, що стиль цих публікацій досить офіційний і здебільшого позбавлений елемента наукової аналітики. Праці цього періоду характеризують-

ся прагненням до цілісності біографічного опису, схематично відтворюють біографію відомого політичного діяча. Поставлене завдання зумовило форму подання матеріалу в межах невеличких нарисів, які виглядають дуже поверхнево й практично не підкріплені документально. Найбільше з розглянутих досліджень (77 сторінок) – це книга Г.І. Геронського [1] «Раковський», що вийшла в Санкт-Петербурзі в 1925 р. Практично одночасно з її появою у Харкові вийшла друком праця Л. Полярного [2] з аналогічною назвою, і, нарешті, з нагоди п'ятдесятиріччя Раковського в Москві була видана ще одна книга Д. Сверчкова [3], яку потім було перекладено на українську мову й надруковано в Харкові під назвою «На бойовій посаді: До п'ятдесятиріччя Християна Юрійовича Раковського».

Після настільки гамірливо відзначеного п'ятдесятиріччя ім'я Раковського раптом зникає зі сторінок газет, а потім і з поля зору вітчизняної історичної літератури. Цілком очевидно, що подібне явище обумовлене опозиційною діяльністю глави українського уряду, для якого дипломатична служба була явним зниженням по табелі про ранги радянської політичної номенклатури. Очевидна зневага Сталіна до Раковського, їхнє відкрите протистояння на XII з'їзді партії, зумовлене розбіжністю поглядів щодо державного будівництва СРСР[1], призвели до падіння цього політичного діяча. Тісна дружба з Л.Д. Троцьким, широка популярність за кордоном (Раковський був особисто знайомий із багатьма політиками Європи, наприклад, із Ж. Клемансо і Д. Макдональдом[2]), чудова ерудиція й блискуча освіта – усе це ставило Раковського поза радянським життям кінця 20- середини 30-х р. У 1927 р. його було виключено з партії «за зв'язок із троцькістсько-зінов'євським блоком», потім заслано в Астрахань, Якутськ і Барнаул. У 1934 р. його повертають до Москви[3] , але лише для того, щоб знову заарештувати 27 січня 1937 р. Його світова популярність тоді врятувала йому життя, телеграми, що з'ясовують долю Раковського, приходили в Москву з Болгарії, Румунії, Англії і т.д. У рамках процесу над учасниками «правотроцькістського блоку» він був посуджений до 20-ти років тюремного ув'язнення. Наближення німців у 1941 р. до Москві стало для Раковського фатальним, 8 вересня 1941 р., у зв'язку з погрозою просування військ супротивника, його розстріляли за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР.

Таким чином, біографічні нариси 1925, 1926 рр. тривалий час були єдиним джерелом інформації про «ворога народу». Після арешту Х.Г. Раковського їх вилучили із наукового обігу й до кінця 1980-х рр. знаходилися у спецхранах центральних бібліотек колишнього СРСР.

Проводячи паралель із радянською моделлю біографічних досліджень, подібні тенденції можна виявити й у **західноєвропейській науковій літературі**. Взагалі праці істориків Західної Європи і США вже в перші десятиліття XX ст. були більш персоніфікованого характеру, яскравим прикладом чого

стала книга Льюіса Лорвіна «Праця й інтернаціоналізм». [4] Наївно було б очікувати, що ювілей Раковського викличе в західному світі ту ж реакцію, що й у СРСР. Проте в названій монографії, що була опублікована в Нью-Йорці в 1929 р. та має явно узагальнюючий характер, автор вивчає різноманітні політичні течії Другого Інтернаціоналу не тільки як явище практичне, але й теоретичне, тобто через призму ідей найвизначніших представників цієї соціалістичної організації. Така тенденція як у Радянському Союзі, так і в західній історіографії уже формувала базу для появи жанру біографічних досліджень у політичній історії. Очевидно, що подібний комплексно-біографічний напрям у вивченні особистості Раковського мав бути використаний у наукових працях радянських авторів набагато раніше, ніж це відбулося в дійсності через вищезазначені політичні причини.

Тільки хрущовська відлига, що прийшла на зміну культу особистості, і незначні реабілітаційні процеси в СРСР сприяли появі нових тенденцій у вивченні новітньої історії у СРСР і за кордоном. У цьому зв'язку в історичній літературі знову починає зустрічатися ім'я Х.Г. Раковського, але вже скоріше як одного з лідерів міжнародного соціал-демократичного руху, а не радянського політичного діяча. Втім і в цій ролі Кристо Станчев[4] вважався фігурою не тільки далекою, але й небезпечною для радянської ідеології. Суворо вивірений ще Сталіним підхід до історії Другого Інтернаціоналу змушував радянських істориків бачити в усіх «прихильниках тимчасових поступок» тільки ворогів, без урахування тих значних розбіжностей у поглядах, що були характерні для представників різноманітних течій та напрямів у цій організації[5].

Так, саме в такому аспекті згадував про Раковського у своїх книгах «З історії російсько-болгарських марксистських зв'язків» і «З історії інтернаціональних зв'язків В.І. Леніна з революційним робочим рухом у Болгарії (1896-1923)» А.М. Шнітман [5; 6]. Більш м'яко, але також критично писав про нього М.А. Бірман. [7].

Ці ж тенденції відзначалися й у працях учених **болгарської історичної школи**. Вони торкалися питання про участь Раковського в соціал-демократичному русі країни тільки у зв'язку з вивченням діяльності партії «тісних»[6] соціалістів. У цих працях, зазвичай, мимохіть повідомлялося про те, що Раковський виступав як об'єднувач болгарських соціалістичних партій і проповідував, як писав Мітo Гісусов, «безоглядний» опортунізм [8]. Досить осторонь від цих монографій знаходиться книга Йордана Йотова [9; 10] «Центризм у болгарському соціалістичному русі 1905-1920», написана вже у 1969 р. У ній автор, на відміну від своїх колег, використовував значну кількість джерел із французьких і голландських архівів. Незважаючи на звичайну для цього часу критику об'єднуючої кампанії Раковського, Йотов одним із перших у болгарській історіографії намагався розділити поняття «центризм» і «опортунізм», що тривалий час вважалися тотожними.

Поступово згадки про Раковського поширюються в історичній літературі. Так, у 1971 р. у Софії була опублікована монографія Филипа Панайотова «Съчасники майбутнього» [11]. Автор, мабуть, уперше за багато років говорить про Раковського нейтрально, або, скоріше, доброзичливо, намагаючись у завуальованій формі вказати на значущість його участі в соціалістичному русі Болгарії.

У цьому ж році в СРСР, у Воронежі, була видана монографія Є.І. Співаковського [12], в якій велика глава присвячена діяльності Раковського на Балканах. Автор розглядає його роль у підготовці Балканських соціалістичних конференцій на посаді емісара Міжнародного Соціалістичного Бюро Другого Інтернаціоналу та у кращих традиціях радянської історіографії звинувачує Раковського в опортунізмі і пропаганді дрібнобуржуазної ідеології. Цілком зрозуміло, що сила ідеологічного тиску в Радянському Союзі й країнах Східного блоку зумовила формування майже державного підходу до проблеми соціал-демократичного руху на межі XIX-XX ст. У 70-х рр. у радянській історіографії існують персоналії соціалістів тільки двох типів: ті, які відповідають ідеологічному стандарту КПРС, і ті, що суперечать такому. Подібний вплив ленінсько-сталінської доктрини дуже гостро відчувається в роботі воронезького історика, який, проте, використовує цікаві матеріали румунської преси, зокрема й статті самого Раковського.

З часом дослідницький інтерес все більше й більше розходиться з офіційною політичною лінією. Доля Раковського стає предметом вивчення істориків. А.К. Мошану у своїй книзі, що вийшла у Кишиневі [13] та була присвячена історії соціалістичного руху в Румунії, звертає увагу на значення діяльності Кристю Станчева для румунської соціал-демократії. Мошану підкреслює, що саме Раковський став одним із творців соціалістичної партії у цій країні. Втім, щоб у Східній Європі виникли дослідження, які б висвітлювали особистість і діяльність Х.Г. Раковського, знадобилось ще майже десять років.

Першою такою роботою стала опублікована в 1981 р. монографія К. Пінкас «Реформістська соціал-демократія в Болгарії» [14]. У цій книзі висвітленню позиції Раковського було надано достатньо уваги, але глибокого аналізу його поглядів і діяльності усе ще не було. Автор спробував систематизувати вже відомі раніше факти, явно спираючись на монографії 60-х рр. (особливо на книгу Й. Йотова 1964 р.). Значення цієї роботи було не стільки в історичному аналізі, скільки у факті такого прицільного фокусування наукового інтересу щодо особи Раковського.

Західні історики менш ідеологізовано сприймали особистість Раковського. Вище вже згадувалося про спроби персоніфікованого аналізу, більш поширеного в західноєвропейській і американській історичній науці. У той же час необхідно відзначити, що праці закордонних фахівців, незважаючи на елементи персонального сприйняття історії, також мають значні недоліки. По-перше, біографії в історичній літературі Заходу усе ж значною мірою залишаються прос-

тим набором фактів і не перетворюються у цілісний культурно-історичний портрет. По-друге, «залізна завіса», яка існувала у СРСР, відмежувала країну від кращих досягнень світової культури й науки та, у свою чергу, заважала можливості використання будь-яких радянських джерел у працях західноєвропейських учених. Проте, наявні на Заході матеріали були серйозною основою для наукової діяльності закордонних дослідників. Ця обставина, на фоні постійного посилення інтересу до історії Другого Інтернаціоналу, стала причиною тієї уваги, яку надавали до діяльності Х.Г. Раковського в 60-70-х рр.

У 1967 р. у Нью-Йорці була опублікована велика монографія Джуліуса Браунталя [15], у якій автор на підставі численних джерел досліджує розвиток робочого руху з 1864 по 1914 рр. Серед людей, чиї долі так чи інакше розглядає Браунталь, уперше після багатьох років мовчання згадується й ім'я К. Раковського. Автор високо оцінює Раковського, пише про його ерудицію й освіченість. Але у цій праці етнічний болгарин Раковський фігурує як румунський соціал-демократ, а саме болгарський період його життя взагалі не розглядається. Крім того, у монографії Браунталя відчувається очевидна відсутність матеріалів, що знаходилися в радянських і болгарських архівах.

Уже не тільки румунським, але й балканським соціал-демократом називає Раковського відомий західноєвропейський історик Джордж Хоупт, який у своїй об'ємній монографії «Соціалізм і Велика війна: Крах II Інтернаціоналу» [16] зупиняється на значенні його «розумного» соціалізму для розвитку балканських соціал-демократичних партій. Хоупт, як і Браунталь, високо оцінює особистість Раковського, пише про його широку популярність у Західній Європі на початку XX ст. На жаль, його згадування про Раковського фрагментарні й не підкріплені ніякими болгарськими документами.

Зростання інтересу до радянської історії, зокрема до особистості Раковського, численні згадки про ім'я останнього в наукових виданнях і монографіях – усе це сприяло тому, що зрештою відомий французький історик Френсіс Конт [17] написав велику монографію, безпосередньо присвячену діяльності К. Раковського. Цікаво, що саме ця книга Конта, опублікована в 1978 р., стала першим завершеним історико-біографічним дослідженням про Раковського і у країнах колишнього СРСР, і за кордоном. Ця монографія, як і більшість вітчизняних пізніших видань, стосується, головним чином, радянського етапу життя Раковського, мало торкаючись його діяльності на Балканах.

Таким чином, до початку 80-х рр. у радянській й закордонній історіографії практично одночасно сформувалося прагнення до підготовки узагальнюючих робіт, присвячених вивченню особистості й політичної спадщині Раковського. Цей збіг виглядає дивовижно і потребує поглибленого аналізу. Очевидно, що як весь цивілізований світ очікував зримих пере-

творень і усвідомлював неможливість подальшої взаємодії за умов жорсткого протистояння соціалістичного й капіталістичного блоків, так і історична наука в питаннях політичної історії потребувала нових форм самовираження й інтенсивного міжнародного наукового співробітництва. Питання новітньої історії, які могли тим або іншим чином спровокувати загострення політичних конфліктів, або ж просто стати робочим інструментом для певних ідеологічних компаній, потребували адекватного наукового вирішення. Тому природно, що зміни, які відбулися у СРСР, загальна демократизація суспільства й розпад соціалістичної ойкумени, зумовили процеси наукової інтеграції. Особа Х.Г. Раковського стала предметом вивчення величезної кількості істориків у СРСР, Болгарії, Румунії, пізніше в Україні й, нарешті, у Західній Європі. Крім видання спеціальних монографій, цілком присвячених аналізові політичної позиції і діяльності Раковського, стали проводити спеціалізовані наукові конференції й круглі столи. Проте основою для цих наукових пошуків, тієї точкою відліку, від якої відштовхується й нині будь-який сучасний фахівець, стала історіографія та науковий досвід (позбавлений ідеологічних домислів й популістського лушпиння), що більше шести десятиліть накопичувався у вітчизняній і закордонній історичній науці.

ПРИМІТКИ

[1] Х.Г. Раковський був рішучим захисником конфедеративного устрою СРСР і як голова РНК України вимагав для Радянської Української республіки свободи зовнішньої політики й торгівлі. І.В. Сталін, навпаки, був ініціатором автономного устрою Союзу, який лише завдяки В.І. Леніну було названо федералістським, та рішучим ворогом часткової самостійності України.

[2] Жорж Клемансо – прем'єр-міністр Франції у 1906-1909, 1917-1920 рр.; Джеймс Рамсей Макдональд – один із засновників й лідерів лейбористської партії Великобританії. У 1924 і 1929-1931 рр. прем'єр-міністр Великобританії.

[3] 31 травня 1934 р. Х.Г. Раковський був призначений на посаду заступника голови Вченої медичної ради й начальника Управління наукових інститутів Наркомздрава РРФСР.

[4] Кристю Станчев – справжні ім'я та прізвище Х.Г. Раковського.

[5] Кристю Станчев був представником центристської (або, як він сам говорив, «примиренської») течії Другого Інтернаціоналу. З цих позицій він виконував свою місію об'єднувача соціалістичних сил Болгарії в 1911 р. Взагалі, діючи як центрист, він багато в чому визначив специфіку розвитку соціалістичних сил на Балканах, оскільки був одним із найвпливовіших (якщо не найвпливовіший) представник балканської фракції міжнародної організації соціалістів.

[6] Болгарська робоча соціал-демократична партія (тісних соціалістів), або БРСДП (т.с.) – партія лівого ортодоксального напряму в соціал-демократичному русі Болгарії. Ідейно була близькою до РСДРП.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Геронский Г.И. Раковский. – Л.: Изд. губкома при Ленинградском губисполкоме, 1925. – 77 с.

2. Полярний Л. Християн Георгійович Раковський. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 24 с.

3. Сверчков Д. На бойовій чорті: До п'ятдесятиріччя Християна Юрійовича Раковського. – Х.: Державне видавництво, 1926. – 48 с.

4. Lorvin L. Lewis. Labor and internationalism. – New York: The macmillan company, 1929. – 192 p.

5. Шнитман А.М. Из истории русско-болгарских марксистских связей в 1910-1912. – Мурманск: Мурманский гос. пед. ин-т, 1962. – 69 с.

6. Шнитман А.М. Из истории интернациональных связей В.И. Ленина с революционным рабочим движением в Болгарии (1896-1923). – Мурманск: Мурманский гос. пед. ин-т, 1967. – 477 с.

7. Бирман М.А. Тесняки и руководство II Интернационала. Раскол болгарской социал-демократии в 1903 г., образование БРСДП (тесных социалистов) и Международное Социалистическое Бюро // Учен. зап. ин-та славяноведения. – М.: Наука, 1966. – Т. 30: Национально-освободительное движение южных славян. – С. 171 – 180.

8. Исусов М. Революционното профсъюзно движение в България (1903-1912 г.) Кабинет за история на профсъюзното движение в България. – София: Профиздат, изд-во на // ЦС на профсъюзите, 1962. – 229 с.

9. Йотов Й. Из борбите на тесните социалисти против опортюнизма на Втори Интернационал. – София: Изд-во на Българската комунистическа партия, 1964. – 195 с.

10. Йотов Й. Центризмът в Болгарското социалистичечско движение 1905-1920. – София: Изд-во на БКП, 1969. – 422 с.

11. Панайотов Филип. Съвременници на бъдещето. – София: Народна младеж, 1971. – 180 с.

12. Спиваковский Е.И. В.И. Ленин и борьба за единство рабочего движения на Балканах в дооктябрьские годы (1910-1915 гг.). – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 1971. – 98 с.

13. Мошану А.К. Рабочее и социалистическое движение в Румынии (1907-1914 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1974. – 362 с.

14. Пинкас К. Реформиската социалдемокрация в България: Идеология, политика, организация 1903-1917 гг. – София: Партиздат, 1981. – 271 с.

15. Braunthal Julius. History of the international 1864-1914. – Volume 1. – New York, Washington: Thomas Nelson and Sons, Ltd, 1967. – 393 p.

16. Haupt G. Socialism and the Great war. The collapse of the second international. – Oxford: At the Glarendon press, 1972. – 270 p.

17. Cont F. Un revolutionnaire – diplomate: Christian Rakowskij. L'Union Sovietique et L'Europe (1922-1941). – Paris: Montot Editeur, 1978. – 355 p.

Надійшла до редколегії 29.10.2001 р.

УДК 908 (477.54)"16/17"

М.О. МАЛИНОВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У ТВОРАХ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Розглядаються діяльність Г.Ф. Квітки-Основ'яненка як краєзнавця, своєрідність його концепції історії Слобідської України.

Земля Слобожанщини дала немало видатних особистостей. Серед них – Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко – відомий літератор, фундатор нової української прози, видатний культурно –громадський діяч першої половини XIX ст. Походив з давнього, авторитетного в краї роду. Батько письменника був знаною, шанованою людиною, приймав у своєму маєтку в Основі філософа Г. Сковороду, отамана Чорноморського козачого війська А. Головатого та ін. Рід Квіток пишався, що їх гостями свого часу були Петро I і Олександр I.

Вся активна і різноманітна діяльність Г.Ф. Квітки-Основ'яненка була пов'язана з Харковом, у якому на початку XIX ст. відбулися великі зміни: відкрився університет – перший на підросійській Україні, розгорнулася видавнича діяльність, активізувалось театрально-музичне та літературне життя. Майбутній письменник занурився у громадсько-культурний рух: він був одним із засновників у Харкові Благодійного товариства, інституту шляхетних дівчат, постійного театру, перших на Україні періодичних видань тощо. Крім того, займав відповідальні посади на дворянській службі: предводителя дворянства Харківського повіту, совісного судді, голови Харківської палати карного суду. Все це сприяло вивченню глибинної сутності суспільних явищ і процесів, відбилося на його творчості.

Постаті та літературно-історичній спадщині Г.Ф. Квітки-Основ'яненка присвячена значна література, однак його концепція історії Слобідської України все ще висвітлена недостатньо [1]. Літературну діяльність Г.Ф. Квітка-Основ'яненко розпочав у зрілому віці, зі сформованими поглядами і переконаннями. Для його суспільно-політичних поглядів характерні просвітницько – помірковані ідеї, віра в благотворність освіченого абсолютизму, в можливість удосконалення суспільства.

Розвиток нової української літератури на початку XIX ст. характеризувався певним синкретизмом, взаємовпливами різних літературних напрямів, зокрема просвітительського реалізму, сентименталізму, преромантизму, романтизму. В творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка також знаходимо особливості цих напрямів при провідній ролі просвітительської ідеології. Письменник неодноразово критикував романтизм, але, сприйнятливий до усього нового, не міг не зазнати значного впливу його ідей. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у багатьох країнах, зокрема на Україні, посилюється інтерес до історії свого народу, його фольклору та етнографії. Просвітительсько-раціональна кон-

цепція, згідно з якою історія розглядалась як розвиток від варварства до цивілізації, зазнала конкретизації та уточнення. Історичне минуле перестали вважати періодом виключно «темряви і варварства», почалась його естетизація, літературно-художнє відтворення своєї історії народною мовою. Усі ці процеси сприяли зверненню Г.Ф. Квітки-Основ'яненка до історичної проблематики , при цьому він занадто самокритично ставився до своїх досягнень у цьому напрямі: «История не моя часть …» – писав він М. Максимовичу [2]. Потрібно зважити на те, що в родині Квіток здавна цікавилися історією, зберігалися документи, родинний літопис, сімейні перекази, легенди тощо. Рідний дядько письменника І.І.Квітка був відомим харківським краєзнавцем, збирав рукописні матеріали, склав «Записки о Слободских полках с начала поселения до 1766 года» [3]. Цю роботу за власні кошти видав Г.Ф.Квітка-Основ'яненко, сам цікавлячись історією, уважно стежив за дослідницькою діяльністю дядька.

Перші звернення письменника до історичної проблематики датуються початком 1830-х рр. У 1831 р. він надсилає М. Погодіну план роману про спробу підпоручика В.Я. Мировича здійснити у 1764 р. двірський переворот, посадивши на престол принца Іоанна. Ці матеріали свідчать про зацікавлення письменника таємницями царського двору, ставленням різних соціальних груп до існуючої системи правління, проявів самозванства і цареборства. Симптоматично, що Мирович, який виступив проти Катерини II, відомий як марнотратник та кар'єрист, зображається Г.Ф. Квіткою-Основ'яненком досить співчутливо; це свідчення занепокоєння письменника станом управління країною і розуміння необхідності його вдосконалення.

У кінці 1830-х – на початку 1840-х рр. посилюється інтерес письменника до історії і тогочасного становища Слобожанщини. З початком виходу в 1838 р. газети «Харьковские губернские ведомости» він вміщує в ній низку праць, присвячених історії регіону, питанням розвитку економіки, торгівлі тощо («Основание слободских полков», «О Харькове и уездных городах Харьковской губернии», «Театр в Харькове»). Пізніше Г.Ф. Квітка-Основ'яненко переробив частину цих праць і опублікував їх у вигляді статей у петербурзьких та московських журналах, але деяка частина матеріалів більше ніде не передруковувалась, зокрема і в зібраннях творів. Серед інших робіт на історичну тематику, створених у цей період, варто назвати «Головатый»(1839 р.), «Предания о Гаркуше»(1842 р.), «1812 год в провинции»(1843 р.), «Основание Харькова. Старинное предание.»(1843 р.), «Татарские набеги. Выдержки из памяти» (1844 р.).

У своїх творах Г.Ф.Квітка-Основ'яненко, як письменник-просвітитель, не ідеалізував історичне минуле, розглядаючи його як епоху невпорядкованості та стихії. Історія, як стихійний процес, вважав він, позбавлена самоцінності, того чи іншого внутрішнього сенсу і тільки ідея «освіченого абсолютизму» надає їй необхідної доцільності. Історичний прогрес, у розумінні письменника, полягав

в унормуванні суспільного життя, загальнокультурному розвитку цивілізації. Національно-історичний колорит Г.Ф. Квітка-Основ'яненко вважав дивиною, будучи переконаним, що особливе приречене на підпорядкування загальному. Водночас при цьому письменник підкреслював, що національно-історичні особливості гідні художнього зображення, можуть бути джерелом натхнення.

Важливою особливістю історико-белетристичної прози Г.Ф. Квітки-Основ'яненка є широке використання етнографічних та фольклорних матеріалів; не випадково відомий учений-етнограф М.Сумцов назвав його одним із найвидатніших українських етнографів 30-40-х рр. XIX ст., старанним і сумлінним, знавцем життя різних верств населення Харківської губернії[4]. Фольклор сприяв демократизації художньо-історичних творів митця, співчутливому ставленню до народних мас. У творах відчуваються преромантичні ідеї «природного стану», що об'єктивно суперечило просвітницькому абсолютизму. Слід відзначити прагнення письменника осягнути історичну детермінованість характеру своїх героїв, він торкається питання про український національний характер та його особливості. Однак зображення української ментальності переважно в добродушно-гумористичному плані не давало можливості митцеві глибоко розкривати складні історичні та соціальні проблеми. Загалом слід визнати , що передати характерні особливості тієї чи іншої епохи Г.Ф. Квітці-Основ'яненку вдавалося не завжди через його прагнення обмежитися відтворенням конкретного переказу, випадку чи долі людини. Характерно те, що він розглядав історію через призму сучасних йому ідей, що було притаманне просвітительській літературі.

У своїх творах Г.Ф. Квітка-Основ'яненко висловив точку зору з вузлових питань історії Слобідської України, створивши своєрідну її концепцію. Коротко торкаючись стародавньої історії Слобожанщини, письменник наголошував, що її територія була заселена вже в перші століття нашої ери, а, може, й раніше, потім входила до складу давньоруської держави – Київської Русі, свідченням чого є численні городища, скарби давніх монет тощо. Нашестя татаро-монголів змусило населення краю рятуватися за Дніпром [5].

Особливо цікавили Г.Ф. Квітку-Основ'яненка питання залюднення Слобожанщини, заснування населених пунктів, зокрема Харкова, роль у цих процесах його предків, боротьба слобожан проти нападів кримських татар. Серед причин переселення українців з Наддніпрянщини письменник перш за все називав релігійні утиски з боку поляків, але натякав і на інші їхні «тиранства». Початок масового заселення Слобожанщини письменник без необхідних аргументів пов'язував з 1646 р. У його творах яскраво описані природні багатства – родючі грунти, ліси, ріки, які вабили переселенців, сприяли прискореному розвиткові краю. Однак при цьому письменник припускається багатьох хронологічних помилок, а також тверджень, які не підтвердилися подальшими науковими дослідженнями (щодо ідилічних відносин простих переселен-

ців та їх панів, довільного вибору місць поселень слобід тощо) [6]. Одночасно, використавши сімейний переказ, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко намагався відтворити історію свого роду, стверджуючи, що його предок Андрій Квітка, прийшовши з-за Дніпра, заснував спочатку село Основа, а потім, закликавши інших переселенців, і Харків у 1646 р. Ще Д.І. Багалій аргументовано довів безпідставність подібних тверджень, їх невідповідність історичним документам [7]. Стосовно життя переселенців, то письменник яскраво, майстерною рукою митця, показав постійну загрозу з боку татар, їх руйнівні напади на Слобожанщину, заходи населення по організації оборони краю через утворення козацького війська, будівництво оборонних споруд. При цьому митець зображав не тільки трагічні моменти боротьби з нападниками, а , широко використовуючи анекдоти, показував і трагікомічні епізоди – два брати попали в полон через свою ввічливість і нестриманість, підпомічники, виконуючи наказ татарина, без його нагляду слухняно йшли в полон до Криму тощо. Показово, що героями Квітчиних анекдотів є переважно представники простого народу – селяни, підпомічники, що відбиває зневажливе ставлення козацької верхівки до народних низів, а не тільки характерну схильність українців до гумору та насмішок над собою.

Особливу увагу приділяв Г.Ф. Квітка-Основ'яненко періодові існування слобідської автономії, висвітлюючи його різними засобами. Так, у нарисі «О слободских полках», написаному на основі офіційних і напівофіційних документів, топографічних описів Харківського намісництва, відображено устрій слобідських козацьких полків, їх участь у боротьбі з татарами, шведами, а також із внутрішніми ворогами царизму, зокрема гетьманами, що прагнули до відокремлення України від Росії. Цінність слобідського козацтва письменник бачив передусім у його вірному служінні Російській державі і самодержавству. Всіляко підкреслюються милості царів, що й стали основами слобідської автономії. Ці питання, але переважно в поблажливому тоні, з використанням переказів та анекдотів, висвітлюються і в белетризованому нарисі «Татарские набеги»: (слобожанам) «...как дома дела мало, напугали соседей, так их берут уже куда надобность укажет. С прочими – другими ходили на Дон Булавина усмирять, под Полтавою били шведов знатно, с пресветлейшим царем Петром Великим были в Персии, колотили турок, когда случались войны» [8]. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко неодноразово підкреслював благотворний вплив Росії, її культури на Слобожанщину. Але в його творах є й протилежні факти, зокрема переповідається анекдот про писаря з Росії, який на прохання слобожанина склав листа від імені померлого козака; коли ж цей лист був визнаний недостовірним, слобожанин розлютувався: «Что-то москаль! ... И деньги взял, и горелку выпил, да таки и одурил. Сказано – москаль!» [9]. Такі приклади свідчили про часом непрості стосунки українців з росіянами. Ще характерніший випадок зображений у відомому художньому творі «Панна сотниковна.

Истинное предание», на написання якого митця наштовхнув короткий запис у родинному літописі про те, що у 1732 р. два російських офіцери Генштабу, прислані для проведення перепису слобідських полків, намагалися згвалтувати доньку таранівського сотника, яка, рятуючи свою честь і гідність, змушена була заколоти себе ножем. Факти брутальної поведінки, зневажливого ставлення до українців з боку російських офіцерів, чиновників та інших були поширеним явищем, знайшли підтвердження в подальших дослідженнях. У творах письменника достовірно передаються деталі старовинного побуту слобожан, їхні звичаї тощо. При цьому характерна ідеалізація відносин панів і підданих козацької старшини та народних низів. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, прихильник просвітницьких ідей щодо відношення цілого і частин і необхідності загального унормування, по суті позитивно оцінив ліквідацію автономії Слобожанщини, скасування козацьких полків: «Таких бравых и храбрых молодцов зачем оставлять казаками? Переименовали и переодели их в гусары... Одно и то же, одна удаль, одна думка...» [10].

Велику зацікавленість письменника викликали процеси і тенденції розвитку Слобожанщини наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.; у деяких творах помітне протиставлення цього періоду попередньому, що було характерне для просвітників. Також впадає в очі суперечливість підходів і оцінок Г.Ф. Квітки-Основ'яненка: якщо в одних творах ми спостерігаємо захоплені оцінки досягнень слобожан в економіці і культурі, то в інших знайшли відображення і негативні суспільні явища – зловживання, хабарництво представників влади, що викликали різні прояви незадоволення народу, духовна убогість і аморальність багатьох представників «верхів» суспільства. Як і при висвітленні попередніх періодів, письменник застосовує різні прийоми і форми. Одні твори написані на значній джерельній базі, з залученням офіційних документів, статистичних матеріалів, спогадів тощо. Так, у статті «Город Харьков» на основі статистичних матеріалів подається характеристика Харкова у 1780 р. (на час створення намісництва) і в 1837 р.: кількість адміністративних і приватних будинків, жителів, їх заняття. Наводяться дані щодо ярмаркової торгівлі (асортимент товарів, обороти тощо), характеризуються навчальні заклади (особливо детально – колегіум), театр, бібліотека, повідомляється про відвідання міста особами імператорської сім'ї. Стисло описується Харківський повіт [11]. Високу оцінку дослідників одержала праця Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «История театра в Харькове». Це своєрідні мемуари, в яких яскраво і змістовно показані шляхи розвитку театральної справи в Харкові, репертуар, ставлення до театру громадськості [12]. Цей твір широко використовується в дослідженнях з історії української культури. Крім таких праць дослідницького характеру, письменник створив низку творів, де описав сучасне йому життя Слобожанщини в романтично-піднесеному тоні: «Пошел везде порядок, устройство, закон защищает каждого, начальствующие наблюдают, чтоб долж-

ностные не дремали и делали свое дело… От того-то нам теперь так привольно жить.» «Хорошо нам, харьковцам, жить в нынешнее время! Словно по поговорке: живем, как у Христа за пазушкой. Собственность каждого неприкосновенна, свобода в занятиях никем не стесняема». Харкову неодноразово письменник складає просто гімн: «Да, город Харьков отличен от многих губернских городов… Прелесть! Улицы ровные, чистые, прямые, публичные здания великолепны; частные дома красивы, милы.» Високо оцінено харківську публіку: «…Рассуждения здравые, прямые, судят, рядят о музыке, литературе, произведениях искусств» [13]. Але в інших творах, у листуванні, часто подано протилежні оцінки: «Вижу обезьян много, но, к сожалению, людей мало, и по расположению душевному с ними обращаюсь»; «…шумная, рассеянная и глупая жизнь отнимала время помыслить о чем-нибудь хорошенько. Всегда в большом занятии, а ввечеру вспоминая, найдешь, что ничего не делал, кроме пустого болтанья, а по большей части злословия» [14].

Г.Ф. Квітка-Основ'яненко бачив у житті Слобожанщини цього періоду не тільки досягнення, а й суттєві суперечності. Зокрема у нарисі «Куп'янський самозванець» проблеми народу і правителя, цареборства і самозванства розглядаються на місцевому, слобожанському матеріалі. Монархічні погляди письменника не заважали йому бачити страждання і незадоволення народу, різні форми його протесту, іноді й анекдотичні. Куп'янський п'яний піп сприйняв збіглого, обірваного солдата за Петра III і, зібравши прихожан, величав його царем, а солдат став обіцяти різні полегшення для народу і вимагати «подношений». Більшість селян зробили вигляд, що повірили самозванцеві, сподіваючись поліпшення свого становища, але, зрозумівши обман, не стали захищати новоявленого «імператора» від гусар. Більш глибоко соціальні конфлікти аналізує письменник на основі народних переказів, спогадів у преромантичному драматизованому нарисі «Предания о Гаркуше». Показані утиски народу з боку представників місцевої влади (перш за все в діях городничихи) і деяких поміщиків. З симпатією змальовано образ борця за справедливість, захисника бідних, прототипом якого була реальна особа – Семен Гаркуша. Зібравши загін, він у 1772-1784 рр. на Лівобережній Україні і Слобожанщині нападав на тих багачів, які особливо пригнічували народ. На відміну від своїх попередників (В. Наріжного, О. Сомова та ін.), Г.Ф.Квітка-Основ'яненко намагався показати благородні наміри С. Гаркуші, але при цьому, керуючись просвітницькою ідеологією, різко негативно оцінював методи його боротьби. Складається враження, що письменник прагнув попередити верхи суспільства про можливість посилення народних виступів у майбутньому, якщо не вдосконалювати систему управління, не викорінювати зловживання.

Певне значення має повість «1812 год в провинции», написана на основі перш за все власних вражень письменника. Хоча місце дії чітко не названо, але посилання на близькість Малоросії, Дону тощо говорить сама за себе, тим

більше що йдеться про явища типові, характерні. Провінційна дійсність зображена в безпосередньому зв'язку з ходом війни з Наполеоном. Показані зміни в суспільній психології і моралі різних верств населення, поступове пробудження народу, наростання патріотичних настроїв, суперечливу в своїй непослідовності політику можновладців, підкреслюється необхідність керівництва масами з боку дворянства.

Особливе місце в творчості Г.Ф. Квітки-Основ'яненка посідає стаття «Украинцы», яка свідчить про щире зацікавлення письменника етнічними процесами на Слобожанщині, обізнаність у проблемах етнографії у цілому. Українцями він називає слобожан, підкреслюючи, що спочатку вони мали з малоросіянами одну мову і звичаї, але потім під впливом контактів з росіянами і інших обставин розвинулися нові тенденції і сталися великі зміни. Серед рис характеру слобожан відзначаються законослухняність, прагнення до знань, схильність до мистецтв, охайність, ввічливість та ін. Письменник стверджував, що зміни в мові призвели до того, що слобожани не розуміють багатьох малоросійських слів. Ще М.Ф. Сумцов поставив під сумнів це твердження, указавши, зокрема, на мову творів самого Квітки. Цікаві спостереження письменника щодо особливостей одягу слобожан, його еволюції; подальші наукові дослідження підтвердили їх справедливість. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко зупинився на обрядах слобожан, особливо весільних. Він слушно вказав на тенденції витіснення на Слобожанщині української мови російською (перш за все у великих містах), відхід від фольклорних традицій. Слід відзначити, що такі факти не викликали у нього негативного ставлення чи заперечень [15].

Загалом концепція історії Слобідської України, створена визнаним майстром художнього слова, мала велике значення для свого часу. Об'єктивний зміст творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка значно ширший від висловлених у них вірнопідданських положень. Письменник яскраво змалював героїчні і трагічні сторінки історії рідного краю, підкреслюючи волелюбність і мужність широких верств населення Слобожанщини. Такий матеріал в умовах першого етапу національного відродження об'єктивно сприяв піднесенню національної самосвідомості, самовизначенню українців як етнічної спільноти.

Сьогодні проблема самовизначення українців набула нового змісту. Відтак постає необхідність звернення до найвизначніших надбань вітчизняної культури, їх осмислення і систематизації. З огляду на це давно назріло завдання зібрати і перевидати розкидані в періодиці 30-х – 40-х рр. XIX ст. праці Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, які в подальшому не перевидавалися, давно стали бібліографічною рідкістю, зробити їх доступними для широкого загалу. Це водночас полегшить їх аналіз із застосуванням теоретико-методологічних прийомів сучасної суспільної науки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Возняк М.Г. Квітка-Основ'яненко: Життя і творчість. – К., 1946; Зубков С.Д. Григорій Квітка-Основ'яненко: Життя і творчість. – К., 1978; Історія української літератури: (перші десятиліття XIX століття). – К., 1992.

2. Квітка-Основ'яненко Г. Твори: У 8-ми т. Т. 8. – К.: Дніпро, 1970. – С. 190.

3. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження: (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х.: Основа, 1996. – С. 86.

4. Сумцов Н.Ф. Г.Ф. Квитка как этнограф // Киев. старина. – 1893. – Вып. 12. – С. 190, 191, 214.

5. Квітка-Основ'яненко Г. Твори: У 8-ми т. Т. 7. – К.; Дніпро, 1970. – С. 35, 340.

6. Там само. – С. 35–37, 339–340.

7. Багалей Д.И. Исторические повести и статьи Гр. Фед. Квитки // Сб. Харьков. историко-филолог. о-ва. – 1913. – Т. XX. – С. 461–462.

8. Квітка-Основ'яненко Г. Твори: У 8-ми т. Т. 7. – К.; Дніпро, 1970. – С. 390–391.

9. Там само. – С. 386.

10. Там само. – С. 391.

11. Квитка-Основьяненко Г.Ф. Город Харьков // Современник. – 1840. – Т. XX. – С. 100–145.

12. Квітка-Основ'яненко Г. Твори: У 8-ми т. Т. 7. – К.; Дніпро, 1970. – С. 61–77.

13. Там само. – С. 410, 337, 170, 172.

14. Квітка-Основ'яненко Г. Твори: У 8-ми т. Т. 8. – К.; Дніпро, 1970. – С. 106–110.

15. Квитка-Основьяненко Г.Ф. Украинцы // Современник. – 1841. – Т. XXI. – С. 85.

Надійшла до редколегії 16.07.2001 р.

УДК [7.097+ 778.5]=111 (048.83)

З.І. АЛФЬОРОВА

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО МАС-МЕДІЙНОГО ПРОСТОРУ (АНГЛОМОВНА ЛІТЕРАТУРА З ПРОБЛЕМИ)

Аналізуються дослідження другої половини XX – початку XXI ст., присвячені проблемі формування сучасного інформаційного простору.

Одним з найважливіших показників рівня цивілізованості сучасної держави є ступінь розвитку її інформаційного простору (або, як прийнято вживати це поняття в англомовній літературі: «mass-media» , мас-медійний простір). У третьому тисячолітті на зміну техногенній цивілізації прийде інформаційна, і саме міра розвитку інформаційного простору поступово ставатиме сумарним показником розвиненості країни.У різний час цю роль відігравали окремі фактори, а нині таким чинником є рівень досконалості інформаційної сфери. Не секрет, що вже окреслені деякі контури світового інформаційного простору та виявлені лідери, які прагнуть досягти безперечного інформаційного домінування у світі.

Так, навесні 1997 р. в Йоганесбурзі (ПАР) на Міжнародному форумі з питань інформаційної політики США висунули глобальну інформаційну ініціативу щодо створення світового інформаційного простору на технологічній основі Internet, а висунення у 1998 році Президентом США Б.Клінтоном ініціативи стосовно митних та податкових привілеїв для торгівлі через Internet свідчить про наміри бути першими і в цій сфері.

Насьогодні яскраво вимальовується деякий дисбаланс розвитку мас-медійного простору. Про це, наприклад, йшлося на міжнародних конгресах з питань масової комунікації в 1990 р. у Дубліні (Ірландія) і в 1992 р. в Сан-Пауло (Бразилія).

Аналіз двох доповідей, підготовлених на замовлення ЮНЕСКО [1; 2], доводить, що розвиток мас-медійної сфери у світі серйозно випереджає зростання економіки – приблизно 5 % і 3 % відповідно; найпотужніші інформаційні агенції API (США) , Reuters (Велика Британія) та AFP (Франція) – контролюють 80 % ринку міжнародних новин; з 30 найпопулярніших та впливових газет 9 виходять в Японії, 10 – у Китаї, 6 – країнах ЄС, по одній – в США, Південній Кореї і Росії. Наявною стає негативна тенденція одноосібного домінування в мас-медійному просторі.

Вивчення стану, тенденцій розвитку та вироблення засобів протидії негативним тенденціям стало дослідницькою метою як фахівців мас-медійної сфери, так і потужних національних та міжнародних фондів та організацій.

Масив англомовних досліджень мас-медійного простору за останнє десятиліття умовно можна поділити на такі групи:

• література, яка осмислює розвиток інформаційного простору як інструмент демократії , або навпаки, як інструмент протидії демократичним нормам;

• література, яка присвячена проблемам збереження національної ідентичності в період глобалізації мас-медійної сфери;

• література, яка досліджує процеси перерозподілу ринків у зв'язку з формуванням глобального мас- медійного простору;

• література, яка аналізує місце окремих національних мас-медійних сегментів у структурі глобальної мас-медійної системи.

Безумовно, весь комплекс англомовних досліджень останніх років виділяє кілька аспектів формування світового інформаційного простору. Серед них : культурологічний, економічний, правовий, етичний аспекти. Практично відсутня література з осмислення психологічного впливу процесів глобалізації мас-медійної сфери на населення планети, системного характеру формування інформаційного простору (тобто включення в його контекст не тільки телебачення та новітніх супутникових і кабельних системи, але й кінематографу, відео, тощо).

Для багатьох англомовних досліджень [3; 4; 5; 6] базовою стала думка

Ю. Хабермаса про формування суспільної сфери (або, як визначає сам Хабермас ,»ситуації ідеальної мови»), яка виступає зоною дискурсу, що є місцем дослідження ідей і формування суспільної думки. Ця суспільна сфера, за Хабермасом [7], повина бути вільною від обмежень як з боку національних урядів, так і з боку панівних сил економіки. Саме цією сферою більшість дослідників вважає мас-медійний простір майбутнього, оскільки Хабермас займався питанням структури і функціонування ЗМІ в суспільній сфері.

Дж. Баудріллард [5] зазначає, що думка щодо «незалежності» суспільної сфери від бізнесових структур та контролю національних урядів дещо утопічна, адже саме бізнесові стратегії масової культури «ловлять на гачок» більшість аудиторії, яку цікавлять перш за все розваги, а не традиційні національні цінності, або дискусії про політичну культуру окремих держав. «Екстаз від комунікації» є саме цим «гачком», і формування світового мас-медійного простору залежить від можливості широкої аудиторії задовольнити свої гедоністичні потреби.

Література, яка осмислює розвиток інформаційного простору як інструмент демократії, або навпаки, як інструмент протидії демократичним нормам, висвітлює такі аспекти цієї проблеми:

- місце ЗМІ в структурі суспільства;
- взаємовідношення ЗМІ та влади;
- вплив ЗМІ на формування суспільної думки щодо демократичних цінностей суспільства, пропаганду (або антипропаганду) цих демократичних цінностей.

Так, в дослідженнях кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. доводиться, що більшість ЗМІ в демократичних суспільствах (насамперед в США) є інструментами демократії [8; 9; 10]. У той же час деякі дослідники, наприклад з Інституту гуманітарних досліджень Аспена в Квінстауні (США), висловлювали побоювання, що потужна комерційна культура країни може зруйнувати або перекрити розвиток поліфункціональної політичної культури, і рекомендували ЗМІ виробити поміркована, нецинічну та виважену політику щодо взаємовідношень між ЗМІ та владою, між ЗМІ та електоратом [11].

Локальні дослідження формування мас-медійного простору та існування в ньому суспільних спільнот переважно перебувають у площині відомих концептів Маклюена, Тоффлера та Хабермаса, головною тезою яких є думка про те, що завдяки новим засобам комунікації здійснюється об'єднання людства в єдину суспільну спільноту. Це свідчить про народження нової цивілізації планетарного масштабу – інформаційної цівілізації , в основі якої будуть лежати загальнолюдські культурні цінності [12; 13; 14].

На користь реалізації вказаних концептів свідчать дослідження новітніх технологічних засобів інформації, мас-медійних технологій. Так, у своєму

дослідженні Ітіел де Сола Пул зазначає, що поява суспутників та супутникового ТБ, а також кабельного ТБ нової формації, фізично підірвало національний характер державного телебачення багатьох розвиненних країн і стало новим фактором у подальшому майбутньому системному розвиткові світового мас- медійного простору [8]. Елі Ноам теж підтверджує те, що національну єдність послабляють новітні електронні та суспутникові системи, актуалізуючи питання про необхідність збереження національної ідентичності у світовому інформаційному просторі. Для визначення нової якості суспільних спільнот, що утворяться в інформаційній цивілізації, Ноам вводить поняття «телесуспільство» – спільноту, яка не буде мати національної ідентичності [14].

Література, присвячена проблемам збереження національної ідентичності в період глобалізації мас-медійної сфери, поділяється на дослідження культурологічних та правових питань цієї проблеми.

Фіксуючи різни формати проявів національної ідентичності та спроб провідних ЗМІ (не тільки електронних, але й друкованих) сформувати аудиторію, не означену проявами національної ідентичності, дослідники культурологічного спрямування вважають, що сучасні ЗМІ є прекрасними інструментами для утворення та підтримання так званнних «уявних спільнот» (imagined communities), або, як зазначалося – «телеспільнот». Крім цього, ЗМІ є ідеальними засобами для зруйнування існуючої цивилізаційної парадигми та заміни її новою, інформаційною [15; 16].

Англомовна література, що висвітлює питання законодавчого захисту національної ідентичності в мас-медійній сфері, спирається на на компаративні дослідження законодавств різних країн. Так, Е. Сміт у книзі «Національна ідентичність», зазначає, що європейське законодавство більшою мірою, ніж американське, захищає прояви національної ідентичності в інформаційному просторі Європи [17]. Але в той же час відзначається, що вперше з початку 90-х років підлягає серйозному сумніву національний характер комунікативних послуг [30].

У цілому, наявний масив англомовної літератури виявляє полярність думок дослідників проблеми захисту національної ідентичності в інформаційному просторі. Тез дві: глобалізація ЗМІ руйнує національну ідентичність аудіторії ЗМІ [17; 18], і глобалізація ЗМІ і захист національної ідентичності – це елементи однієї системи, які підсилюють один одного [19; 20].

Таким чином, мало хто на Заході ставить під сумнів зміну цивілізаційної парадигми, розбіжності є тільки на рівнях трактовки цього процесу. Література, яка досліджує процеси перерозподілу ринків у зв'язку з формуванням глобального мас- медійного простору, фіксує нові трактовки щодо факторів, що спричиняють глобалізацію. Так, Катц та Веделл вважають, що глобалізація західних ЗМІ була спричинена технологічним вибухом, при цьому основна причина була у збільшені пропускних потужностей ТБ каналів, щодо країн Центральної та Східної Європи – причина інтенсифікації мас-медійних про-

цесів та входження у світовий інформаційний простір – політичні та економічні зміни, рух від державного керівництва в інформаційній сфері до ринку [21]. Такої ж думки дотримуються й інші дослідники [6; 22; 23; 24]. При цьому, марксистський соціолог із Каліфорнійського університету в Сан-Діего Герберт Шиллер наполягає, що «в ослабленні національних структур ЗМІ по свьому світі, включаючи Європу, винен культурний імперіалізм США , в особі американських ТБ-виробників та американського уряду» [24], а вже згадувана Елі Ноам вважає, що спроби національних ЗМІ утворити світовий мас-медійний простір – це цілком об'єктивна тенденція [25]. При цьому обидва дослідника зважають на наявність негативної тенденції одноосібного (або однонаціонального) домінування в мас-медійному просторі.

Добою культурних війн називає перехідний період до панування інформаційної цивілізації Річард Болтон [26]. Саме жорстка конкуренція серед ЗМІ стане природнім балансом у мас - медійному просторі, що формується, хоча умови перебування на ринку ЗМІ для різних груп фігурантів різні.

Література, яка аналізує місце окремих національних мас-медійних сегментів у структурі глобальної мас-медійної системи, пропонує кілька варіантів розвитку подій. Так, одна стратегія полягає у тому, що мас-медійний сегмент центрально-та східноєвропейського походження отримає потужні американські інвестиції і стане конкурентноспроможним, що збалансує інформаційний простір (таку стратегію ми спостерігаємо у створенні «Каналу «1+1» на пост-радянському мас-медійному просторі) [27]; інша стратегія полягає в поглинанні слабких сегментів більш потужними та перетворення простору на суцільний ринок інформаційної культури американського походження. [28; 29; 30].

Незалежність ЗМІ в пост-радянському інформаційному просторі не трактується західними дослідниками як основна проблема для мас-медійного пострадянського простору. Це важлива проблема для медій колишніх тоталітарних держав, але насьогодні важливіше те, щоб, як вважає Роберт Карл Манофф, ЗМІ в пост-радянських країнах «збільшили свою залежність від недержавних інституцій» [31]. Це допоможе скоріше перейти до громадського суспільства в цих країнах.

Безсумнівно, важливим для пост-радянських країн є формування відповідного правого забезпечення діяльності ЗМІ як частини світового інформаційного простору, подолання технічного відставання, належний рівень розвитку телекомунікаційної промисловості тощо. Майже всі західні дослідники аналізують негативні чинники відставання цього сектора світового мас-медійного простору та зважають на доволі агресивну ринкову стратегію, яку застосовують щодо цього сектора ЗМІ розвинених країн [13; 19; 21]. Кожен із таких чинників здатний зруйнувати національний інформаційний простір, що призведе до вкрай негативних наслідків для держави та суспільства.Консолідована дія вказаних факторів може мати катастрофічний фінал. Це розуміють і еспе-

рти самих пост-радянських країн, зокрема і України.

У доповіді на пленарному засіданні міжнародної наукової конференції , яка була присвячена інформаційній сфері, заввідділом Адміністрації Президента України Бінько І.Ф. зазначив, що політика України щодо формування інформаційного простору має включати такі складові: 1) забезпечення захисту інформаційного суверенітету України, зокрема ІР в сучасних умовах глобалізації; 2) забезпечення рівня інформаційної достатності для прийняття рішень державними установами; 3) забезпечення реалізації конституційних прав громадян, суспільства і держави на інформацію [32].

Західна фахова думка початку XXI ст. зазначає, що існує так званий «ринок лояльності» як на глобальному ринку, так і в межах кожної держави. Основна функція держави полягає у тому, щоб бути посередником між конкурентами на власному ринку, а національне законодавство про ЗМІ є засобом організації та регулювання цього ринку [6; 2; 16]. Уряди беруть участь у цьому глобальному ринку через прямий експорт ідей, культурних цінностей шляхом фінансування підприємств, які приватно досягають аналогічної мети. Уряди можуть конкурувати на внутрішньому ринку лояльності шляхом висунення внутрішньо контролюємої ідеї національної ідентичності, як вони завжди і роблять [16].

Англомовна література з проблеми в цілому сходиться у висновку, що телебачення та інші ЗМІ в своєму розвитку на «вільному ринку» не завжди сприяють, а інколи навіть протидіють суспільному форуму, в якому громадяни мають справедливий доступ, де слабшає значення багатства та влади і де можуть формуватися суспільні думки, які можуть вплинути на діяльність держави. Якщо держава має законний інтерес у розвитку механізмів демократії, а нові технології суттєво впливають на політичні процеси в країні, то суспільство має зиск у створенні відповідної інфраструктури комунікацій. І, як вважає Монро Прайс , необхідно зберегти баланс між «відкритою» та «закритою» зоною суспільної мови [16].

У більшості робіт зазначається, що одним з аспектів сучасної дійсності, яка переповнена образами є те, що історичні цінності, які цементують суспільство та підсилюють політичні процеси, руйнуються масовою культурою і мають бути відповідно захищені [3; 4; 8; 10]. Законодавство розвинених країн лише формально контролює процес руйнації традиційних цінностей, але в культурі продовжують процвітати порнографія та образи насильства. У країнах перехідних типів культури закони про ЗМІ включають в себе не реалії, а лише наміри урядів щодо інформаційного простору. У кращому випадку вони віддзеркалюють надії на розмаїтість, можливість численних національних ідентичностей та прагнення до справедливості.

Так, Касс Р. Санстін, порівнюючи дискусії 1980–1990-х років про регулювання мас-медійних процесів з дискусіями щодо «нового курсу» в США, дійшов висновку, що «спроби сприяння більшій рівності та різноманітності у

віщані... прагнуть нового і кращого режиму врегулювання, а не до того, щоб замінити свободу «урядовим врегулюванням» [33].

Підсумовуючи складний комплекс проблем, які розглядаються в сучасній англомовній літературі щодо формування світового мас-медійного простору, слід зазначити прагнення західних дослідників зберегти простір для загального дискурсу і розвитку загальної ідентичності, не ставлячи під сумнів глобальний характер планетарних інформаційних процесів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. The World information Report.1998. – Paris: UNESCO,1997.

2. The World Communication Report 1999-2000. The media and the challenge of the new technologies. – Paris: UNESCO, 1997.

3. Calhoun, C. (ed.). Habermas and the Public Sphere. – Cambridge ,Mass.: MIT Press,1992.

4. Cohen J.L. and Arato A. Civil Society and Political Theory. – Cambridge ,Mass.: MIT Press,1992.

5. Bandrillard, J. The Ecstasy of Communication. – N.Y., Autonomedia, 1988.

6. Negrine R. and Papathanassopoulos S. The Internationalization of Television. – N.Y.: Pinter Publishers, 1990.

7. Habermas, J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. – Cambridge Mass. MIT, 1998.

8. Pool, Ithiel de Sola. Technologies of Freedom. – Harvard, Mass.: Belknap Press, 1983.

9. Ball- Rokeach, Sandra J. and Cantor, Muriel G. (eds.). Media, Audience and Social Structure. – L.: Sage Publications, 1986.

10. Keane, J. The Media and Democracy. – Cambridge, Mass.: Polity Press, 1991.

11. Mickiewicz E.P. and Firestone Ch. Television and Elections. – Queenstone: Aspen Institute, 1992.

12. Abramson, J. Democratic Designs for Electronic Town Meetings. Prepared for the Aspen Institute Communications and Society Program. – Queenstone: Aspen Institute, MD, 1992.

13. Raboy, M. and Dagenais, B. Media, Crisis and Democracy: Mass Communication and the Description of Social Order. - L., Sage Publicatons, 1992

14. Eli M. Noam. Beyong Territoriality: Economics and Politics in Telesociety / Columbia Institute for Tele-Information // Worker Paper. – 1994. – No 690.

15. Anderson,B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – L.,Verso, 1983.

16. Prace , M. Television, the Public Sphere and national Identity. – Oxford: Claredon Press, 1995.

17. Smith A.D. National Identity. – N.Y.: Penguin Books, 1991.

18. Altes, W.F. Korthals. European Law: A Case Study of Changes in national Broadcasting // Cardozo Arts and Entertainment Law Journal. – 1993. – No 11. – P. 313.

19. Schlesinger,Ph. Media, State and Nation: Political Violence and Collective Identities. – L.: Sage Publications, 1991.

20. Browne ,D. R., Firestone, Ch. M. and Mickiewcz, E.Television/ Radio News and Minorities. – Queenstone: Aspen Institute, MD, 1992.

21. Katz E., Wedell G. Broadcasting in the Third World: Promise and Performance. – Cambridge ,Mass.: Harvard University Press, 1977.

22. Sepstrup,P. Transnationalization of Television in Western Europe. – L.: J.Libber, 1990.

23. Eli M. Noam. Television in Europe. – N.Y.: Oxford University Press, 1992.

24. Schiller,H.I. Mass communications and American Empire. – Boulder, Colo: Westview Press, 1992.

25. Bolton ,R. (ed.). Cultural Wars: Documents from the Recent Controversies in the Arts. – N.Y.: New Press, 1992.

26. Grimm L. Freedom of the Mass Media // Rights of Access to the Media: International Conference. – Budapest, Central European University, 19-21 June, 1993.

27. Postman, N. Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business. – N.Y.: Viking, 1985.

28. Twitchell,J.B. Carnival Culture. The Trashing of Taste in America. – N.Y.: Columbia University Press, 1992.

29. Tichi C. Electronic Hearth : Creating an American Television Culture. – N.Y.: Oxford University Press, 1991.

30. Eli M. Noam. National Culture and Iron Law of Hollywood Dominance: An Economic Critique. – N.Y.: Oxford University Press, 1992.

31. Manoff, R.K. Independence and Mass Media in Transition. – Washington , DC, 1994.

32. Бінько І.Ф. Інформаційний простір України: стан та тенденції розвитку // Бібл. вісн. – 2000. – № 2. – С. 15–18.

33. Sunstein Cass R. Democracy and the Problem of Free Speech. – N.Y.: The Free Press, 1993.

Надійшла до редколегії 25.09.2001 р.

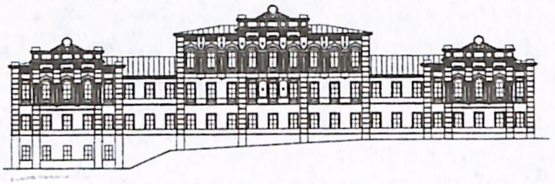

2

Бібліотекознавство Бібліографознавство Інформатика

УДК 015(477)(091-092)

І.О. ВОВЧЕНКО

М.А. ГОДКЕВИЧ – ДИРЕКТОР УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ (1922-1933 РР.)

У статті розглядаються питання, пов'язані із становленням державної бібліографії України, яка розвивалася під безпосереднім наглядом М.А. Годкевич а і під впливом його досить суперечливих поглядів на цю справу.

Михайло Абарамович Годкевич, сторіччя з дня народження якого відзначала у 1966 р. бібліотечно-бібліографічна громада, зробив вагомий внесок в розвиток державної (національної) бібліографії України. Йому належить заслуга у продовженні роботи по створенню державної бібліографічної установи – Головної книжкової палати, яку розпочав видатний український бібліограф Ю.О. Меженко.

М.А. Годкевич народився, вчився і працював у Києві, а після встановлення радянської влади на території Наддніпрянської України, переїздить у травні 1920 р. до нової столиці – Харкова. Спочатку він працює на посаді завідуючого відділом націоналізації книжкової торгівлі Всеукраїнського державного видавництва (Всеукрвидаву). Наприкінці цього ж року, за ініціативою М.А. Годкевича, в структурі Всеукрвидаву створюється Центральний бібліографічний відділ (ЦБВ), а Головна книжкова палата у Києві поновлює функціонування як його крайова філія. Діяльність останньої поширювалася на чотири губернії: Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську.

Робота ЦБВ набула чинного характеру після прийняття постанови радянського уряду «Про обов'язкову реєстрацію та збереження зразків творів друку» [1] у березні

1921 р. Згідно з цим документом була встановлена кількість обов'язкових примірників до 25 і посилені санкції щодо установ, які не додержувалися терміну (триденний після видрукування) доставки своїх видань у місцеві філії Всеукрвидаву – порушники притягалися до суду.

Під керівництвом М.А. Годкевича ЦБВ провадив велику роботу по створенню Архіву друку. Займався ЦБВ розподілом обов'язкових примірників (ОП) поміж державними книгосховищами України, а також обміном з Російською центральною книжковою палатою за договором від 16 січня 1922 р.

Здійснення такого широкого кола завдань було не під силу ЦБВ через скрутне становище економіки в країні, голод і розруху після громадянської війни. Передбачений постановою уряду 1921 р. випуск «Бібліографічного бюлетеня» про нові видання України не було здійснено. Лише у 1922 р. вийшов у світ підготовлений роком раніше номер (перший і останній) книгознавчого журналу «Голос друку». На сторінках журналу було вміщено офіційні документи про діяльність Головної книжкової палати у Києві та ЦБВ, статис-

тичні дані про друк України за 1920-1921 рр., докладні фахові огляди найважливіших видань за цей період та рецензії. На сторінках цього журналу вперше зі своїми публікаціями виступає М.А. Годкевич. В інформаційному нарисі «Центральний бібліографічний відділ в 1921 р.» він охарактеризував основні напрями діяльності та плани роботи цього закладу, а в рецензіях на низку книг підтримував ідеї впровадження УДК в бібліотечну справу України.

Основні напрями роботи ЦБВ були закріплені в його тимчасовому статуті, який затвердив Всеукрвидав у серпні 1921 р. На ЦБВ покладалося, крім вищезгаданого, проведення реєстрації та статистичного обліку всіх творів друку на терені України, систематичне інформування про зареєстровані матеріали, виконання довідок та аналітичних розробок для владних структур і державних установ, наукове дослідження питань бібліології та бібліографії і в подальшому – публікація результатів у спеціальних наукових і популярних виданнях.

З введенням нової економічної політики (непу) і переходом Всеукрвидаву на госпрозрахунок, стан ЦБВ дуже погіршився через скорочення штатів та зменшення матеріальної підтримки. Постало питання про його реорганізацію.

Вона була проведена у середині 1922 р., коли почав окремо існувати спеціальний бібліографічний заклад – Українська книжкова палата (УКП) – у відповідності до постанови уряду. Керував цим закладом до початку 1933 р., тобто більше десяти років, М.А. Годкевич, який став, за словами професора Московського інституту культури О.Д. Ейхенгольця [1], впливовою людиною в царині державної бібліографії не тільки в Україні, але й в усьому СРСР, не дивлячись на те, що його діяльність носила суперечливий характер.

До позитивних рис теоретичного й практичного внеску М.А. Годкевич а слід віднести, перш за все те, що він відстоював необхідність існування самостійних книжкових палат у республіках. Проти цього виступали керівники Російської центральної книжкової палати, якими ще в 1923 р. була висунута ідея створення Всесоюзної книжкової палати з метою концентрації в ній тих коштів, які виділяла держава на збільшення чисельності кадрів, укріплення поліграфічної бази республіканських книжкових палат.

Ідеї М.А. Годкевич а щодо паралельного існування республіканських книжкових палат співпали з постановою наради наркомів освіти союзних республік 1924 р., в якій стверджувалося, що державна бібліографія повинна розвиватися не шляхом ліквідації вже існуючих книжкових палат республік, а, навпаки, шляхом створення нових там, де їх не було.

На 2-ій Всесоюзній нараді директорів книжкових палат, яка відбулася у жовтні 1925 р., М.А. Годкевич виступив з доповіддю «Методи координації книжкових палат в загальносоюзному масштабі» [2], стверджуючи також недоцільність створення єдиної книжкової палати в СРСР. Для погодження роботи республіканських книжкових палат пропонувалося використати нараду директорів книжкових палат, для чого треба було створити положення про неї.

На 3-ій всесоюзній нараді директорів книжкових палат у 1927 р., яка проходила у Харкові, за доповіддю М.А. Годкевич а «Головні відносини між книжковими палатами» [3] було прийнято резолюцію про основні принципи їх взаємовідносин: незалежність палат, невтручання в справи іншої палати, а також положення про всесоюзну нараду директорів книжкових палат, рішення якої були обов'язковими для всіх її учасників.

Приділяючи велику увагу виконанню першочергового завдання палати щодо збирання й зберігання зразків видань УРСР з 1917 р. і створення Архіву українського друку, М.А. Годкевич виступає як талановитий організатор цієї справи. Він домігся від владних структур розпорядження про безпосереднє надсилання ОП з усіх друкарень України до УКП, обминаючи місцеві органи політосвіти, як то було раніше. Це скоротило шлях доставки друків до УКП і найкрупніших бібліотек України і покращило їх комплектування.

У 1923 р. архів УКП вже налічував 10 тис. примірників [4]. Це були не тільки ОП, які збирали ЦБВ і УКП, а й видання, які вийшли з 1917 р.

Слід відзначити, що М.А. Годкевич одним з перших в Україні почав теоретично розробляти питання законодавства про обов'язковий примірник. Йому належать грунтовні статті з цієї теми [5], в яких він розглядав історію законодавства про ОП на всесвітньому рівні, його суспільні функції і засоби реалізації. До речі, цю тему М.А. Годкевич вибрав для свого дисертаційного дослідження, яку він розробляв вже працюючи у Всесоюзній книжковій палаті з 1934 по 1941 р. Висновки автора щодо значення закону про ОП для зберігання зразків всіх виданих документів для нащадків в архівах друку, комплектування найкрупніших бібліотек та розвитку національної бібліографії витримали випробування часом і досі виглядають актуальними в Україні тому, що ми не маємо такого законодавства в нашій незалежній країні.

Непересічним є внесок М.А. Годкевич а в створення державної бібліографії України. За часів ЦБВ і в перші роки існування УКП не вдалося через матеріальну скруту організувати систематичне і повне інформування про зареєстровані матеріали. «Уже в 1922 р. Державне видавництво України почало видавати «Літопис», було набрано щось біля 10 друк. аркушів, але за браком коштів їх не було надруковано» [6]. Тому палата під керівництвом М.А. Годкевич а використовувала періодичні видання: газету «Вісті ВУ ЦВК» (наприкінці 1922 р.) й журнал «Книга» (у 1923 р.), на шпальтах яких друкувала лише скорочену інформацію про нову літературу.

Початок повної інформації майже про всі окремі видання, які виходили в Україні, відноситься до 1924 р., коли став випускатися «Літопис українського друку» (ЛУД).

Видання ЛУД стало для М.А. Годкевич а випробуванням не тільки його організаторських здібностей, але й спонукало його до наукових розробок теоретико-методологічних і методичних питань державної (національної) бібліо-

графії, яким приділялася велика увага у 20-х рр. в Україні.

Щодо принципу охоплення документів в ЛУД, він вважав доцільним територіальний замість мовного, що у подальшому підтвердилося світовим досвідом. Коли з'явилася можливість налагодити книгообмін із закордоном відповідно до постанови Раднаркому 1927 р., зокрема, з бібліотекою Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові, культурно-освітніми організаціями української діаспори в Празі та інших містах, а також безпосередньо з видавництвами, УКП починає друкувати списки видань українською мовою, які виходили за межі Радянської України, в спеціальних додатках до ЛУД. Можна стверджувати, що М.А. Годкевич таким чином передбачив спосіб відображення так званої екстеріорики в посібниках національної бібліографії, який був рекомендований ІФЛА/ЮНЕСКО на світовому рівні лише на початку 80-х рр.

Багато уваги в той час приділялося питанням уніфікації правил складання бібліографічних описів в посібниках державної бібліографії, а з 1927 р. – і на друкованих картках.

Якщо прослідкувати за всіма передмовами від редакції, які друкувалися в перших номерах ЛУД, до яких безумовно мав відношення М.А. Годкевич, можна побачити бажання відійти від сліпого копіювання англо-американської інструкції опису документів і Міжнародного бібліографічного інституту у Брюсселі і створити вітчизняні правила, які б базувалися на національних традиціях, зважали б на мовні особливості, ураховували використання цих описів у бібліотечній практиці, для якої вони повинні бути найбільш пристосовані. Усі ці та інші питання М.А. Годкевич відобразив в грунтовній статті «До майбутньої каталографічної інструкції «Критичні нотатки» [7].

Щодо практичного втілення його поглядів на це питання, то треба відзначити такі позитивні риси, які притаманні ЛУД. Опис в ньому склався, попри англо-американської інструкції, мовою оригіналу (українською, російською, польською, німецькою, єврейською і т. ін.), та з 1929 р. лише твори єврейською мовою подавалися у латинській транскрипції. Між іншим, сучасні міжнародні рекомендації щодо мови опису передбачають їх транслітерацію в тих випадках, коли у виданнях використовується неприйнятна в країні графіка.

З часом в описах ЛУД були виключені зайві елементи, з'явилися необхідні скорочення, рік видання перестали ставити перед назвою твору, як цього вимагали правила МБІ, а подавали після назви видавництв. Авторські заголовки стали мати уніфіковану форму.

З метою більш широкого використання описів, які складалися для ЛУД і друкованої картки, у бібліотечній практиці їх стали доповнювати індексами УДК, предметними рубриками, позначками про вид видання, як тоді казали, - соціальне призначення, а також довідковими анотаціями.

Усі зміни в практиці складання бібліографічних записів в ЛУД та їх теоретичне обгрунтування йшли в руслі прогресивних наукових розробок того часу,

окрім опису під колективним автором. В ЛУД він не використовувався, а на друкованих картках для бібліотек, які вживали цей метод, залишався вільний рядок для внесення колективного автора від руки. Не менш складним було питання про вибір засобу групування записів в ЛУД, про що свідчать постійні його зміни від систематичного (за УДК у 1924 р.), за соціальним призначенням, тобто видами видань (1925-1926 рр.). У 1927-1928 рр. записи в ЛУД групувалися за абеткою в межах мовних підрозділів, з 1929 по 1930 р. – знову за УДК. Треба відзначити також, що до деяких випусків ЛУД додавалися допоміжні покажчики.

Поряд з великою роботою по налагодженню поточної державної (національної) бібліографії, УКП в 20-х рр. приймала активну участь у створенні українського бібліографічного репертуару. З цією метою в ній проводилася велика робота по створенню повної картотеки всієї друкованої продукції, виданої в УРСР з 1917 р. по 1927 р. При цьому палата не обмежувалася лише інформацією, яка містилася в каталогах Архіву українського друку, які через об'єктивні причини мали істотні прогалини. Нею була проведена кропітка робота по обстеженню фондів бібліотек методом створення зведеного каталогу.

М.А. Годкевич добивається від Наркомосвіти коштів для оплати роботи бібліотек, які відображали бібліографічну інформацію на картках про всі книги, видані в Україні за 1917-1923 рр., та які налічувалися в їх фондах, а з 1924 р. давалася інформація тільки про місцеві видання. Таким чином, було складено зведений каталог обсягом в 25 тис. карток, який суттєво доповнював відповідні дані палати про друковану продукцію України за 1917-1923 рр.

Варто відзначити також велику роботу палати у галузі статистики друку, яка базується на державній реєстрації, і веде свій початок ще за часів існування ЦБВ Всеукрвидаву.

Таким чином, функціональна структура УКП, яка склалася у першій половині 20-х років відповідала тим завданням, що ставляться, в першу чергу, перед національними бібліографічними агентствами ІФЛА/ЮНЕСКО на сучасному етапі.

Слід також підкреслити, що М.А. Годкевич підходив до визначення основних функцій УКП системно, координуючи її працю з іншими закладами країни. Про це свідчать його виступи з доповідями «Об'єднання бібліологічної роботи на Україні» [8] ще у 1923 р., а в жовтні 1925 р. у Москві на 2-ій всесоюзній нараді директорів книжкових палат «Книжкові палати і радянське будівництво» [9] та в грудні цього ж року на першій конференції наукових бібліотек України «Книжкова палата і наукові бібліотеки» [10], в яких М.А. Годкевич відстоював ідею чіткої координації бібліотечної роботи поміж науковими (УНІК), бібліографічними (УКП) та бібліотечними закладами. Головними функціями книжкових палат він слушно вважав одержання обов'язкових примірників, вичерпуючу реєстрацію всіх творів друку. Інформування про них в посібниках держав-

ної бібліографії, статистику друку, допомогу бібліотекам як українським, так і російським у комплектуванні їх фондів ОП, централізовану каталогізацію.

Щодо науково-допоміжної бібліографії, то вона повинна входити, як вважав М.А. Годкевич, до завдань самих наукових закладів або спеціальних бібліотек. Стосовно рекомендаційної бібліографії, яка завжди виконує, перш за все, ідеологічні функції в суспільстві, то її розбудова відносилась до функцій Укрполітосвіти Наркомосу.

Але ця виважена позиція М.А. Годкевич а щодо міста і ролі УКП в загальнодержавній бібліографічній структурі різко змінюється у другій половині 20-х років. В його виступах та публікаціях з'являються думки про необхідність розширення функцій УКП шляхом участі у розвитку видавничо-книготорговельної бібліографії. Це могло б, як вважав М.А. Годкевич, покращити матеріальний стан УКП за рахунок видавництв, які зацікавлені у відповідній бібліографічній інформації.

Спочатку у додатках до ЛУД під назвою «Книжкова вітрина» стала додаватися інформація, яка адресувалася особисто книгарям. Це були відомості про книги на складах видавництв, а також про ті видання, що готувалися до друку. Тут вміщувалася інформація про умови продажу, адреси видавництв і т. ін. З часом УКП налагодила тісні контакти з журналом «Радянський книгар», в додатку до якого вона друкувала з 1929 р. по 1932 р. «Книжкові новинки УРСР», де бібліографувалася нова ринкова друкована продукція, а також давалася інформація про видання, які готувалися до друку за повідомленнями окремих видавництв. Останнє можна розглядати як перші паростки каталогізації у виданні. Зараз вона підтримується на світовому рівні з метою подолання недостатньої оперативності і державної, і книготорговельної бібліографії.

Приєднується УКП і до розвитку рекомендаційної бібліографії. У 1929 р. при підтримці Ради з'їздів видавництв України в структурі палати створюється Рекомендаційно-бібліографічне бюро, в якому укладалися рекомендаційні списки літератури до всіх політико-господарських компаній (вони публікувалися на сторінках «Радянського книгаря»), окремо видавалися рекомендаційні покажчики, а також випускався анотований блок-картковий каталог під назвою «Треба прочитати» в трьох серіях: сільській, міський і дитячій. Анотовані картки випускалися на звичайному папері і могли бути використані як рекомендаційний покажчик, якщо їх брали в обкладинку, або, як рекомендаційні картотеки, у тому разі, коли їх наклеювали на картон.

Як додаток до журналу «Радянський книгар», палата деякий час друкувала список «Увага якості», в якому бібліографічна інформація про рецензії поєднувалася з уривками текстів для виявлення їх оцінки – позитивної або негативної.

За домовленістю з Державною центральною Книжковою палатою РРСФР, УКП узяла на себе організацію реферування вченими наукової літератури, виданої в Україні, для підготовки бібліографічних щорічників «Научная лите-

ратура СССР». Ці щорічники, починаючи з 1929 р., укладалися під безпосереднім керівництвом Постійної комісії індексів наукової літератури.

Таким чином, функції УКП значно поширилися, але виконати їх у повному обсязі палата з об'єктивних та суб'єктивних причин була неспроможна, що і викликало занепокоєння фахівців.

Бібліографічна комісія при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), яка виконувала у 20-ті роки функції координаційного центру, визнала діяльність УКП як такої, що не відповідала своєму головному призначенню – удосконалювати державну, а не рекомендаційну (масову) бібліографію [11].

В цей час виступає з докладною статтею «Державна бібліографія на Україні та потреби наукової роботи» [12] Ю.А. Меженко. Він відзначає фундаментальне значення державної бібліографії і звертає увагу на численні недоліки, які мали місце в «ЛУД» . В статті підкреслювалося також, що палата повинна, в першу чергу, працювати у напряму вдосконалення державної бібліографії: налагодити бібліографування образотворчих видань, статейного матеріалу, випускати кумулятивні покажчики.

Досить суворій критиці були піддані прагнення М.А. Годкевич а об'єднати в єдину систему посібники державної і книготорговельної бібліографії [13] з боку професора М.М.Нечаєва [14] та О.Махоніної [15], які слушно вважали, що ці системи повинні існувати паралельно тому, що мають різне соціальне призначення.

Але попри всі зауваження фахівців, М.А. Годкевич, за підтримкою компартійних і владних структур, продовжує курс на розширення функцій УКП, чому сприяє посилення ідеологічного диктату в галузі культури, книгознавства та бібліографії на початку 30-х років. Це знайшло відображення в його статті «В надійних шанцях» [16], виступах в Українському інституті марксизму-ленінізму у Харкові [17], на першій бібліографічній нараді у Києві [18]. Слід відзначити, що ця нарада мала трагічні наслідки для багатьох видатних українських бібліографів і бібліотекознавців. З цього часу почалося поневіряння Ю.О. Меженка, М.І. Сагарди, С.О. Постернака, В.А. Ігнатієнка та інших, яких звинуватили в об'єктивізмі та українському націоналізмі. А такі бібліографічні центри, як УНІК та його журнал «Бібліологічні вісті», Всенародна бібліотека України (ВБУ) і «Журнал бібліотекознавства та бібліографії», Бібліографічна комісія ВУАН стали розцінюватися як осередки ворожої ідеології.

Як прихильник В.І .Владиславлєва (Гульбинського) – вельми відомого автора брошури «Бібліографія і соціалізм», М.А. Годкевич вважав, що книга – це знаряддя, перш за все, класової боротьби і тому головна мета бібліографії – розкрити «ідеологічно-змістовний склад книжкової продукції» .

Вульгарно-соціологічні погляди М.А. Годкевич а щодо сутності бібліографії стали підгрунтям для його тверджень про необхідність сконцентрувати в УКП роботу за всіма її напрямами, що співпадало з бажанням владних стру-

ктур, для яких полегшувалося керівництво бібліографічною справою в умовах надмірної ідеологізації культури. У доповіді на 3-ій нараді директорів книжкових палат у Харкові «Питання про уніфікацію «Літописів» [19], а потім у статті «Організація бібліографічної робота на Україні» [20] М.А. Годкевич пропонував розглядати книгу не тільки як архівний документ, але й як джерело знань для широких кіл читачів. Виходячи з цього, «ЛУД» повинна, в першу чергу, бути орієнтована на масового читача.

Тому не дивно було, що одну з своїх доповідей на 5-ій всесоюзній нараді в Баку М.А. Годкевич присвятив темі «Форми масової роботи книжкових палат» [21], внаслідок якої була прийнята резолюція. У відповідності до неї усі республіканські палати повинні були займатися не тільки виданням посібників державної (за тодішньою термінологією – обліково-реєстраційною), але також рекомендаційної і видавничо-книготорговельної бібліографії.

А в 1931 р., в результаті сумнозвісної бібліографічної наради у Києві і прийняття нового положення, УКП перетворюється в єдиний державний бібліографічний інститут, в завдання якого входило сконцентрувати роботу в усіх напрямах розвитку бібліографії, як практичної, так і теоретичної. Крім видання вже існуючих на той час посібників, планувалося випускати диференційовані за галузями знання щорічники з критичним виступами дослідних установ до окремих розділів; реферативний бюлетень «Наука на Україні», щорічний покажчик «Преса УРСР» з щоквартальним додатком, щорічник «Статистика друку УРСР», масовий критико-бібліографічний журнал «За масову книгу». Крім того, палата брала на себе завдання розробляти методологічні і технологічні проблеми бібліографії і готувати кадри, для чого треба було створити при УКП кафедру теорії, техніки та історії бібліографії, а також палата повинна була стати координуючим центром бібліографічної роботи в республіці.

Для перебудови бібліографії у такий спосіб необхідно було покращити її матеріальний і фінансовий стан. Але цього не сталося через брак приміщення для роботи співпрацівників палати і архіву друку, нестачу кадрів, відсутність власної видавничо-бібліографічної бази і відповідного фінансування як з боку держбюджету, так і Державного видавничого об'єднання України (ДВОУ) та інших видавництв.

У статті «Загаяний рік» [22] М.А. Годкевич з великим болем писав, що фінансові нестатки зривали роботу палати і доводили до межі самоліквідації, хоча спрямованість її діяльності співпадала з партійним настановами. Погіршення роботи УКП торкалося усіх аспектів її діяльності, перш за все, виконання головних функцій. Побоювання українських фахівців щодо негативних наслідків реформи УКП виправдилися в найгіршому варіанті. В 1931-1932 рр. було випущено всього три випуски щоквартальника «ЛУД» за 1930 р. У 1933 р. його видання було зовсім припинено. Інформація про нову літературу з 1931 р. по 1934 р. подавалася тільки на друкованих картках.

Змінити справу державної бібліографії на краще М.А. Годкевич вже не зміг. Його було знято з посади директора УКП в першій половині 1933 р. Що стосується причин переїзду М.А. Годкевич а до Москви, то його біографи М.І. Багрич [23,24], Ю.В. Григорьєв [25] не торкаються. Тільки в щоденних записах І.В. Владиславлєва [26], де збереглися його спомини про сумісну діяльність з М.А. Годкевичем у

Москві, згадується, що його «з шумом зняли з поста директора Української книжкової палати» .

І дійсно звільнення М.А. Годкевич а з поста директора УКП супроводжувалося ніщивною критикою за його «націоналістичні ухили», відірваність палати від практичної діяльності і, більш того, сам факт створення УКП розглядався як прихильність до національної культури всупереч радянській культурі в цілому [27]. За словами М.А. Фельдштейна, націоналістичні елементи, «що протягом певного часу зосереджувалися у палаті цілим кублом, привели Книжкову палату до прориву її видавничої діяльності ...» [28]. Тобто український буржуазний націоналізм як страхітливий тягар плентався за М.А. Годкевич ем, доки він не поїхав до Москви. Такою була іронія його долі, бо він одним з перших став використовувати цей жупел проти своїх опонентів. В умовах тоталітарного режиму історія української інтелігенції була переповнена такими парадоксами, які вели до її фізичного і морального знищення. Сам М.А. Годкевич визнав помилки УКП щодо погіршення стану державної бібліографії через невидання ЛУД, про що він писав у статті «К возобновлению украинской Книжной летописи», яку було надруковано на сторінках журналу «Советская библиография» [29] без підпису.

М.А. Годкевич – людина визначної енергетики і непересічної вдачі. Він залишив глибокий слід у становленні (національної) бібліографії України та інших союзних республік. Багато питань в той час вирішувалося під впливом його ідей, але, на жаль, не тільки позитивних. Втілення рекомендацій 5-ої і 6-ої всесоюзних нарад директорів книжкових палат у 1929 і 1930 рр. , ініціатором яких був М.А. Годкевич, щодо розширення їх функцій, призвели, за словами Б.С.Боднарського [30], до катастрофічних наслідків для державної бібліографії в усіх республіках.

З 1934 р. М.А. Годкевич працював вже у Москві, спочатку в Державній центральній РРФСР, а з 1936 р. – Всесоюзній книжковій палаті на різних посадах, від завідуючого відділом обов'язкового примірника, наукового керівника Сектору неперіодичних видань, заступника завідуючого видавництвом до замісника директора з наукової роботи. Коли почалася Велика вітчизняна війна у 1941 р. М.А. Годкевич вступив до лав Московського народного ополчення, де і загинув у тому ж році під Смоленськом.

Досвід, набутий УКП під керівництвом М.А. Годкевич а, як позитивний, так і негативний, треба ретельно вивчати і наполягати на самодостатності дер-

жавної бібліографії, непорушності її постулатів щодо методологічних. методичних і організаційних принципів, які знайшли відображення в сучасних міжнародних рекомендаціях. Нехтування ними завжди веде до великих втрат інформації про пам'ять нації.

ПРИМІТКИ

[1] Вперше закон про обов'язковий примірник в Україні було прийнято у січні 1919 р. за підписом В.В. Вінниченка.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Эйхенгольц А.Д. Библиография. Общ. курс: Учеб. для библ. фак. ин-тов культуры. – М., 1969. – С. 252–253.

2. З роботи Книжкових палат (Хроніка) // Бібліолог. вісті. – 1926. – № 4. – С. 76–89.

3. 3-тя Всесоюзна нарада Книжкових палат (Хроніка) // Бібліолог. вісті. – 1927. – № 3 (15). – С. 109–112.

4. Годкевич М.А. Українська книжкова палата // Книга (Харків). – 1923 – № 4. – С. 3–5.

5. Годкевич М.А. Обязательный экземпляр // Красный библиотекарь. – 1924. – № 4-5 (7-8). – С. 193–195; Обязательный экземпляр – на службу социалистическому строительству // Сов. библиогр. – 1935. – Вып. 1-2 (9-10). – С. 35–56; Советское законодательство об обязательном экземпляре //Там же. – 1940. – №1 (18). – С. 78–102.

6. Про видання «Літопису українського друку» // Літопис укр. друку. – 1924. – №1. – С. 2.

7. Методологічний збірник. – К., 1928. – С. 151–171. – (ВУАН. Бібліогр. комісія. Укр. бібліогр., вип. 1).

8. Бібліолог. вісті. – 1926. – №4. – С. 60–61.

9. З роботи книжкових палат СРСР /Хроніка про 2-гу Всесоюз. нараду у Москві 27 жовтня 1925 р. // Бібліолог. вісті. – 1926. – № 4 (13). – С. 76–89. – Підпис: М. Ів.

10. Бібліотечний збірник. Ч.1. Праці першої конф. наук. б-к УРСР. – К., 1926. – С. 63–67.

11. Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1930. – № 1. – С. 43–44.

12. Бібліолог. вісті. – 1930. – № 4 (25). – С. 5–14.

13. Годкевич М.А. Система бібліографічної інформації (на обговорення) // Рад. книгар. – 1931. – № 2. – С. 7–8.

14. Нечаєв М.М. Завдання і зміст бібліографії // Рад. книгар. – 1931. – № 25-27. – С. 49.

15. Махоніна О. До питання бібліографічної інформації // Рад. книгар. – 1931. – № 12-13. – С. 30–31.

16. Критика. – 1931. – № 2. – С. 109–129; № 3. – С. 110–130.

17. Про націоналістичні прояви в бібліографії і книгознавстві // Рад. книгар. – 1931. – №17. – С. 23–24.

18. Резолюції бібліографічної наради в Києві. На доповідь т.Годкевича «Про державну бібліографію» // Рад. книгар. – 1931. – № 23. – С. 10–13.

19. 3-тя Всесоюзна нарада Книжкових палат (Хроніка) // Бібліолог. вісті. – 1927. – № 2 (15). – С. 109–112.

20. Библиография в СССР и книжные палаты. – Х., 1928. – С. 87–136.

21. П'ята Всесоюзна нарада книжкових палат: (Хроніка) // Журн. бібліотекознавства і бібліогр. – 1930. – № 4. – С. 88–89.

22. Рад. книгар. – 1932. – № 23-24. – С. 8–11.

23. Багрич М.І. Михайло Абрамрович Годкевич // Бібліотекознавство і бібліогр. – 1971. – Вип. 11. – С. 158–160. – Список праць: С. 160–163. – Склала О.П. Насонова.

24. Багрич Н.И. М.А. Годкевич: (К 75-летию со дня рождения) // Сов. библиогр. – 1971. – № 4. – С. 59–60.

25. Григорьев Ю.В. Михаил Абрамович Годкевич (1896-1941) // Ю.В.Григорьев и развитие советского библиотековедения: Сб. науч. тр. – Вып. 78. – М.: МГИК, 1987. – С. 125–138.

26. Владиславлев И.В. Опыт создания проблемного книговедческого журнала // Сов. библиогр. – 1990. – № 5. – С. 65–67.

27. Грибненко О., Фельдштейн М. Проти націоналізму в теорії та практиці бібліотечної справи // Б-ка у соц. будівництві. – 1934. – № 2. – С. 7–23.

28. Фельдштейн М. Бібліографічна робота Книжкової палати УРСР // Б-ка у соц. будівництві. – 1936. – № 3. – С. 16–20.

29. К возобновлению украинской Книжной летописи // Сов. библиогр. – 1936. – № 1. – С. 59–74. – Без подписи. Авторство М.А. Годкевич а установлено по архивним материалам.

30. Боднарский Б.С. Библиографическая работа государственных книжных палат союзных республик СССР // Сов. библиогр. – 1934. – № 2. – С. 79□–80. Подпись: Б.Б.

Надійшла до редколегії 15.05.2001 р.

УДК 311:655.3.066

М. А. НИЗОВИЙ
НГУЄН В'ЄТ ТХАНГ

СТАТИСТИКА ДРУКУ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ)

Розглядаються методологічні, методичні та організаційні аспекти статистики друку як самостійної галузі науково-практичної діяльності.

Значення і роль статистики, як одного з наймогутніших знарядь соціального пізнання, загальновідомі і не потребують, здавалося б, особливих доказів та обгрунтувань. Однак, на кожному з етапів розвитку суспільства вона має підтверджувати аксіоматичність такого твердження, оскільки будь-яка науково-практична дисципліна не може існувати і розвиватися лише на попередніх досягненнях та авторитеті. Статистика не є винятком, що підтверджують її багатовікова історія і сьогодення.

Про це, зокрема, йдеться у введеній з 1-го січня 2001 р. новій редакції Закону України «Про державну статистику», де значно поглиблена роль статистики в нових соціально-економічних умовах розвитку держави [1], й Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо державної підтримки націо-

нального книговидання і книгорозповсюдження», в якому стосовно статистики друку чітко записано: «Державному комітету статистики України разом з Книжковою палатою України вдосконалити систему статистичних даних про діяльність видавничої сфери України з кількісних, мовних, фінансових показників та фізичних обсягів» [2] та інші державні документи.

Виникнувши з практичних потреб людей, статистика (від латинського «status» – становище, положення) пройшла значний за часом і складністю шлях, від елементарного лічення до створення самостійної галузі наукової і практичної діяльності.

Сформувавшись в період виникнення і розвитку держави, як соціальної інституції, і міжнародної торгівлі, статистика спрямувала перш за все на вирішення найзагальніших проблем: обліку матеріальних ресурсів, чисельності населення, торговельної спроможності держави та ін. Лише з ускладненням виробничої діяльності людини та поділом праці відбувається диференціація статистичної діяльності за окремими провідними галузями матеріального, а потім і соціального життя суспільства.

Отже, слід мати на увазі, що статистика, як вид практичної діяльності, а потім і як теоретичне узагальнення цієї практики, виникає лише на відповідному рівні суспільного розвитку і є одночасно як потужним рушієм цього розвитку, так і опосередкованим виявом його усвідомлення суспільством.

Це є своєрідним «зовнішнім» баченням розвитку статистики. Поруч із цим у межах самої статистики (під впливом «зовнішніх» факторів) постійно відбуваються складні процеси її диференціації та інтеграції, пов'язані з формуванням основних галузевих розділів економічної, а пізніше і соціальної статистики та її складового підрозділу – статистики друку.

Наочне уявлення про місце статистики друку в структурі статистичної науки і практики можна скласти на основі нижчеподаної схеми (*рис. 1*).

Отже, статистика має складну багатоступеневу ієрархічну структуру. На першому (верхньому) її рівні знаходиться загальна теорія статистики, яка розробляє загальні положення (закони) статистичного дослідження взаємозв'язків і закономірностей масових суспільних процесів і явищ.

Другий рівень схеми показує, що на основі загальної теорії статистики сформувалися і розвиваються економічна і соціальна статистики, кожна з яких за допомогою комплексу своїх галузевих статистик вивчає матеріальне і духовне життя суспільства.

Соціальна статистика, одним з опосередкованих підрозділів якої є статистика друку, стала розвиватися лише в роки «перебудови», коли заговорили про «людський фактор» . У радянські часи перевага надавалася «трудящим масам», а не людській особистості (досить згадати «знамениту формулу» В. Маяковського: «Единица – ноль, единица – вздор...»), а про соціальну статистику більше говорили, ніж її розробляли [6].

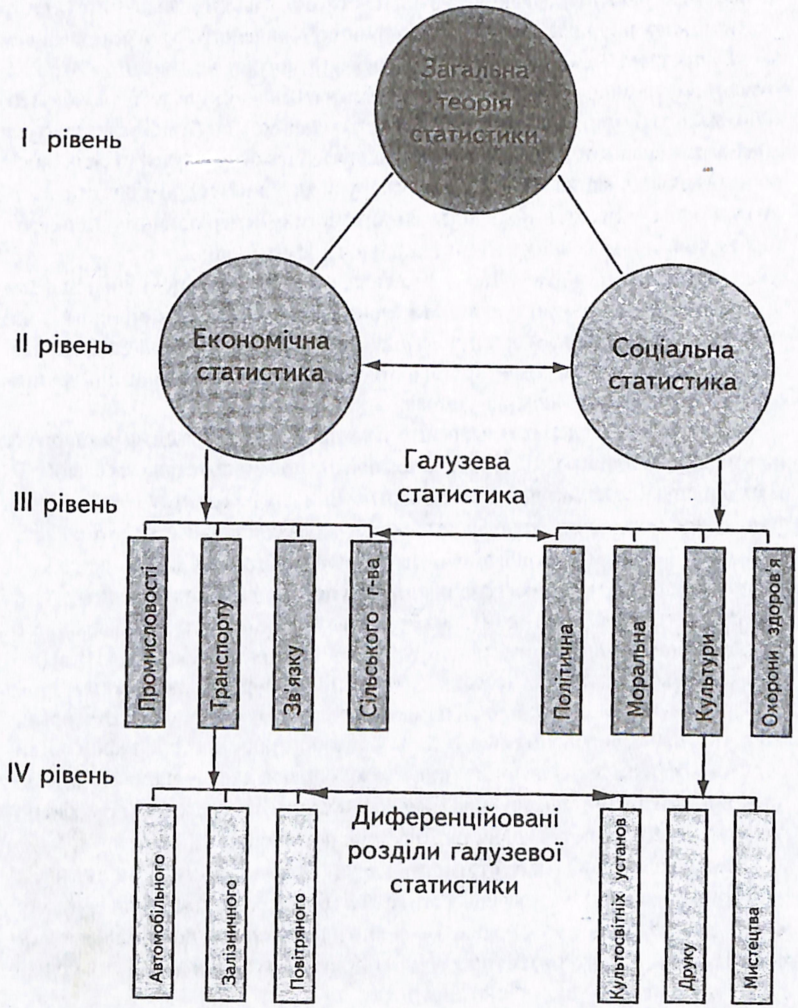

Рис. 1. Структура статистичної науки і практики

Нинішня соціальна статистика утворює більше 10-ти соціально-тематичних комплекси (статистика політичного і громадського життя, житлових умов та побутового обслуговування, моральна статистика і т.д.), до одного з яких – статистика культури, мистецтва та відпочинку – належить і статистика друку.

На третьому рівні відображені галузеві статистики, які мають свою розгалужену внутрішню структуру, поділяючись на низку підгалузевих ланок меншого масштабу (четвертий рівень). Обсяг і складність внутрішньої структури кожної галузевої статистики (та її підрозділів) залежать від обсягу і складності об'єкта її дослідження. Так, статистика друку, як один із підрозділів статистики культури і мистецтва, поділяється на статистику неперіодичних і періодичних видань, в межах яких існує їх подальша диференціація.

Однак, слід пам'ятати, що статистика, й статистика друку зокрема, має справу лише з масовими процесами і явищами. Тому не кожний кількісний показник є статистичним, а галузева диференціація – безконечною. Вона завжди пов'язана з рівнем розвитку конкретної галузі та її статистики, що, врешті-решт, зумовлено потребами суспільного розвитку.

Як показує наведена схема, статистика друку знаходиться на четвертому рівні статистичної ієрархії. Проте це аж ніяк не применшує роль як самої статистики друку, так і загальної теорії статистики для її розвитку. Її основні методологічні положення, трансформуючись через соціальну статистику і статистику культури, мають для статистики друку принципове значення, завдяки чому статистична практика розвивається на дійсно наукових основах.

Разом з тим, це лише один (хоча й дуже важливий) бік справи. Складність методологічних основ статистики друку полягає в тому, що вона, як і будь-яка інша галузева статистика, є науковою і практичною дисципліною «подвійного підпорядкування». Грунтуючись на методологічному фундаменті статистичної науки, вона одночасно основується на закономірностях і специфіці розвитку свого об'єкта дослідження – книжкової справи, яка вивчається науково-практичними дисциплінами книгознавчого комплексу (книгознавство, бібліографознавство, бібліотекознавство, бібліополістика та ін.).

Тому, визначивши місце статистики друку в структурі статистичної науки і практики, необхідно одночасно з'ясувати її місце і роль у складній і розгалуженій системі книжкової справи. Та зробити це можливо лише за наявності моделі (схеми, структури) безпосередньо книжкової справи, де б визначилося відповідне «місце» й для статистики друку.

Проте, від часів знаменитої «тріади» М. Лісовського (книговиробництво, книгорозповсюдження, книгоопис), який, до речі, першим увів книжкову статистику до складу книгознавства, фахівці намагалися вирішити питання про склад і структуру книжкової справи, кожен раз розширюючи або звужуючи її «персональний» склад, включаючи або не включаючи до неї й статистику друку.

Серед значної кількості запропонованих на той час варіантів (А. Барсука

«До побудови принципової схеми книгознавства», І. Моргенштерна «Шлях книги», О. Гречихіна «Книжкова справа як система» та ін.) не було, на жаль, жодного, який би однозначно визначав структуру книжкової справи і місце в ній статистики друку.

Автор цієї статті, зважаючи на досвід своїх попередників, запропонував власне бачення структури книжкової справи і місця в ній статистики друку [3], яка подається на *рис. 2.*

Структура «традиційної» книжкової справи подається у формі квадрата, поділеного на 4 розділи, що відображають чотири взаємопов'язаних етапи руху друкованої продукції: 1. Підготовка творів друку, 2. Випуск, 3. Розповсюдження, 4. Споживання. Тут же показані основні організаційно-виробничі підрозділи: 1. Автор та видавництво, 2. Видавництво і друкарня, 3. Установи розповсюдження, 4. Бібліотеки (всіх типів і видів).

Динаміка видавничого процесу показана у вигляді цілеспрямованого замкнутого кола, яке відбиває реальний безперервний процес («вічний двигун») підготовки, випуску, розповсюдження та споживання творів друку (документів) у суспільстві і нерозривність 4-х основних розділів книжкової справи та їх організаційно-виробничих структур.

Принципово новим у запропонованій схемі є те, що в ній уперше в епіцентр книжкової справи поставлений читач (як особистість і як читач-суспільство), заради якого, за нашим переконанням, існує книжкова справа й усі її підрозділи.

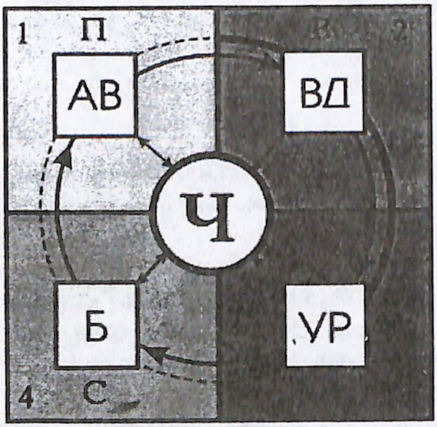

Ч – Читач

1 **П** – Підготовка
2 **В** – Видання
3 **Р** – Розповсюдження
4 **С** – Споживання

АВ – Автор, вид-во
ВД – Вид-во, друкарня
УР – Установи розповсюдження
Б – Бібліотеки

Рис. 2. Статистичний моніторинг книжкової справи

Ця взаємозалежність (взаємозацікавленість) між структурними підрозділами книжкової справи і читачем (як читача з ними) наочно розкривається взаємонаправленими векторами. Вони, до речі, показують, що, наприклад, бібліотеки у стосунках з видавцями (видавництво і друкарня) можуть уникнути посередника (установи розповсюдження) і будувати відносини між собою на взаємовигідних умовах.

Зрозуміло, що запропонована схема подає «ідеальний» варіант структури книжкової справи, її основних підрозділів і стосунків між ними, тобто відображає не лише те, що є сьогодні, а й те, що має бути.

Таке бачення структури книжкової справи, крім усього іншого, дозволяє визначити й місце в ній статистики друку, її складових частин на тлі основних підрозділів книжкової справи.

Дійсно, перебуваючи на зовнішній орбіті руху книжкового потоку, статистика друку «відстежує» процеси підготовки, випуску, розповсюдження та використання творів друку в суспільстві у повному їх обсязі, утворюючи таким чином своєрідний статистичний моніторинг книжкової справи.

Відповідно до 4-х основних розділів книжкової справи статистика друку також складається з 4-х взаємопов'язаних частин.

1. **Видавнича статистика** (статистика підготовки творів до видання).
2. **Бібліографічна статистика** (статистика виданих творів друку),
3. **Статистика книжкової торгівлі** (статистика розповсюдження друкованої продукції).
4. **Бібліотечна статистика** (статистика споживання творів друку).

Слід зауважити, що сьогодні найрозробленішою є бібліографічна статистика, тобто статистика виданих творів друку. Тому на схемі лише вона позначена суцільною лінією, а решта – пунктиром, що відбиває поки що недостатній рівень їх сучасного розвитку.

Таким чином, визначення місця статистики друку в структурі статистичної науки і практики та в розгалуженій структурі книжкової справи, усвідомлення ролі теорії статистики і соціальної статистики та книгознавства (в широкому розумінні) для становлення і розвитку статистики друку як наукової дисципліни мають першочергове значення.

Принципового значення для статистики друку набули і проблеми розробки її методики. Якщо методологія сприяє визначенню основних напрямів наукового пізнання книжкової справи, то методика створює сукупність прийомів і методів для практичної реалізації поставлених завдань. Це перш за все: визначення джерел та одиниць статистичного обліку, його основних напрямів, аспектів (розрізів) та показників, класифікаційних схем групування, хронологічних меж обліку й звітності та ін., тобто всього того, що є практичним інструментарієм ведення статистичного обліку друкованої продукції.

Нині джерелом статистичного обліку є обов'язковий примірник кожного

твору друку, який, згідно з Законом України «Про обов'язковий примірник документів» (1999 р.), повинні надсилати (зверніть увагу: «повинні надсилати», а не «надсилають» !) до Книжкової палати України всі поліграфічні підприємства і видавничі організації, незалежно від форм їх власності.

Принципове значення в методиці статистики друку має визначення одиниці обліку, яка була б єдиною для всієї галузі книговидання, тому що кожний надрукований матеріал (а з розвитком розмножувальної техніки їх різновиди постійно зростають) є твором друку, але не кожен із них підлягає статистичному обліку. Отже, від чіткого визначення одиниці обліку багато в чому залежать повнота і точність статистичного обліку.

Одиниця обліку в нинішній статистиці друку – видання, яке, за визначенням ДСТУ 3017-95 «Видання. Основні види: Терміни та визначення», є документом, який пройшов редакційно-видавниче опрацювання, виготовлений друкуванням, тисненням або іншим способом, містить інформацію, призначену для поширення, і відповідає вимогам державних стандартів, інших нормативних документів.

У цілому, об'єктом статистичного обліку є всі види друкованої продукції: книги і брошури, журнали, газети та ін., а одиницею обліку є кожний окремий твір друку: кожна книга, брошура, кожен том зібрання творів, кожна листівка, репродукція, кожен номер газети, журналу і т.д. Не підлягають статистичному обліку твори друку, які не мають ознак видання, або видані накладом до 100 примірників та ін.

Важливого значення в методиці статистики друку набуває визначення чітких критеріїв групування і класифікації видань та основних напрямів, аспектів та показників статистичного спостереження друкованої продукції, що є серйозною перевіркою методологічного і методичного рівнів статистики друку [7].

Очевидний факт, що книга є продуктом духовної і матеріальної діяльності людини, підтверджує існування двох основних напрямів статистики друку: соціального та економічного, раціональне співвідношення яких могло б найадекватніше відповідати обліковим, контрольним, прогностичним та іншим функціям статистики друку.

Майже за 2 століття розвитку статистики друку поступово склався певний комплекс аспектів (розрізів) статистичного спостереження друкованої продукції. Головне серед них – кількісне вивчення творів друку з точки зору їх:

1. Цільового призначення;
2. Змісту;
3. Мови видання;
4. Видавництв та видавничих організацій;
5. Місця видання.

Статистичне спостереження друкованої (перш за все книжкової) продукції

за цільовим призначенням відповідає на корінні питання книговидання: з якою метою книга видана (на допомогу в науковій роботі, самоосвіті і т.д.) і на які основні верстви суспільства вона розрахована (на фахівця, науковця, учнів різних категорій та ін.).

Статистичне вивчення творів друку **за змістом** розкриває тематичну спрямованість книговидання, його тематичний асортимент і надає можливість простежити за тими змінами, що відбуваються у видавничому репертуарі та спрогнозувати кон'юнктуру книжкового ринку.

Статистичний облік **за мовами видання** розкриває мовний склад друку, обсяг і напрями літературного взаємообміну між народами власної держави і зарубіжними країнами.

Облік друкованої продукції **за видавництвами та видавничими організаціями** показує структуру видавничої системи країни, міру її централізації і профілізації, співвідношення основних видавничих груп, а також діяльність кожного видавництва.

І, нарешті, статистичне спостереження виданої продукції за територіальною ознакою, тобто **за місцем видання**, розкриває географію книговидання, обсяг і характер видавничої діяльності в окремих регіонах, краях, областях та окремих містах.

Коротко охарактеризовані вище 5 аспектів статистичного спостереження є, звичайно, на сьогодні провідними, але, зрозуміло, не єдиними. Безперечний інтерес має статистичне спостереження оригінальних і перекладних видань (наскільки ми живемо власним розумом і скільки «позичаємо» у других), перших видань і перевидань (як ми поновлюємо власні знання і досвід) та ін.

У своїй сукупності аспекти (розрізи) статистичного спостереження розкривають головні напрями обліку та аналізу, але, зрозуміло, не дають кількісної характеристики друкованої продукції. Для цього слід «підключити» ще один важливий інструментарій статистичного спостереження – статистичні показники.

Статистичний показник означає цифровий вираз розмірів того чи іншого суспільного явища в конкретних умовах місця і часу. Статистичні показники, як того потребує статистична методологія, мають бути між собою у певному зв'язку, утворюючи систему взаємопов'язаних показників. Ця система характеризується різноманітністю і одночасно узгодженістю показників, єдиною методикою їх підрахування, застосуванням узгодженого групування і класифікації, а також іншими ознаками, які визначають її наукову обгрунтованість.

У статистиці друку склалася система показників, яка характеризує перш за все виробничий аспект видавничої діяльності, тобто розкриває кількісну, об'ємну і (до недавнього часу) вартісну сутність друкованої продукції. Це:

1. Кількість видань (друкованих одиниць);
2. Тираж (наклад) (кількість примірників кожного твору друку – друко-

ваної одиниці;

3. Обсяг видань – друкованих одиниць (в друкованих та видавничих аркушах);

4. Обсяг тиражу (в друкованих аркушах-відбитках)

Зрозуміло, що цих показників недостатньо для всебічного аналізу видавничої діяльності в державі. Не випадково у згадуваному вище Указі Президента України «Про додаткові заходи щодо державної підтримки національного книговидання і книгорозповсюдження» визначається: «...вдосконалити систему статистичних даних про діяльність видавничої сфери України з урахуванням кількісних, мовних, фінансових показників та фізичних обсягів».

Конче необхідний, наприклад, показник кількості видань за назвами, який би розкривав поіменний репертуар друкованої продукції держави (кількість назв –друкованих одиниць), кількість видань на певну кількість населення та ін. [6].

Не менш важливе значення для повноцінного розвитку статистики, у тому числі й статистики друку, має організаційна структура її функціонування як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. У «Законі України: Про державну статистику» сказано, що «Органи державної статистики становлять:

1. Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі статистики, який утворюється відповідно до статті 106 Конституції України;

2. Територіальні органи державної статистики, що утворюються відповідно до законодавства спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі статистики в Автономній Республіці Крим, областях, районах та містах і підпорядковані йому;

3. Функціональні органи державної статистики – підприємства, установи та організації, що утворюються відповідно до законодавства спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі статистики і знаходиться у сфері його управління.

Зазначені органи складають єдину систему органів державної статистики України» [1, с. 3].

Наочно їх структура подається на *рис. 3.*

У зв'язку з тим, що у новій редакції Закону «Про державну статистику» зникло поняття «відомча (галузева)» статистика, а замість нього з'явилося «функціональні органи державної статистики», то цілком імовірно, що статистика друку належить саме до 4-го структурного підрозділу державної статистики.

Отже, визначення та обгрунтування місця і ролі статистики друку в структурі статистичної науки і практики та в структурі книжкової справи є необхідною передумовою створення її (статистики друку) міцного теоретико-методологічного та організаційного фундаменту і плідного розвитку її практичної сфери.

Підсумовуючи, можна відзначити, що **статистика друку є самостійною галуззю практичної і наукової діяльності, яка притаманними їй прийо-**

мами і методами розкриває кількісну (у нерозривній єдності з якісною) сторону процесів підготовки, випуску, розповсюдження та споживання творів друку (документів) у конкретних умовах місця і часу [4].

Такі (у тезовому викладі) основні теоретико-методологічні, методичні та організаційні підвалини сучасної статистики друку України, які формувалися протягом тривалого часу.

Рис. 3. Структура організації державної статистики в Україні

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Закон України: Про внесення змін до Закону України «Про державну статистику» // Уряд. кур'єр. – 2000. – 13 груд. – № 232. – Орієнтир. - № 42. – С. 1-6.*
2. *Указ Президента України: Про додаткові заходи щодо підтримки національного книговидання і книгорозповсюдження // Друкарство. – 2000. – № 6. – С. 1.*
3. *Низовий М.А. Основи статистики друку: Навч. посіб. – Х.: ХДІК, 1993. – С. 17.*
4. *Низовий М. Статистика друку: сутність і значення // Вісн. Кн. палати. – 1997. – № 2. – С. 19–22.*
5. *Низовой Н.А. Об основных направлениях статистического изучения издательской продукции // Социальная роль книги: Сб. науч. тр. – К., 1987. – С. 40–62.*
6. *Социальная статистика: Учеб. / Под ред. чл.-кор. РАН И.И. Елисеевой – М., 1999. – 416 с.*
7. *Швецова-Водка Г. Класифікація друкованої видавничої продукції у статистичних збірниках «Друк України» // Вісн. Кн. палати. – 2000. – № 1. – С. 12–15.*

Надійшла до редколегії 25.02.2001 р.

УДК 025.22

А.А. СОЛЯНИК

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДОКУМЕНТНИХ РЕСУРСІВ БІБЛІОТЕК РОЗВИНЕНИХ КРАЇН

Висвітлено провідні тенденції формування закордонних бібліотечних документних ресурсів в умовах розвитої стадії інформатизації суспільства

Прискорення темпів створення та документування інформації, удосконалення засобів її обробки, зберігання і передачі, зміна принципів взаємодії у процесі обміну інформацією на основі обчислювальної техніки та телекомунікаційних технологій привело до появи у розвинутих країнах світу нових тенденцій щодо формування документних ресурсів бібліотек. Урахування цих тенденцій є необхідною умовою входження України до світового інформаційного простору, створення можливостей задоволення постійно зростаючих інформаційних потреб користувачів вітчизняних бібліотек.

Серед сучасних тенденцій формування та використання документних ресурсів бібліотек розвинутих країн найпоширенішими є:

- впровадження новітніх інформаційних технологій та засобів телекомунікаційного зв'язку в організацію координації комплектування і кооперації використання розподіленого документного фонду бібліотек та інформаційних центрів;
- інтеграція інформаційно-бібліотечних ресурсів на основі єдиної комп'ютерно-технологічної взаємодії книговидавців, книгорозповсюджувачів та бібліотек;

• співіснування та взаємодоповнення електронних та традиційних бібліотечних документних ресурсів;

• безкоштовне надання послуг користувачам основних видів державних інформаційно-бібліотечних документних ресурсів.

Бібліотеки провідних закордонних країн накопичили багатий досвід щодо впровадження новітніх інформаційних технологій в організацію координації комплектування єдиного документного фонду. Великого значення там набуває розвиток координації та кооперації у використанні бібліотечних документних ресурсів, перш за все, в галузях, що стрімко розвиваються – хімія, фізика, електроніка. Так, у Федеративній Республіці Німеччини (ФРН) для підтримки розвитку даних сфер федеральні та місцеві органи влади розробили законодавчі та економічні короткострокові програми фінансування інформаційно–бібліотечних установ, які задовольняють інформаційні потреби у визначених галузях знання. Для узгодженого формування документних фондів і їх спільного використання у Німеччині напрацьовано регіональний закон по комплектуванню бібліотечних фондів [14]. З метою забезпечення наукових бібліотек ФРН закордонними документами існує загальнодержавний «Тематичний план координації комплектування», згідно з яким кожне зарубіжне видання, що становить інтерес для науки, повинно хоча б в одному екземплярі поступати до фонду наукових бібліотек.

У закордонній практиці поширена як територіальна (міжнародна, загальнодержавна, регіональна та локальна), так і міжвідомча координація (між бібліотеками університетів, центральними галузевими бібліотеками). При її організації важливо дотримуватись принципу максимальної економії коштів. Ще у 70– х рр. у розвинутих країнах світу застосування мікрофіш для каталогізації сприяло розвитку в бібліотечних закладах координації як на регіональному, так і загальнодержавному рівнях. Воно дало можливість налагоджувати більш чітку координацію комплектування документних фондів усіх бібліотек-учасників зведеного каталога, який випускався на мікрофішах за допомогою ЕОМ, постійно поповнювався і оперативно відображав нові надходження, а це, в свою чергу, дозволяло придбати наукові видання, рідко запитувані журнали в одному екземплярі для всіх бібліотек і приводило до більшого спрощення при обміні дублетами.

На початку 80-х рр. за кордоном починається створення об'єднаних мереж та систем, які займалися проблемами бібліотечного законодавства, вдосконаленням бібліотечного обслуговування, пошуком джерел фінансування і шляхів взаємовикористання інформаційних та бібліотечних ресурсів. Через всю історію діяльності бібліотечних асоціацій і товариств проходить ідея про необхідність поєднання зусиль з метою економії коштів та ресурсів й досягнення ефективності в обслуговуванні. Нині реалізації принципу кооперації-координації комплектування бібліотек сприяє наявність те-

лекомунікаційного зв'язку між окремими бібліотеками, а також між бібліотеками та книготорговельною мережею.

У США у 1980-х рр. створені перші проекти електронних бібліотек. На початку 1990-х рр. Національна бібліотека Австралії стала ініціатором створення розподіленого національного бібліотечного фонду на основі координації-кооперації та комп'юнікації бібліотечних технологій. У 1995 р. у США створено Національну федерацію цифрових бібліотек, до складу якої увійшло 15 університетських бібліотек та Бібліотека Конгресу. Крім формування банку даних «Пам'ять Америки», члени Федерації реалізують проект «Ініціатива цифрових бібліотек», у межах якого чітко координують свою діяльність: бібліотека Іллінойського університету зосереджує зусилля на створенні федерального депозитарію наукових періодичних видань, бібліотека Каліфорнійського університету – на формуванні цифрової бібліотеки про оточуюче середовище, бібліотека Карнеги Меллон університету – на створенні федеральної мультимедійної цифрової бібліотеки та ін. [3]. Великі асигнування на формування фондів національних цифрових бібліотек виділяють уряди Великобританії, Японії, Скандинавських країн, та ін.

У Німеччині національний архів електронних документів кумулює Німецька бібліотека. Для виконання цієї функції у бібліотеці використовується системний стандарт АТМ (режим асинхронної передачі), згідно з яким забезпечується можливість роботи мультимедіа в реальному відрізку часу зі швидкістю передачі даних 155 Мбіт/ сек. Окремі термінали зв'язані через INTERNET також за допомогою АТМ.

Відповідно до національного законодавства Німецька бібліотека повинна комплектувати, індексувати, постійно зберігати та забезпечувати доступ до всіх видів документів (текстових, графічних і звукових), виданих у Німеччині, а також до документів, що виходять за кордоном німецькою мовою. Існуюче законодавство дозволяє Німецькій бібліотеці запитувати у виробників для комплектування ті електронні документи, які розповсюджуються у фізичній формі. Керівництво бібліотеки вважає, що вона повинна отримувати обов'язковий примірник електронних документів, оскільки для користувачів важливим є зміст, а не носій інформації [12].

1. У фонді бібліотеки електронні документи подано в цифровій формі, в основному на CD-ROM і на гнучких дисках. Весь масив цих документів організований у БД.

До постачальників електронних документів бібліотеки висувають ті ж самі вимоги, що і до друкованих:

- поставляти в упаковці;
- забезпечувати документацією, довідниками тощо;
- надавати необхідне програмне забезпечення.

Доступ до електронних документних ресурсів відбувається за допомогою використання центрального обслуговуючого процесора і швидкодіючої локальної мережі, яка через інтерфейси з'єднується з широкомасштабною системою передачі даних Німеччини. У бібліотеці користувачі працюють в читальному залі на автоматизованих робочих місцях. Цей вид послуг надається безплатно, як і при роботі з інформацією на паперових носіях. Такий режим сприяє укладанню юридичних договорів з видавництвами і виробниками стосовно прав на використання інформації (спільне або безперервне використання).

Споживачі, що отримують інформацію через систему на своє робоче місце поза межами бібліотеки або на домашній термінал, повинні вносити плату. Сума враховує плату за ліцензію, надану видавцями і виробниками, а також витрати Німецької бібліотеки на надання послуги. З видавцями домовляються про правила доступу, ліцензійні права і методи обліку. Нині Німецька бібліотека є важливим вузлом зв'язку в міжнародній документально-комунікаційній магістралі і здійснює свою діяльність у тісному співробітництві з іншими національними бібліотеками.

Нині в Німеччині створені швидкодіючі мережі передачі даних, впроваджена система «відеотекст» (інтерактивна відеографіка), в якій на початок 1989 р. налічувалось 142,3 тис. абонентів і через яку їм були доступні 3388 БД; відбувається злиття видавничої справи, поліграфії і інформаційного обслуговування. Все це дозволило по'єднати інформаційні служби і бібліотеки в єдину документально-комунікаційну систему [5].

Важливим для запозичення вітчизняними бібліотечними фахівцями напрямом використання мережевих технологій є зв'язок бібліотек з книготорговельними та передплатними агентствами. Ще на початку 1990-х рр. у Великій Британії було реалізовано декілька проектів щодо створення системи передавання бібліографічної та комерційної інформації між бібліотеками та книжковою торгівлею: BIC (Book Industry Communications) (Книговидавничі комунікації), BTECC (Book Trade Electronic Communication Committee – Комісія з електронних комунікацій у книговиданні та книжковій торгівлі). У 1992 р. 70 бібліотек, які мали модуль комплектування системи BLCMP, змогли передавати свої замовлення книжковій торгівлі у форматі BIC EDI (Електронна доставка документів) [3]. Аналогічні послуги надають нині численні передплатні агентства, у базах даних яких можна вести інтерактивний пошук інформації про ціну періодичного видання, видавця, тематику, періодичність. Системи дозволяють проглядати дані про передплату своєї бібліотеки, перевіряти їх, направляти запити про затримані випуски та отримувати відповіді по електронній пошті, що сприяє підвищенню якості документопостачання фондів бібліотек.

Доля електронних носіїв інформації у документному потоці постійно зростає завдяки інтенсифікації наукових досліджень, виробництва і торгівлі, суспільного життя, розповсюдженню і ефективнішому використанню комп'юте-

рів, зростанню цін на папір, видавничі і поліграфічні процеси. Це поширює функції бібліотек, при яких створюють центри видачі електронних копій першоджерел. Такі центри накопичили вже значний досвід роботи у Британській бібліотеці, у Бібліотеці конгресу США, першим Спеціалізованим центром оперативної видачі копій першоджерел за замовленнями споживачів у Німеччині стала Ганноверська бібліотека технічної інформації, котра ще в 1984 р. отримувала 20,2 тис. назв періодичних видань і виконувала 835 тис. замовлень на копії першоджерел. У цій бібліотеці здійснюються також переклади текстів зі східних мов на німецьку. Окрім Ганноверської бібліотеки технічної інформації функції головних центрів оперативної видачі копій першоджерел в Німеччині виконують також Німецька бібліотека (м. Франкфурт-на-Майні), Державна бібліотека Пруської культурної спадщини (м. Берлін), Центральна сільськогосподарська бібліотека (м. Бонн), Центральна медична бібліотека (м. Кельн) і Центральна бібліотека по економіці (м. Кіль) [18].

Замовлення в служби електронної доставки документів здійснюються по електронній пошті, або за допомогою факсимильного зв'язку. Ці служби також практикують архівацію виконаних електронних копій документів на машиночитаних носіях. Це дозволяє прискорити відповіді на запити споживачів, а в деяких випадках і застосовувати повністю автоматизовану процедуру пошуку та передачі копій замовникові.

Постійне зростання обсягів електронних документних ресурсів зумовлює проблему їх ефективного використання. Для вирішення цієї проблеми за кордоном створюються великі банки даних (БнД), генеруючі або орендуючі різноманітні бази даних (БД), що забезпечують можливості інформаційного пошуку в них, переважно в режимі інтерактивного теледоступу. При створенні конкурентоспроможного БнД такого типу необхідні великі початкові капіталовкладення на придбання потужної обчислювальної техніки і оренду БД. Немалі витрати потрібні і на його експлуатацію. Щоб БнД не був збитковим, він повинен мати багато споживачів, що оплачують витрати на його створення і утримання, для створення в одній країні не одного, а декількох БнД такого типу необхідні значні економічні затрати. Але уряди розвинених країн заохочують укрупнення БнД, щоб зробити їх більш ефективними і менш збитковими. Так, Галузевий інформаційний центр з енергетики, фізики і математики (м. Карлсруе) не тільки є претендентом на роль національного БнД у ФРН, але й уже виконує функції міжнародного інформаційного центру. В 1983 р. між цим центром і Американським хімічним товариством було укладено угоду, за якою він став європейською ланкою міжнародної інформаційної мережі STN Intenational, що інтегрувала в єдину систему три великих інформаційних центри - Служба реферативного журналу по хімії (Chemikal Abstracts Service, м. Колумбус, штат Огайо, США), Галузевий центр інформації з енергетики, фізики і математики (м. Карлсруе, Німеччина) і Японський інформа-

ційний центр з науки і техніки (Токіо). Споживачі цієї системи набули можливість інтерактивного теледоступу більше ніж до 150 БД (1996 р.) незалежно від того, де вони фізично знаходяться. В результаті такого об'єднання ресурсів був створений великий БнД, що став одним із найбільших у світі.

Зазвичай, на Заході одна організація створює БД (вона при цьому називається виробником, генератором чи продюсером БД), а інша, що має назву «вендор», організовує доступ до кількох БД, що пропонують різні виробники. Незвичайність STN у тому, що цей вендор уявляє собою кооператив трьох виробників БД, що об'єдналися для їх спільного продажу. В цій мережі існує територіальне розділення – європейських користувачів обслуговує сервісний центр у Карлсруе. В питаннях, не пов'язаних з продажем доступу до БД, усі регіональні центри не залежать від STN, а, навпаки, зберігають свої зв'язки і залежність від національних структур. Так, Служба хімічних рефератів США є відділом Американського хімічного товариства, а Галузевий інформаційний центр – одним із галузевих центрів системи НТІ Німеччини.

Завдання сервісних центрів STN – це забезпечення функціонування БД, безплатна підтримка споживачів по телефону, складання довідників і інструкцій по користуванню, проведення курсів навчання, реклама, маркетинг.

Ще на початку 1970-х рр. увагу спеціалістів привернула ідея створення мережі БнД з розподіленими БД. Тому зацікавлює досвід побудови і експлуатації інформаційної мережі такого типу – Euronet / DIANE (Direckt Information Access Network for Europe – Мережа прямого доступу до інформації для Європи). Ця мережа була створена за рішенням керуючих органів ЄС за 5 років (1975-1980 рр.) і здана в експлуатацію 30 березня 1980 р. На 1984 р. мережа Euronet / DIANE охопила 12 країн. У цій мережі використовувалося 49 базових ЕОМ, які забезпечували інформаційний доступ (у режимі інтерактивного теледоступу) приблизно в 400 БД [5].

Систему DIANE передбачали створити як мережу з розподіленими БД. Однак незабаром стало зрозумілим, що споживачам незручно здійснювати пошук необхідної інформації у декількох різних БД. А звертатися до кількох БД доводилось тому, що для повноти бібліографічного пошуку за будь – яким тематичним запитом необхідно, зазвичай, використати не менше 2-3 різних БД. Були спроби усунути ці недоліки, але вони не врятували систему, її учасники пішли шляхом створення БД, що найінтенсивніше використовують споживачі інформації даної країни. Цьому сприяла та обставина, що, як доведено відомою американською спеціалісткою по технології створення БД Мартою Уільямс, 80% усіх інформаційних пошуків проводиться лише в 25 БД [5]. Нині DIANE – це мережа, в якій співпрацюють 12 незалежних національних інформаційних центрів або БнД.

За кордоном діють багаточисельні посередницькі фірми, які задовольняють інформаційні запити споживачів, регулярно купуючи нові видання БД. За

допомогою своїх ЕОМ і екранних пультів організовують діалог користувача з віддаленими БнД, входять за запитами абонентів в інформаційні мережі, надають вченим і спеціалістам не тільки тексти документів, але і відомості фактографічного характеру, адреси лабораторій. Працюють ці інформаційні посередницькі фірми на комерційній основі. Часто абонентами цих фірм виступають тимчасово створені аналітичні центри, що виконують для конкретних науково-дослідних груп чи керівних інстанцій необхідний синтез інформації.

Цифрові методи обробки даних, електронні документи і Internet як глобальна метасистема змінюють сам підхід до багатьох аспектів створення та розповсюдження документних ресурсів. Інформаційні та бібліотечні заклади, що нерозривно і органічно поєднані з процесами генерації, накопичення і зберігання документованої інформації, змушені нині докорінно змінювати як принципи формування документних ресурсів, так і методи доступу до них. Досвід розвитку бібліотечних документних ресурсів високорозвинутих країн свідчить, що коли комп'ютерні, супутникові, лазерні та інші новітні засоби комунікації додали до традиційних документних комунікацій електронні, в яких повідомлення подаються у вигляді фізичного поля, бібліотека стала відкритою до будь-яких форм документованої інформації – від рукописів до гіпертекстів. Ця особливість гарантує подальше існування та розвиток документних ресурсів бібліотек, їх провідне місце в системі задоволення інформаційних потреб суспільства. Важливо звернути увагу й на те, що в країнах, де історично склалися міцні традиції суспільної поваги до розвитку науки і культури, затвердилось розуміння їх важливої ролі в економіці й політиці, – принципи першочерговості та повноти документопостачання бібліотечних фондів високо ціняться і захищаються державою. Однак у ринкових умовах вельми необхідна законодавча, організаційна, фінансова підтримка держави щодо розвитку документних ресурсів бібліотек та органів НТІ соціально значущих галузей економіки, а також поєднання зусиль, документних ресурсів та фінансів державного і приватного секторів для ефективного інформаційного забезпечення користувачів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамс С. Научная революция и научная библиотека // Информ. о библ. деле за рубежом. – 1976. – Вып. 6(17). – С. 10.

2. Андреева В.А. Электронные библиотеки: опыт создания за рубежом // Науч. и техн. б-ки. – 1998. – № 2. – С. 8.

3. Ибрагимова И.Р. Новые информационные технологии в библиотеках Великобритании // Библиотековедение и библиогр. за рубежом. – 1997. – № 1348-139. – С. 142–163.

4. Internet: международная электронная суперскоростная магистраль и библиотека // Междунар. форум по информ. и документации. – 1993. – Т. 18. – № 2. – С. 20–22.

5. Инфосфера: информационные структуры, системы и процессы в науке и обществе / Под ред. Ю.М. Арского. – М.: ВИНИТИ, 1996. – С. 44–79.

6. Павлуша І.А. Електронна бібліотека: зарубіжний досвід: питання розробки української концепції // Бібл. вісн. – 1999. – № 4. – С. 13–24.

7. Пашкова В. С. Інтелектуальна свобода та доступ до інформації в бібліотеках: зарубіжний досвід. – К.: Афіна., 1996 – 43 с.

8. Пашкова В. С. Національні бібліотечні асоціації: виникнення та еволюція діяльності. – К.: Кн. палата, 1997. – 184 с.

9. Akeroud J. CD-ROM networks // The Electronic Library. – 1991. – Vol. 9. – P. 21–25.

10. Automatic in UK libraries // Library Technology News. – 1995. – № 16. – P. 2–4.

11. Bertz U. Mittel – und Osteuropa: Kooperation zwischen Bibliotheken // Bibiliotheksdienst. – 1991. – № 11. – S. 2182.

12. Bibliotheken und Buchhdndel vor der Online – Herausforderung // Bibiliotheksdienst. – 1996. – № 7. – S. 1189.

13. Buhrfeind A. Ordnung muss sein // Borschblatt for der Deutsche Buchhandel. – 1994. - № 10 – S. 6.

14. Bundesvereinigung Deutscher Bibliotheksverbdnde (BDB) // Bibiliotheksdienst. – 1997. - № 4. – S. 568.

15. Bьrk K., Marck D. Produktion von wissenschaftlich – technischen Databanken // Informatik. – 1990. – Bd. 25. – № 141. – S. 45-54.

16. Die TIB in Hannover auf dem Weg zur Elektronischen Technischen Informationsbibliothek // Bibiliotheksdienst. – 1996. – № 8/9. – S. 1482.

17. Duetscher Bibliothekverband // Bibiliotheksdienst. – 1996. – № 8/9. – S. 1360.

18. Entwicklung oder Niedergang? Die der Bibliotheken und das Internet // Bibiliotheksdienst. – 1998. – № 11. – S. 1934.

19. Heinrich R. Der Online Host: vermartung und Betrieb von Online – Databanken // Informatik. – 1991.– Bd. 28. – № 11. – S. 33–43, 141.

20. Hoppe F. Internet in Цffetlichen Bibliotheken // Bibiliotheksdienst. – 1997. – № 8. – S. 1580–1582.

21. Kaminsky U. Offentliche Bibliotheken und regionale Verbundsysteme: Mцglichkeiten der zusammenarbeit // Bibiliotheksdienst. – 1996. – № 6. – S. 1094–1096.

22. Rubin R. E. Foundations of Library and Information Science. – New York, London, 1999. – 495 p.

23. Wietersheim B. V. Die Nutzung vor Online – Datenbanken in der Bundesrpublik Deutschland // Informatik. – 1990. – Bd. 25. – № 141. – S. 71–79.

Надійшла до редколегії 30.10.2001 р.

УДК 025.21-057.8(44)

Т.Д. БУЛАХ

БІБЛІОТЕЧНА СЕЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ ОЧИМА ФРАНЦУЗЬКИХ СПЕЦІАЛІСТІВ

Наводяться напрями поліпшення бібліотечної селекції документів, запропоновані іноземними спеціалістами.

Проблема відбору документів у фонди сучасних бібліотек, зумовлена невпинним зростанням потоку документів та посиленням ролі інформації у житті суспільства, є однією з найактуальніших не лише у вітчизняному бібліотекознавстві. Підтвердження цьому – увага, яку приділяють іноземні, зокрема французькі, спеціалісти означеному питанню.

Можна виділити декілька напрямів його вивчення. Перший відображено у документі під назвою «Загальна інформаційна програма та ЮНІСІСТ» [6], в якій розкривається значення інформації у житті сучасного суспільства та зазначається необхідність координації зусиль країн усього світу по збиранню та збереженню знань, накопичених людством. Висвітлюється діяльність ЮНЕСКО в цьому напрямі: основні проблеми інформаційної сфери та напрями їх вирішення. Особлива увага приділяється збору та обміну документів. Як пріоритети називаються:

- узгодженість в діяльності стосовно інформації, підготовка спеціалістів у цій сфері;
- розробка інформаційної системи, націленої на користувача;
- сприяння поліпшенню доступу до інформації та її обігу.

Основне завдання програми – сприяння (завдяки створенню норм, правил, принципів та ін. нормативних засобів) доставці та використанню інформації у всьому світі. Реалізація програми передбачає проведення зборів конференцій, семінарів, курсів, надання консультацій.

У виданнях «Політика комплектування» [2; 4] обґрунтовується необхідність формування політики відбору документів. (другий напрям) Серед основних чинників називається невпинне зростання потоку документів (не лише за назвами, але й за інформативністю), та посилення вимог користувачів, як результат – підхід до інформації ускладнюється. Вирішенню цієї проблеми сприятимуть медіатеки, місія котрих – забезпечувати користувачів «видимою» інформацією, що доповнюватиме можливості бібліотек. Автори вважають, що до медіатек слід придбавати:

- актуальне в сфері наукової літератури, економіки, туризму та ін;
- надавати перевагу вітчизняним документам.

Політику відбору потрібно формувати з урахуванням :

- складу бібліотечних фондів (їх перспективного, а не лише поточного, ядра);
- колекцій культурних центрів,;

• можливостей центрів зовнішніх ресурсів;

• культурних відмінностей країн (наприклад, усних традицій, рівня науки),

• рівня використання французької мови.

Автори переконані, що всі ці елементи допоможуть реалізувати місію медіатек – центрів ресурсів і сприятимуть тому, що політика комплектування відповідатиме потребам користувачів, актуальним у майбутньому.

У документі зокрема відзначається: політика комплектування потрібно планувати на 3-5 років з метою передбачення витрат бюджетом, одержання кредиту та ін.

Щоб відбір був ефективним, необхідно:

• робити інвентаризацію – це забезпечує знання документів медіатеки;

• складати опис разом із іншими інформаційними закладами;

• здійснювати дослідження в бібліотеках, визначаючи їх документні потреби;

• проводити анкетування в громадських місцях, розширювати громадські зв'язки;

• обов'язково використовувати бібліографічні засоби: бути поінформованими про нові надходження; знати, що є в наявності та що незабаром вийде друком.

Все це стосується як поточного, так і ретроспективного комплектування. Крім того, при поточному комплектуванні відібрати необхідні документи допоможуть каталоги та анонси видавців, бібліографічні щомісячники, іноді – критичні статті в пресі та ін.

Третій напрям – виявлення особливостей збору документів у фонди окремих бібліотек. Так, у книзі «Невеликі публічні бібліотеки» [1] та у статті «Комплектування публічних бібліотек» [8] розглядаються особливості селекції документів у фонди публічних бібліотек. Зокрема зазначається, що відбираючи документи, бібліотекарі мають: а) уникати керуватися лише власними смаками; б) зважати на інтереси та уподобання користувачів.

Наводяться два принципи формування бібліотечного фонду.

1. Бібліотека відображає плюралізм назв, політичних та релігійних думок.

2. Бібліотекарі мають зважати на ймовірний інтерес певного видання, адже в багатьох читачів є власні критерії відбору документів.

Зауважується, що не слід надмірно захоплюватися придбанням детективів, любовних романів та ін. подібної літератури й вагатися, придбаючи гарні книги, наприклад, мистецтвознавчі. Потрібно обережно ставитися до кишенькових книг, адже не такі вони вже й зручні, як здається на перший погляд і до того ж зовсім не міцні. Як висновок: оскільки публічні бібліотеки мають пропагувати книги, яких читачі не мають, необхідно знаходити баланс між різними видами й типами видань.

У хрестоматії текстів французькою мовою [3] знайшли відображення най-

важливіші проблеми бібліотекознавства та бібліографії, тому вона є корисним джерелом при вивченні дисциплін бібліотекознавчого циклу та бібліотечних процесів, зокрема селекції документів. Так, цікаво дізнатися, як здійснювався відбір документів до бібліотек у різні історичні періоди в різних бібліотеках (розділ Бібліотеки) та про особливості селекції деяких бібліотек, наприклад Бібліотеки для сліпих асоціації Валентина Аюі, література до якої виготовляється вручну вихованцями цієї школи, але спершу її відбирає (у звичному вигляді) директор бібліотеки відповідно до розвитку науки, техніки, мистецтва.

Як відомо, документний вибух ускладнює структуру фондів та науковий пошук. Перед бібліотекарями постає завдання обробки невпинно зростаючого потоку документів та їх пошуку для задоволення запитів користувачів. Зробити це вручну не під силу працівникам жодного інформаційного закладу, тож єдиний вихід – використання інформаційних технологій. (четвертий напрям досліджень).Саме це питання порушується у статті «Документальний аналіз і автоматизація бібліографічного пошуку» [2, с. 236], в якій пропонується використовувати автоматизований пошук документів, що значно економить час бібліотекарів, адже машина здійснює відбір значно швидше, ніж людина.

Технічним засобам передачі знань присвячено й розділ «Купівля» [7, с. 252], де наводиться досвід Центру видачі Національної бібліотеки Франції стосовно придбання документів. Зазначається, що цей центр забезпечує збір, збереження та надання вітчизняних документів. З метою вичерпного збору вітчизняних документів центр звертається до всіх французьких бібліотек, щоб останні надавали йому копії документів та книги, що підлягають вилученню.

У бібліографічному посібнику [5] висвітлюються особливості бібліографічного відбору документів у навчальних центрах, який тяжіє до довідкових видань. Так, в англо - саксонських країнах видається «Путівник книг або технічний довіднік», призначений сприяти оперативному задоволенню інформаційних потреб читачів публічних бібліотек. У його складі енциклопедії усіх категорій, біографічні словники, щорічники, збірники цифрових даних, статистичні збірники, наукові аналітичні праці. Розміщення матеріалу систематичне, що сприяє оперативному виявленню потрібної літератури. Відбір літератури здійснюється також за допомогою довідника Американської Книжкової Асоціації.

Відзначається важливість бібліографічного відбору документів у навчальній діяльності студентів . Зазвичай, в науковій літературі, підручниках бібліографічні дані розміщуються в порядку їх використання, що значно економить час студентів при опануванні певної дисципліни, питання, проблеми, прискорюючи пошук необхідних джерел. До того ж електронні технічні засоби дозволяють придбавати не лише самі документи,. А й їх електронні копії.

Важливим етапом формування бібліотечного фонду є вилучення літератури, іншими словами – вторинний відбір, адже саме він багато в чому визначає якість бібліотечного фонду, а отже – оперативність задоволення потреб

користувачів. Цій проблемі присвячене наступне видання: «Короткий курс з бібліотекономіки» [6]. Автори вважають, що головною причиною вилучення документів з бібліотечних фондів є матеріальне старіння видань та необхідність очищення фондів від морально застарілої, непотрібної літератури. Спеціалісти ще не дійшли остаточної згоди стосовно критеріїв відбору видань. Так, критерій «дата публікації» може використовуватися для вилучення видань, які перевидаються регулярно (щорічники адрес, кодекси та юридичні довідники та ін), а для художніх творів дата видання не відіграє суттєвої ролі, оскільки важливішою є їх художня цінність, проте якщо документ часто перевидається, недоцільно зберігати всі перевидання. Вирішуючи, вилучати, чи ні підручники, бібліотекарі використовують метод, що має назву «аналіз цитат», який не використовується в університетських та публічних бібліотеках.

Інший критерій – використання. Не секрет, що існують книги, які ніколи не користувалися попитом, але немає гарантії, що вони залишаться незапитуваними завжди, тому деякі бібліотеки повинні зберігати й ці видання. Так, основна функція бібліотек – збереження документів, але потрібно й пам'ятати, що вони не є застиглими колекціями, отже головне – відшукати баланс між придбанням та вилученням.

Ще однією особливістю сучасної селекції документів є фонд, на основі якого вона здійснюється. Якщо раніше кожна бібліотека комплектувала власний фізичний фонд, то нині, через невпинно зростаючий потік документів, доцільніше відбирати на основі розподіленого фонду. Так перш за все можна уникнути невиправданого дублювання матеріалів. Крім того, в умовах документного вибуху жодна бібліотека самостійно неспроможна забезпечити збір та збереження усієї зафіксованої на матеріальних носіях інформації. Саме ця проблема аналізується в розділі «Комплектування» [там само, с. 251–252], в якому відзначається, що розподіленим є фонд, в якому кожній бібліотеці-учасниці «належить» певна його частина. Ці частини можуть виділятися за дисциплінами чи географічною зоною. Далі створюються корпоративні пошукові системи, за допомогою яких кожна бібліотека, щойно придбавши певні документи, котрі переважають у цій зоні, швидко повідомляє про це інші бібліотеки, відзначаючи їх у спільному каталозі, та забезпечує міжбібліотечний доступ і доставку копій.

Автори торкаються проблеми міжнародної кооперації, що сприяє розвиткові міжнародних відносин та інформатизації світового співтовариства. Комплектування при цьому здійснюється на основі міжнародного договору з використанням новітніх телекомунікаційних засобів. Єдиним існуючим нині прикладом міжнародної кооперації є план, прийнятий у 1956 р. національними та університетськими бібліотеками Швеції, Норвегії, Данії, Фінляндії. Вони комплектуються з «периферичних дисциплін». Йдеться про документи, написані рідкісними, маловідомими мовами. Бібліотеки-учасниці купують усі публікації по дисциплінах, які перебувають у їх компетенції. Подібні угоди створюються

на добровільних засадах і є пробним засобом універсальної передачі знань.

З 1975 р. ІФЛА вирішує проблему загального бібліографічного контролю, який забезпечує доступ до посилань та уявлення про загальну кількість публікацій (DUP), що полегшує доступ до первинних документів. Проте DUP покладає подвійні зобов'язання на країни-учасниці: збирати вітчизняні документи, щоб задовольняти іноземні запити та формувати традиційні фонди іноземної літератури для обслуговування співвітчизників.

Наводиться досвід Франції в цьому напрямі. Її діяльність базується на функціонуванні двох інститутів: Центру видачі Національної бібліотеки й Центру придбання і поширення наукової та технічної інформації (CADIST), котрі виконують також інші, внутрішні, функції: придбання, збереження, поширення, вилучення документів.

Неабияке значення для формування та становлення бібліотечної селекції документів має діяльність професійних об'єднань. Адже саме завдяки останнім французькі бібліотеки мають змогу комплектувати свої фонди з урахуванням потреб користувачів інших бібліотек, оскільки подібні асоціації зокрема сприяють налагодженню дружніх стосунків між бібліотеками та їх взаємодії.. Наприклад, слід відзначити Асоціацію французьких бібліотекарів, створену ще в 1906 році групою бібліотекарів, серед яких були: Джозеф Денікер, Генрі Бушот, Шарль Сюстре, Генрі Ламетрі та ін. З моменту створення вона визначила своїм завданням служити справі французьких бібліотек, захищати інтереси французьких бібліотекарів у всіх сферах.

В епоху, коли спеціальність бібліотекаря не потребувала ніяких гарантій, Асоціація вимагала пред'являти диплом, який свідчив про професійну наукову підготовку бібліотекаря в консультаційних комісіях і центральних органах; сприяла поширенню правильних уявлень офіційної влади про важливу роль бібліотек для нації. Так вона отримала письмовий дозвіл контактувати з бібліотекарями, які до цієї щасливої події ізольовано працювали у своїх бібліотеках.

Нині, незважаючи на досягнення, Асоціація не відрікається від своєї ролі. Незалежно, без політичного чи релігійного упередження, постійно захищає інтереси професії, одночасно зміцнює серед усіх членів дружні зв'язки.

Асоціація підтримує діяльність бібліотекарів на всіх її етапах у формі наукового керівництва у великих бібліотеках . Вона надала своїм членам можливість порівнювати їх пошуки в сфері бібліотекознавства.,набувати професіонального досвіду.

Організація представляє французьких бібліотекарів на міжнародному рівні. Вступивши до Міжнародної федерації Бібліотечних асоціацій, вона делегувала своїх представників у Конгрес та Міжнародну раду бібліотекарів, організований цією Федерацією. Підтримує стосунки з деякими подібними іноземними організаціями.

Крім того, асоціація:

• має регіональні групи та секції, де збираються всі, хто цікавиться спеціальністю;

• організує засідання, де доповідаються цікаві повідомлення кожною секцією; відвідування конференцій та великих виставок, особливо в Національній бібліотеці; дружні зустрічі суспільних та приватних організацій;

• організує комісії у разі виникнення проблемних питань, що потребують поглибленого розгляду. Таким чином вона бере участь у реформі професійної освіти, реорганізації паризьких бібліотек, організації бібліотечного обслуговування;

• художній комітет надсилає в невеликі бібліотеки анотовані списки книг;

• секретаріат щоденно надає довідки, відповідаючи на запитання;

• відкрито центр, який відбирає і передає документи у вітчизняні та іноземні бібліотеки.

Підсумовуючи, можна відзначити, що на думку французьких спеціалістів, щоб відкоригувати систему селекції документів відповідно до сучасних умов необхідно:

• чітко визначити інформаційну політику на державному та міжнародному рівнях;

• дійти згоди щодо загальних принципів селекції документів;

• визначити критерії первинного відбору документів згідно з місією та завданнями певних інформаційних установ;

• визначитися з критеріями вторинного відбору;

• стежити за дотриманням відповідності між придбанням та вилученням документів;

• сприяти вітчизняній та міжнародній бібліотечній кооперації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Calenge B Le petits biblithuques publiques. – Paris, 1993. – P. 46-81.

2. Calenge B Les politiques d'acquisition. – Paris:ed du Cercle de la Librarie, 1994. – 150 p.

3. Choix de texts en francais / Par V.Bravina et V. Goudovchtchirova. – L., 1967. – P 116–124.

4. La politique d'acquisition // Manuel de bibliographie generale / Prevopteau M-H, Utard J-C – Paris, 1995 –P. 56–57; 65–76; 84–115.

5. Malcles Louise Noelle Manuel de bibliografie. – Paris, 1963. – P. 296–300.

6. Le programme general dinformation et Unisist. – Paris: Unesco, 1987. – 15 p.

7. Richer Brigitte Precis de bibliotheconomie / avec la collab de M. Menil et de Richer. – Saur, 1992 – P. 37–39; 251-265.

8. Les acquisitions dans les biblithuques publiques // In Bulletin d'inforations de l'Associations des biblithuqaires francais. – 1997. – № 75. – P. 34–43.

Надійшла до редколегії 15.10.2001 р.

УДК 021.64+621.39

Л.Я. ФІЛІПОВА
АЛЬ ТАВАЛБЕХ СЕРХАН АХМЕД

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ КООПЕРАЦІЇ НА БАЗІ ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ

Розглядаються проблеми та перспективи розвитку міжнародного співробітництва в межах корпоративних бібліотечних мереж. Пропонується модель міжнародних взаємозв'язків і одночасно функціональних завдань «типової» корпоративної бібліотечної мережі на основі Web-технологій.

Інтенсивне поширення інформаційних і телекомунікаційних технологій у рамках інформатизації сучасного суспільства стає нині характерною ознакою його розвитку. Цей процес активніше відбувається у розвинених країнах, де спостерігається високий рівень інформатизації та технологічності, доповнений ефективно діючими правовими основами цивілізованого співтовариства, що забезпечує сприятливі передумови щодо настання інформаційної ери. У країнах, що розвиваються, ці процеси уповільнені, насамперед через недостатній розвиток зазначених чинників, проте результати інформатизації очевидні. Передусім це пов'язано з бурхливим проривом у ці країни Інтернет, із насиченням комп'ютерного ринку і реальним впровадженням комп'ютерів і телекомунікаційних технологій у бібліотечну практику.

Більшість бібліотек, як і все світове бібліотечне співтовариство, вирішують сьогодні багато складних проблем. Головна з них - адаптація до змін, зумовлених науково-технічним прогресом. У фаховій літературі, на численних національних і міжнародних конференціях ведуться бурхливі суперечки про майбутнє бібліотек у XX1 ст. Діапазон думок дуже широкий - від тверджень про кризу традиційних бібліотек і їх неминуче зникнення разом із книгою, надрукованою на папері, до оптимістичних заяв про те, що бібліотеки очікує процвітання у сторіччі, що настало. Прихильників останньої точки зору – більшість, оскільки глобальність поширення інформації, її змістовна насиченість, процеси взаємопроникнення наук дають можливість не тільки стати потужними інформаційно-бібліотечними центрами (завдяки величезному потенціалу акумульованих знань), але й сприяти розвиткові їх соціальних функцій, що розширюються й ускладнюються [5; 7; 10; 13; 14].

Як один із найдемократичніших, доступних і безкоштовних соціальних інститутів бібліотеки вже сьогодні відіграють консолідуючу роль у суспільстві, позитивно впливаючи на розвиток соціальних процесів і вітчизняної культури в усьому розмаїтті її взаємозв'язків. Активізація кооперації

бібліотек у регіональному і загальнодержавному масштабах має відбуватися на базі наукових досліджень, спрямованих на відстеження тенденцій розвитку бібліотечної справи, основних проблем бібліотек та пошук разом із ними шляхів вирішення цих проблем на державному рівні. Нині загальновизнано, що бібліотеки, навіть великі, не є самодостатніми і можуть ефективно виконувати свої завдання лише на основі кооперації як у комплектуванні фондів, так і в розкритті їх змісту, обслуговуванні та інших напрямах [5; 7; 15].

На думку російських спеціалістів у галузі «бібліотечної автоматизації» Я.Л. Шрайберга., Ф.З. Воройського та ін. [4; 7; 12; 13], уже нині перед бібліотеками постають проблеми, що відбивають загальні тенденції міжнародного бібліотечного розвитку й співробітництва.

1. Корпоративність бібліотечних технологій і корпоративний характер міжбібліотечної й інформаційної взаємодії. Ця тенденція визначається такими технологіями, як корпоративне комплектування (координація і спільне використання документів фонду), зведені каталоги й системи корпоративної каталогізації, єдина ідеологія пошуку в розподіленому інформаційному ресурсі та ін.

2. Взаємозв'язок бібліографічних форматів та метаданих. У найближчому майбутньому прогнозується зіткнення інтересів і позицій бібліографів, що бажають мати найповніші набори бібліографічних елементів у форматах і спеціалістів у галузі інформаційних технологій, для яких головним в описі бібліографічних ресурсів є можливість його пошукової ідентифікації й однозначного подання в Інтернеті.

3. Інтернет як телекомунікаційне середовище трансформується в єдине інформаційне середовище, яке змушує бібліотеки до переходу до внутрішніх Інтранет-технологій, до підпорядковування завдань своєї автоматизації і розвитку - правилам Інтернет з урахуванням його інтенсивного поширення. Кардинальні зміни у зв'язку з цим відбуватимуться не тільки з традиційними бібліотечними технологіями, такими, як автоматизоване комплектування або МБА, але й у цілому діяльність бібліотек буде все більше інтегруватися в Інтернет-середовище.

4. Розвиток електронних публікацій, електронних бібліотек і пов'язаних з цими технологіями правових аспектів, особливо щодо системи електронної доставки документів.

5. Посилення інформаційно-технологічного зв'язку і взаємозалежності бібліотечних, видавничих і книгорозповсюджуючих технологій, що потребує перегляду частини стандартів з метою розробки нової єдиної узагальненої технології в інтересах головного суб'єкта – читача.

6. Концепція підготовки бібліотечних кадрів і вдосконалення бібліотечної освіти потребує реформування в епоху інформаційного суспільст-

ва. Саме бібліотеки покликані відіграти важливу і значну роль у становленні інформаційного суспільства в країні і посиленні ефективності використання інформаційних технологій.

Усі ці проблеми мають вирішувати бібліотеки на початковому етапі інтеграційних процесів на шляху до створення корпоративних бібліотечних мереж.

У світовому бібліотечному співтоваристві вже накопичено досвід розвинутих держав у цій галузі. Американський досвід організації таких мереж надає можливість ознайомитися зі значним набором бібліотечних послуг для бібліотек-учасниць мережі саме завдяки об'єднанню електронних бібліотек у єдину мережу.

Так, система міжбібліотечного телекомунікаційного обміну штату Міннесота MINITEX (назва регіональної корпоративної бібліотечної мережі) має п'ять напрямів бібліотечних взаємозв'язків, за їхніми словами - п'ять підпрограм: Доставка документів; Видання зведеного покажчика періодичних видань; Ведення зведеного каталога бібліотек; Довідково-інформаційне обслуговування; Обмін періодикою.

Інша американська регіональна корпоративна бібліотечна мережа штату Іллінойс ILLINET реалізує також п'ять основних програм, дещо відмінних від попередньої мережі: Доставка документів; Довідково-інформаційне обслуговування; Бібліографічний доступ до OCLC та ін. міжнародних баз даних (БД) та електронних каталогів (ЕК); Спільний розвиток фондів; Підвищення кваліфікації й підготовка кадрів [1; 7; 8].

Прикладами створення корпоративних бібліотечно-інформаційних мереж у Росії можуть бути проекти Москви та Санкт-Петербурга [7; 12]. У Санкт-Петербурзі - це проект бібліотечного консорціуму університетів міста, що став наступним етапом проекту RUSLANet (Regional University and Science Library Advanced Network in the North-West of Russia) (http://www.ruslan.ru:8001). Проект «Корпоративна бібліотечна система вузів Санкт-Петербурга та Північного Заходу Росії. Нові обрії співробітництва» підтримав «Інститут Відкрите Суспільство» у 1999 р. Метою проекту є впровадження технології корпоративної роботи у бібліотеках університетів Санкт-Петербурга для створення загальних розподілених інформаційних ресурсів (зведеного електронного каталога, зведеної електронної бібліотеки вузівських публікацій) і засобів ефективного доступу до них через Інтернет. Протягом року в даному регіоні було створено чинний прототип розподіленої корпоративної бібліотечної системи, що об'єднує інформаційні ресурси бібліотек п'ятьох вузів міста. Цей прототип має такі напрями діяльності:

- створення зведеного електронного каталога;
- багатоаспектний пошук;

• корпоративні служби замовлення й електронної доставки (у режимі on-line).

На першому етапі розвитку даного проекту для читача ресурси консорціуму доступні через шлюз HTTP-Z39. 50 (http://www.ruslan.ru:8001/rus/consortium), який є також розробкою Центру «Відкриті Бібліотечні Системи». Консорціум планує розвивати зв'язки з іншими аналогічними об'єднаннями, вводити у щоденну практику бібліотек тісну взаємодію з партнерами з використанням сучасної технологічної бази [7].

До основних прогнозів розвитку корпоративних бібліотечних мереж і систем можна віднести такі:

1. Тенденція створення корпоративних мереж бібліотек є об'єктивною необхідністю і безсумнівно розвиватиметься у майбутньому. Зазначену необхідність чітко визначив «Інститут Відкрите Суспільство» у програмі «Корпоративні бібліотечні мережі».

2. Відбуватиметься поступовий перехід від регіонального об'єднання бібліотек одного виду (наприклад, публічних або вузівських) до багатовидових регіональних бібліотечних мереж.

3. Розвиватиметься взаємодія корпоративних бібліотечних мереж різних регіонів один із одним, а також відбуватиметься інтеграція деяких із них у значніші регіональні системи й мережі.

Слід зважати на те, що названі загальні положення й принципи мають розвиватися й адаптуватися відповідно до особливостей певної корпоративної мережі бібліотек.

Наведені сучасні й перспективні тенденції розвитку міжнародного бібліотечного співтовариства є результатом аналогічних тенденцій не стільки в традиційному бібліотечному середовищі, скільки в середовищі інформаційних технологій. Саме ця сфера формує технологічну базу розвитку бібліотечних мереж. Головні експерти комп'ютерної промисловості поділяють думку, що відкриті розподілені мережеві обчислювання залишатимуться і у майбутньому домінуючим типом обчислень. Спільно користуючись ресурсами комп'ютера, прикладними програмами і даними, незалежно від того, де вони розміщені в мережі, індивідуальні й колективні користувачі можуть значно підвищити продуктивність своєї роботи.

Ідея об'єднання і спільного використання у неоднорідній мережі різноманітних наявних у розпорядженні користувача комп'ютерів зумовлена виникненням концепції відкритих систем. Система стає відкритою, коли вона переходить до узвичаєних стандартів для спілкування з іншими комп'ютерами. Використання стандартних інтерфейсів, можливо, дещо зменшує продуктивність окремого комп'ютера, але фантастично збільшує гну-

чкість і можливості всієї системи.

З переходом до неоднорідних мереж змінилася і точка зору щодо самої мережі. Із засобу спільного використання файлів мережа перетворилася на засіб інтеграції окремих комп'ютерів у єдину розподілену обчислювальну систему. При вирішенні конкретного завдання не користувач, а система визначає, на якій із доступних машин виконувати ту або іншу частину завдання.

Відкрита розподілена обчислювальна модель типу клієнт-сервер дозволяє не тільки легко здійснювати обчислення і комунікацію у рамках робочої групи, підвищуючи локальну і глобальну продуктивність, але й забезпечує можливість модульного росту, тому що нові електронні ресурси можна легко додати до мережі [4; 9; 11].

У статті пропонується перспективна модель основних напрямів міжнародних взаємозв'язків і одночасно – функціональних завдань «типової» корпоративної бібліотечної мережі на основі Web-технологій і сервісів. Модель розроблена на основі вивчення й аналізу основних підходів до організації корпоративної бібліотечної мережі спеціалістів різних країн у галузі бібліотечних та інформаційних наук, насамперед американських і російських, а також упровадження нових форм і напрямів розвитку бібліотечних послуг у рамках таких мереж (*рис. 1*). Модель розкриває змістовні аспекти функціонування мережі.

Схема моделі наочно демонструє основні напрями міжбібліотечної діяльності, що можуть бути організовані у рамках будь-якої корпоративної бібліотечної мережі. Технологічною базою розвитку такої мережі є найпопулярніший сервіс Інтернет – WWW (World Wide Web). На схемі моделі він розташований у центрі як багатокутна фігура, що вказує на взаємозв'язок із наведеними на схемі напрямами бібліотечної діяльності, а також з іншими, що можуть виникнути у процесі розвитку мережі.

Якщо розглядати ці міжнародні взаємозв'язки як бібліотечні функції (або функціональні завдання бібліотеки), то їх можна згрупувати за такими традиційними функціональними напрямами діяльності бібліотеки: бібліотечне обслуговування, довідково-бібліографічне обслуговування, комплектування фондів, каталогізація, навчання бібліотечних працівників.

Отже, запропонована авторами модель охоплює всю діяльність бібліотеки, всі найважливіші напрями її взаємодій з іншими бібліотеками. Одночасно вона передбачає розвиток таких особливостей інформаційної системи (мережі), як динамічність і відкритість; доповнення іншими видами взаємозв'язків і адаптацію до діяльності конкретної мережі певного регіону.

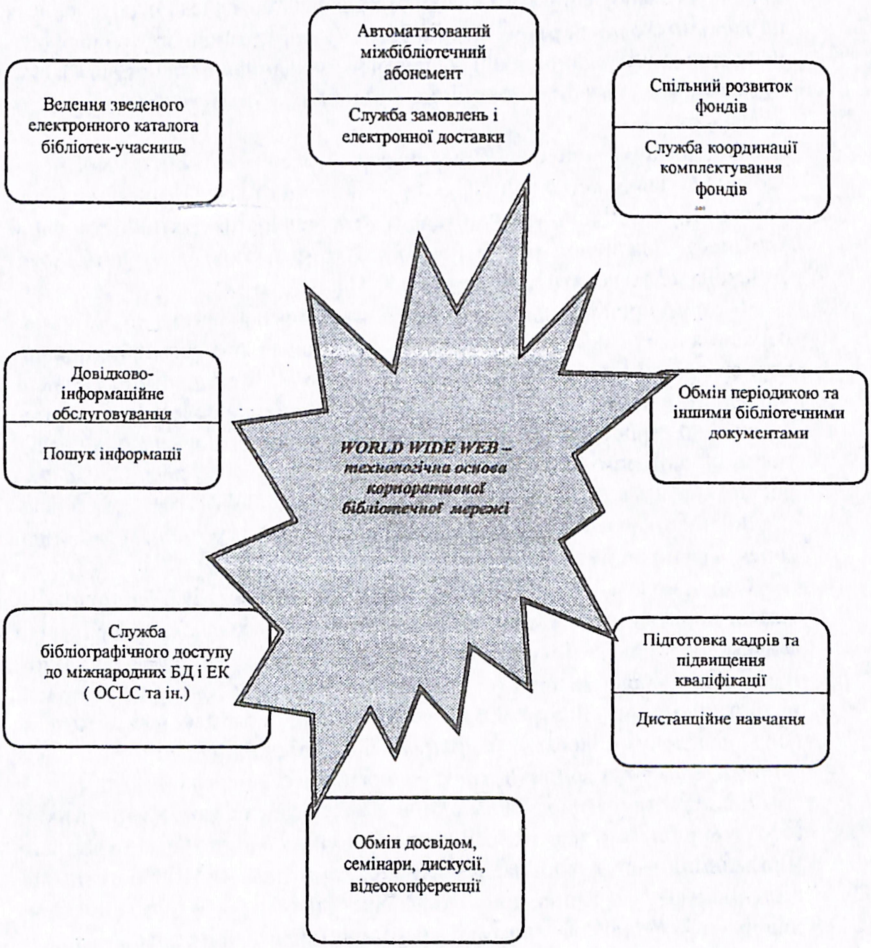

Рис. 1. **Модель**
міжнародних взаємозв'язків – функціональних завдань
корпоративної бібліотечної мережі на основі Web-технологій

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Библиотеки и библиотечное дело США: комплексный подход / Под. ред. В.В. Попова. – М: НПП «Информ-система», 1992. – 296 с.

2. Борисова О.Б. Тенденция интеграции в библиотековедении: Наукометрический анализ профессиональной печати // Наук.-техн. б-ки. – 1999. – № 12. – С. 20–22.

3. Бровкін А.Г. Міжнародні зв'язки Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (проблеми та перспективи розвитку) // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наук. праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 179–189.

4. Воройский Ф.С. Что день грядущий... – наблюдения и прогнозы // Науч.-техн. б-ки. – 2000. –№ 1-2. (http://www.gpntb.ru/win/ntb/ntb2000/1-2/f02_03.html)

5. Игумнова Н.П. Межбиблиотечное взаимодействие стран СНГ накануне третьего тысячелетия. Проблемы и перспективы // Науч.-техн. б-ки. – 2000. – № 5. (http://www.gpntb.ru/win/ntb/ntb2000/5/f05_02.html)

6. Інформаційний сервіс в Інтернеті: Навч. посіб. / В.М. Шейко, Б.М. Смоляницький, Л.Я. Філіппова та ін. – Х.: ХДАК, 1998. – 208 с.

7. Информационные технологии, компьютерные системы и издательская продукция для библиотек: Тез. докл. 4-ой междунар. конф. LIBCOM-2000 / ГПНТБ России . – Звенигород, 2000. – С. 10–54.

8. Межбиблиотечный абонемент, сводные каталоги и межбиблиотечные компьютерные сети // Ханс-Петер Тун. Введение в библиотечное дело Федеративной республики Германии. – Берлин, 1996. – С. 36–39.

9. Нанс Б. Компьютерные сети: Пер. с англ. – М.: БИНОМ, 1996. – 400 с.

10. Поздняков В.Г., Аббакумова Н.П. Центральная, Восточная Европа и США: информационно-библиотечная кооперация: [Материалы Междунар. конф. «Крым-98»] // Науч.-техн. б-ки. – 1999. – № 1. – С. 67–71.

11. Филиппова Л.Я. Библиографические системы Украины в информационно-компьютерном пространстве: теория, организация, технология: Дис... докт. пед. наук / Харьк. гос. академия культуры. – Х., 1999. – С. 265–328.

12. Шрайберг Я.Л. Основные положения и принципы разработки автоматизированных библиотечно-информационных систем и сетей. – М., 2000. – С. 9–40.

13. Шрайберг Я.Л. Международный информационный обмен и библиотечное сотрудничество: утопии и реалии. Критический анализ состояния дел на магистрали «Восток-Запад» // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы 5-ой Юбилейной междунар. конф. «Крым 98». – Судак, 1998. – Т.1. – С. 19–24.

14. Ястребова Е.М. [Научно-практический семинар «Библиотечная кооперация. Север/Юг/Запад/Восток». Австрия, г. Цайллерн, 24-28 июня 1996 г.] // Науч.-техн. б-ки. – 1997. – № 3. – С. 71–74.

15. Prospects: a strategy for action. London: Library and Information Commission, 1998 (http://www.lic.gov.uk).

Надійшла до редколегії 14.05.2001 р.

УДК 631.15:655.55

В.В. ДЕРЛЕМЕНКО

НЕОБХІДНІСТЬ СТВОРЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СИСТЕМИ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗНАНЬ ТА ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ РОЗРОБКИ ЇЇ КОНЦЕПЦІЇ

Науково обгрунтовано необхідність створення концептуальної моделі Національної системи розповсюдження сільськогосподарських знань та інформації, інтегрованої у світовий інформаційний простір.

У процесі широкомасштабного реформування аграрного сектора економіки, приватизації землі і майна в Україні утворилась велика кількість реорганізованих сільськогосподарських підприємств, яким, для здійснення ефективної господарської і маркетингової діяльності, необхідна принципово нова оперативна система доведення накопичених знань та інформації до товаровиробника, що базується на основі досягнень науково-технічного прогресу в сільському господарстві. До такої системи мають бути залучені інформаційно-аналітичні й прогнозні центри, бібліотеки, університети, науково-дослідні інститути, інформаційні консультаційно-освітні служби, підприємницькі науково-виробничі фірми аграрного профілю, а також добровільні громадські об'єднання фермерів, Всеукраїнської спілки інформаційних фахівців АПК тощо. Всі вони повинні стати не лише продуцентами і користувачами агроінформації, але й активними її розповсюджувачами [1; 2].

Нового імпульсу роботам по створенню такої системи надав Указ Президента України Л. Кучми від 22 березня 2000 р. «Про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України» та постанова Президії Української академії аграрних наук від 26 квітня 2001 р. «Про виконання Указу Президента України « Про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України» [3; 4].

Проте, створення принципово нової Системи розповсюдження сільськогосподарських науково-технічних знань та інформації (СРСНТЗІ) для України, яка відповідала б ринковим умовам, неможливе без побудови науково обгрунтованої концептуальної моделі (КМ), адаптованої до нових умов господарювання.

Зауважимо, що разом із Т. Кроувом та Д. Ейвісоном [5, с. 57] під терміном «концептуальна модель» слід розуміти абстракцію або підсистему реального світу, що сприймається людиною, а саме: сукупність елементів (осіб, предметів, подій тощо), яка репрезентує організацію (у даному разі СРСНТЗІ) і віддзеркалює сферу її інтересів.

Щодо тези про неможливість розробки науково обгрунтованої КМ СРСНТЗІ для нашої держави, то вона аргументована аналізом директивних документів концептуального рівня (КМ не розроблялись), які регламентували реформатор-

ську діяльність в різних сферах життя нашого суспільства протягом останніх двох десятиріч (включаючи роки «перебудови»). Зазначені документи переважно будувались на прагненні (усвідомленому чи неусвідомленому) зберегти існуючі структури, лише вдосконаливши їх. Не дивно, що в назвах багатьох із них найчастіше використовується словосполучення «Основні напрями вдосконалення...». Саме цією обставиною можна пояснити прорахунки і пов'язані з ними зриви («пробуксовки») управлінських рішень при спробі реалізувати концепції на практиці. До цього слід додати і другу суттєву причину невдач, якою став переважно декларативний характер вивчених документів, у яких основна увага приділялась тому, що необхідно досягти внаслідок запропонованих перетворень, без урахування реально існуючих для цього можливостей, без розробки механізмів реалізації намічених рішень.

Отже, щоб не наводити приклади невдалих спроб створення концепцій побудови і розвитку систем будь-якої сфери життя суспільства, необхідно розробляти КМ, які дозволять змінити сам підхід до таких розробок, перейти від опори на інтуїцію, «здоровий глузд» або встановлені стереотипи, які встигли себе скомпрометувати, до діяльності, основою якої є наукознавчий підхід, вивірений на моделі, що забезпечить відхилення невдалих проектів ще під час експертизи та обговорення, а не на стадії їх реалізації.

В умовах сьогодення природним є прагнення усунути причини як «пробуксовок», так і пов'язаних з ними наслідків. Осмислення накопиченого вітчизняного та зарубіжного досвіду наводить на думку про необхідність надання КМ СРСНТЗІ конструктивного характеру, що можна забезпечити, при умові висвітлення в ході її розробці такого комплексу питань:

1) що являє собою об'єкт перетворення, яка його суть і місце серед інших об'єктів, які утворюють Національну систему НТІ?

2) Яка мета має бути досягнута внаслідок реалізації КМ?

3) Які умови необхідні і достатні для досягнення успіху в реалізації КМ, наскільки їм відповідає реальна ситуація?

4) Що необхідно зробити (зокрема, з ресурсного забезпечення) для того, щоб змінити існуючі умови, наблизити їх до необхідних і достатніх?

5) Які зміни в роботі галузі очікуються внаслідок успішної реалізації КМ?

6) За якими критеріями передбачається оцінювати ефективність реалізації КМ?

Необхідність дати відповідь на весь комплекс поставлених запитань виступає як інваріанта, оскільки мова йде про розробку КМ, спрямованої на докорінну перебудову об'єкта. В іншому разі КМ та похідні від неї документи виявляються неконструктивними з усіма випливаючими з цього наслідками.

Основою КМ СРСНТЗІ має бути ідея про те, що в нових умовах господарювання науково-технічна інформація перетворюється на товар, який має унікальні властивості. Вони полягають у тому, що, по-перше, створення і збері-

гання інформаційних продуктів належать до найменш енергоємких і найбільш екологічно чистих процесів, здійснюваних людиною і, по-друге, і це, мабуть, найунікальніша її властивість, інформація може збільшувати свій обсяг (за рахунок тиражування) без суттєвих витрат часу, матеріальних та людських ресурсів. При цьому по відношенню до інформації (на відміну від маси та енергії) закон збереження втрачає чинність, оскільки жодна з сторін-учасниць обміну нею, одержуючи нові інформаційні продукти, не втрачає власних. До цього слід додати, що високоякісна інформація з кожним роком стає все більш коштовною продукцією у всіх країнах світу і перетворюється на різновид міжнародної валюти [6, с. 30].

Оскільки СРСНТЗІ являє собою комплекс систем, кожна з яких має свою стратегію для розробки і реалізації конкретних програм... в світлі глобального економічного розвитку [7], то за кількістю складових елементів і характером зв'язків між ними її слід віднести до великих функціональних і складних кібернетичних систем [8, с. 114].

Розглядаючи СРСНТЗІ в такий спосіб, неважко переконатись, що системність є однією з її суттєвих характеристик, а це потребує системного підходу до її вивчення, моделювання і побудови. На думку Д.М. Гвішиані, системні дослідження «виникають там, де нема зрілої теорії, яка відноситься до досліджуваної ситуації, та й сама задача про виділення досліджуваної ситуації не видається тривіальною, оскільки цілі дослідження досить загальні, недостатньо конкретні і не просто не ясно, як краще зробити те, що ми збираємось зробити, але взагалі не зрозуміло, як це зробити» [9, с. 13–14]. Всі ознаки необхідності системного дослідження, виділені в наведеній цитаті, проявляються, як тільки ми намагаємось вирішувати проблеми побудови та експлуатації СРСНТЗІ в нових соціально-політичних та економічних умовах. При цьому вона виникає одночасно стосовно СРСНТЗІ – системного об'єкта та КМ – певної системи поглядів та дій, спрямованих на створення зазначеного об'єкта в мініатюрі. Виходячи з цього, системний підхід має виступати як теорією, так і надійним інструментарієм при побудові КМ СРСНТЗІ та її реалізації.

Аналіз функціональних вимог та схема функціонального аналізу, що передують реалізації кожної із підсистем абстрактної АІС, а саме: попередній аналіз, оцінка можливості реалізації підсистеми, збирання даних, системний аналіз, системне проектування, системна розробка, впровадження, загальний аналіз та методи управління проектом, детально розглянуті в уже згаданій праці Т. Кроува та Д. Евісона [5, с. 80–91]. Тому, зважаючи на викладені авторами загальні положення, зосередимось на питаннях їх використання при створенні КМ СРСНТЗІ.

СРСНТЗІ є штучно створюваною суспільством системою, призначеною функціонувати в його «життєвому середовищі» і слугувати його інтересам,

виконуючи відповідні соціальні замовлення і одержуючи для цього необхідні ресурси [10, с. 217]. Специфіка поняття «соціальне замовлення» дає підстави при розробці КМ СРСНТЗІ застосувати системно-діяльнісний підхід, при якому інваріантними елементами структури створюваної системи постають: цілі діяльності; діяльність як така; процеси, що відбуваються в її межах; об'єкти, на перетворення яких спрямована діяльність; суб'єкти діяльності; умови здійснення діяльності, зокрема ресурси, які необхідні для функціонування СРСНТЗІ; критерії оцінки ефективності та якості її функціонування. Природно, що ці основні компоненти повинні відбитися у логічній структурі КМ [ibidem].

На практиці моделювання зводиться до постановки задачі та визначення проблемної ситуації, аналізу умов функціонування об'єкта, що моделюється (взаємозв'язки між окремими елементами), і власне побудови моделі.

Розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації можна розглядати як процес задоволення вихідної інформаційної потреби галузі, а саме: доведення до виробників необхідних даних і знань з метою здійснення ними «у відповідь» комплексу дій по виробництву продуктів харчування та агросировини. Задоволення цієї потреби висуває задачу організації широкомасштабного розповсюдження сільськогосподарської інформації, що неможливо здійснити без побудови відповідної системи, а наявність такої потреби створює проблемну ситуацію.

Стосовно аналізу умов взаємодії окремих елементів та характеру зв'язків, що встановлюються між ними в процесі функціонування СРСНТЗІ, то його можна виконати, використовуючи поняття функціональної системи. За П.К. Анохіним [7], будь-яка закінчена одиниця діяльності живого організму базується на трьох взаємозумовлених операціях перетворення сигналів: аферентний синтез (передрішення), прийняття рішення та виконання. Кожна з них, як і формування СРСНТЗІ в цілому (одиниця діяльності), є функціональними системами, орієнтованими на результат, який відповідає визначеній потребі.

Тому можна стверджувати, що там, де опис людської діяльності як функціональної системи допускає прагматичну інтеграцію відносин суб'єкта та об'єкта і при цьому потреба, мета і задача виступають в ролі основного системотворного фактора, визначають необхідне коло елементів-носіїв потрібних властивостей та суть їх співвідношення, можлива побудова КМ функціональної системи.

СРСНТЗІ в цьому аспекті представлена, по суті, саме взаємодією суб'єктів та засобів праці, яка зумовлена проблемною ситуацією, пов'язаною з задоволенням інформаційної потреби галузі.

Концептуальна модель дозволила по-новому підійти до розробки концепції, програми і технічної документації, реалізація яких дозволить створити інтегровану у світовий інформаційний простір Національну систему розповсюдження сільськогосподарських знань та інформації, що не поступається

світовим аналогам.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дерлеменко В.В. Розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації: [Моногр.]. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 410 с.

2. Дерлеменко В.В. Сільськогосподарські інформаційні консультаційно-освітні служби: [Моногр.]. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 452 с.

3. Адміністрація Президента України. Про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України: Указ Президента України Л. Кучми, 22 бер. 2000 р. // ОВУ. – 2000. – № 13. – С. 59–60.

4. Українська академія аграрних наук. Президія. Про виконання Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України»: Постанова Президії УААН, 26 квіт. 2001 р. // Бюл. центр. наук. с.-г. б-ки / ЦНСГБ УААН. – К., 2001 – Вип. 2 (1). – С. 43–47.

5. Кроув Т., Эйвисон Д. Базы данных в административных информационных системах. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 168 с.

6. Болошин И.А. Политика США в области научно-технической информации // НТИ. Сер. 1. – 1991. – № 9. – С. 30–32.

7. Аветисов М.А., Фрид Л.М. Перспективы развития библиотечно-информационной системы и информационного обслуживания в области АПК // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы III междунар. конф. «Крым-96» / ГПНТБ. – М., 1996. – С. 60–63.

8. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. шк., 1989. – 367 с.

9. Гвишиани Д.М. Теоретико-методологические основания системных исследований в разработке проблем глобального развития // Системные исследования: Методологические проблемы: Ежегодник 1982. – М.: Наука, 1982. – С. 7–25.

10. Анохин П.К. Избранные труды: Философские аспекты теории функциональной системы. – М.: Наука, 1978. – 400 с., ил.

Надійшла до редколегії 31.10.2001 р.

УДК 027

Н.П.ПАСМОР

ГОЛОВНІ ФУНКЦІЇ ВУЗІВСЬКИХ БІБЛІОТЕК ЮРИДИЧНОГО ПРОФІЛЮ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Висвітлюються основні функції вузівських бібліотек у сучасних умовах та особливості їх реалізації у забезпеченні юридичної освіти.

Розбудова і зміцнення правової держави потребує удосконалення юридичної освіти, створення ефективної системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації правознавців, правоохоронців, державних діячів – усіх тих, хто буде працювати над удосконаленням правового поля України, приймати закони та стежити за дотриманням законності і правопорядку громадянських прав і свобод в Україні.

У зв'язку з цим навчання та виховання майбутніх спеціалістів у галузі права – складний соціально-педагогічний процес. Одним з центральних завдань цього процесу є формування та розвиток у студентів юридичних вузів професійної культури, посилення вимог до рівня культури правової та державотворчої діяльності [6, с. 21].

Підвищення рівня юридичної освіти, виховання правової культури у студентів-юристів значною мірою залежать від повноцінного інформаційного і документно-бібліографічного забезпечення юридичної освіти, що, в свою чергу, впливає на розвиток і трансформацію основних функцій бібліотек юридичних вузів.

Нині основними функціями бібліотек юридичних вузів є: інформаційна, освітня (навчально-виховна), наукова, меморіальна.

Графічно зобразити комплекс основних функцій вузівської бібліотеки можна за схемою (*рис. 1*)

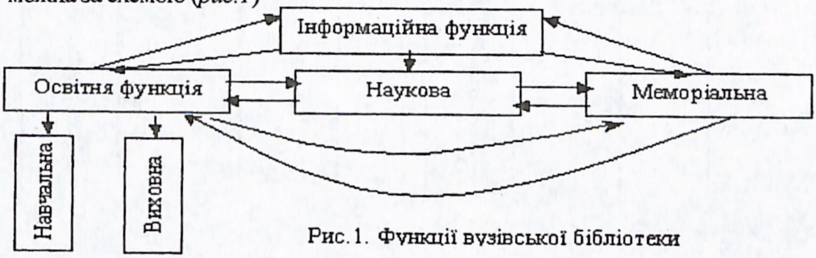

Рис. 1. Функції вузівської бібліотеки

Проаналізувавши схему, можна дійти висновку, що серед функцій навчальних бібліотек лідируюче положення має інформаційна. Це пояснюється тим, що без високого рівня інформаційного забезпечення неможлива ні освітня, ні наукова, ні (значною мірою) меморіальна діяльність бібліотек ВНЗ.

Освітня, наукова і меморіальна функції є рівноправними, вони взаємодіють між собою: це можна простежити за схемами (*рис. 2, 3, 4, 5*).

Вплив наукової функції на освітню і меморіальну полягає в:

• розробці нових навчальних технологій, впливі наукових досягнень на фахову підготовку та виховання правової культури майбутніх правознавців;

• науковому забезпеченні відбору, класифікації та збереженні основних надбань у галузі права та суміжних дисциплін.

Взаємовплив освітньої, наукової та меморіальної функцій забезпечує:

• високий рівень фахової підготовки та виховання науковців у галузі права;

• виховання шанобливого ставлення майбутніх фахівців права до культурно-історичних, політично-правових надбань.

Вплив меморіальної функції на освітню та наукову сприяє:

• підвищенню фахової підготовки майбутніх юристів, через їх залучення до кращих зразків вітчизняної та світової правової думки, засвоєнню правових тра-

дицій та вихованню патріотизму;

• забезпеченню історико-правових досліджень та розвиткові науково-порівняльного методу.

Освітня функція поділяється на навчальну та виховну. Ці функції тісно взаємозв'язані між собою. Їх взаємодія полягає в тому, що:

• навчання студентів-юристів має значний виховний потенціал;

• а виховання, у свою чергу, впливає на рівень, якість засвоєння студентами навчальних дисциплін [1, с. 28-37].

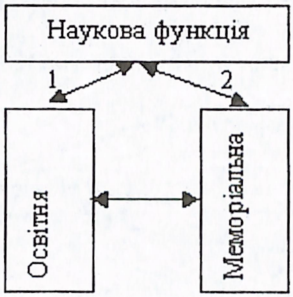

Рис. 2.

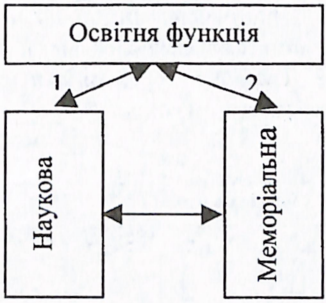

Рис.3.

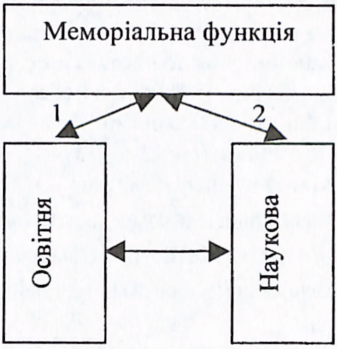

Рис.4.

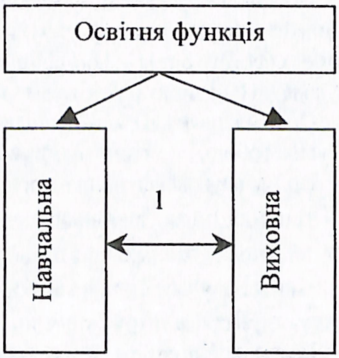

Рис.5.

Роззглянемо перспективу функціонування навчальних бібліотек юридичної галузі на прикладі бібліотек ВНЗ Харківського регіону.

Харків – потужний осередок підготовки фахівців для різних галузей,

закрема юридичної. Окрім Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого (НЮА) спеціалістів у галузі права готують: Національний університет внутрішніх справ, правознавчі факультети Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, економіко-правовий факультет Харківського національного технічного університету, Харківський інститут соціального прогресу (ХІСП) та ін.

Окрім названих ВНЗ фахівців-правознавців різних категорій готують ще понад 170 вузів України різних форм власності та рівня акредитації. Для переважної більшості новоутворених вищих юридичних навчальних закладів або правознавчих факультетів ВНЗ значною проблемою є недостатнє інформаційно-документне забезпечення викладачів та студентів, оскільки вказані ВНЗ забезпечені не в повному обсязі бібліотечними фондами. У цій ситуації бібліотека НЮА могла б бути координаційним центруом інформаційно-бібліотечного забезпечення спеціалістів юридичної галузі нашого регіону. Підставою для цього є провідне положення НЮА на ринку юридичної освіти, наявність повноцінного бібліотечного фонду документної інформації з питань правознавства, високий професійний рівень співробітників бібліотеки, досвід в обслуговуванні фахівців, викладачів і студентів галузі.

Перші кроки щодо координації зусиль провідних бібліотек регіону з інформаційного забезпечення підготовки спеціалістів у галузі права вже зроблено. Проводиться активна підготовча робота над створенням зведеного електронного каталога провідних бібліотек регіону на всі види бібліотечних ресурсів і корпоративності каталогізації [2, с. 74–77]. Подібні інформаційні системи вже давно існують в цивілізованих країнах світу та починають діяти і в деяких регіонах України. Ресурси провідних бібліотек Харкова досить значні, що підтверджує необхідність і практичну можливість створення зведеного електронного каталога і кооперації обробки літератури для провідних бібліотек ВНЗ регіону. Для успішного вирішення зазначеної проблеми необхідно подолати перешкоди, які заважають ефективній інтеграції бібліотек та бібліотечних ресурсів:

• вирішити проблему – ББК чи УДК ? Бібліотеки України, у т.ч. м. Харкова, користуються, в основному, системами ББК та УДК. Ці таблиці класифікації мало стикуються між собою. Окрім того, входження до міжнародного інформаційного простору, в потребує уніфікації і кодифікації бібліотечних фондів і каталогів;

• досить велику частину бібліотечних каталогів, особливо великих і «старих» бібліотек, які існують в картковій (паперовій) формі перевести в електрону форму. Ретроспективна конверсія карткових каталогів являє собою трудомісткий процес, оскільки потребує «ручного» введення полів бібліографічних записів;

• вирішити проблеми і розбіжності, що залишились від традиційних карткових каталогів. Слід стандартизувати посилання всередині одного каталога

чи між каталогами, ліквідувати неточності у псевдонімах і криптонімах, назвах установ та організацій, які часто змінюються, у перекладах іноземних прізвищ чи передачі українських прізвищ російською мовою і навпаки;

• актуальним залишається питання мовного забезпечення транслітерації іншомовних текстів, понять і прізвищ. Поповнення бібліотек кадрами, які володіють іноземними мовами;

• з метою входження України, зокрема. Харкова до світового інформаційного простіру. Щоб інформація про провідні бібліотеки сприймалася за кордоном, необхідно надавати її англійською мовою. При певних можливостях (організаційних, кадрових, фінансових) було б доцільно створювати електронні каталоги двомовними – українською мовою та мовою оригіналу. У такому разі вітчизняна та регіональна інформаційна база була б доступна всьому світові. Це сприятиме підвищенню іміджу бібліотек, бібліотечної науки і практики, дозволить зекономити кадрові, фінансові, матеріально-технічні ресурси.

Головною перешкодою при створенні єдиної електронної інформаційно-бібліотечної мережі країни в цілому і нашого регіону зокрема є те, що роль, яка відводиться нині бібліотекам і бібліотекарям, не відповідає їх пріоритетній ролі – формуванню інформаційного суспільства.

Для подолання перешкод та негативних наслідків зневажливого, принизливого ставлення до бібліотек і бібліотечної справи провідні бібліотеки м. Харкова мають зважати лише на свої власні сили, свій творчий потенціал, шукати шляхи взаємодії та поліпшення якості бібліотечно-інформаційного сервісу до рівня сучасних потреб користувачів. Для цього необхідно на підставі ст. 4, ст. 10, ст. 26, ст. 29 Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», залучившись підтримкою органів місцевого самоврядування та державної влади, міжнародних та місцевих благодійних фондів та ін., перетворювати Харків на провідний центр інформаційно-бібліотечного забезпечення потреб висококваліфікованих фахівців у галузі права.

Інформатизація основ цивілізованого розвитку сучасного суспільства поновому поставили проблему вивчення характеру міжособистісних стосунків, інформаційно-пошукової поведінки людей, які беруть участь у бібліотечному спілкуванні, а також дослідження нової ролі бібліотекаря в задоволенні інформаційних потреб користувачів [3, с. 107–119].

Зростає значення професійної етики, етикету, іміджу бібліотеки та бібліотекаря.

Виходячи з положень Кодексу етики бібліотекаря, керівництво бібліотеки НЮА намагається сприяти морально-етичному вихованню бібліотекаря, його творчому розвиткові та потребує від своїх фахівців у спілкуванні з читачами дотримуватися таких норм поведінки:

• бути комунікативними, ввічливими, доброзичливими, поважати людські моральні якості;

• вміти давати кваліфіковані, точні, неупереджені відповіді;

• захищати право читача (користувача) на конфіденційність;

• інформації.

Аналізуючи діяльність навчальних бібліотек нашого регіону можна дійти висновку: ведеться робота у напрямі створення єдиної інформаційно-бібліотечної мережі регіону. Бібліотека НЮА активно співпрацює з іншими вузівськими бібліотеками юридичної галузі, використовуючи для цього свій науковий, інформаційний і виховний потенціал.

З метою ефективного використання фонду та ефективного забезпечення своїх користувачів: професорсько-викладацький склад, студенти, фахівці у галузі права, – бібліотека НЮА бере активну участь у створенні зведеного електронного каталога на інформаційно-бібліотечні ресурси бібліотек регіону, для чого є всі необхідні передумови:

• сформовано унікальний бібліотечний фонд (понад 900 тис. примірників);

• впроваджено 2 черги автоматизованого бібліотечного комплексу Академії – АБК-ЮА;

• розширена локально-обчислювальна мережа бібліотеки (ЛОМ-Б), у складі якої 9 комп'ютерів (один сервер і 6 робочих станцій);

• впроваджено 4 автоматизовані робочі місця (АРМ) – у відділі комплектування, довідково-бібліографічного обслуговування, рідкісних книг і рукописів тощо;

• здійснюється навчання по опануванню нових інформаційних технологій персоналом бібліотеки;

• проведено значну роботу по формуванню розділів електронного каталога, до якого введено понад 10 тис. бібліографічних записів наукових і навчальних видань, 2 тис. дисертацій та авторефератів; 21 тис. аналітичних записів статей за період 1997-2001 рр.

Для ефективного забезпечення навчально-виховного процесу бібліотека НЮА планує і в подальшому співпрацювати з кафедрами та інформаційними підрозділами академії. Це зумовлено тим, що багато кафедр мають у своєму розпорядженні власні фонди наукових і навчальних видань, які до цього часу не відображені в електронному каталозі бібліотеки і тому залишаються недоступними для викладачів і аспірантів інших кафедр, для студентів.

Перспективним і об'єктивно можливим є створення на кафедрах локальних електронних каталогів для того, щоб у майбутньому відобразити їх у генеральному електронному каталозі академії та організувати єдиний доступ до нього внутрішніх користувачів (у мережі Інтранет) і зовнішніх користувачів (у мережі Інтернет). Подібним чином (через створення локальних електронних каталогів) буде вирішено завдання автоматизації від-

далених філіалів бібліотеки академії.

Для забезпечення навчально-виховного процесу в НЮА планується і впроваджується в життя так звана «гібридна бібліотека», в якій разом з фондами на традиційних носіях, все більший об'єм складають фонди видань (публікацій і даних) на нетрадиційних носіях, зокрема на компакт-дисках, дискетах, жорстких дисках персональних комп'ютерів і т. ін. З цією метою у бібліотеці академії створено:

- відділ сканування і обробки текстових документів;
- «банк» повнотекстових (гіпертекстових) документів, отриманих у результаті відповідного опрацювання, а також із інших джерел (на дискетах видавничого відділу, по електронній пошті та інших каналах);
- відділ збереження і перегляду компакт-дисків (та інших машинних носіїв електронних документів).

Особливою місією бібліотеки академії є допомога співробітників бібліотеки НЮА у формуванні правової та політичної культури у майбутніх правоохоронців. Ефективність виконання виховної функції бібліотекою залежить від правильного визначення цілей та змісту виховання, а також від способів досягнення цілей, тобто організаційних форм виховної роботи, які б забезпечили інтенсивне засвоєння студентами-юристами всієї системи правових та політичних знань, культури правової та політичної діяльності.

Однією з суто бібліотечних функцій є навчання користувачів бібліотеки навичкам роботи з книгою. Виховання культури читання, уміння користуватися усіма видами бібліотечних послуг, віднайти потрібну інформацію за допомогою довідково-бібліографічного апарату (ДБА) бібліотеки і т. ін.

Бібліотека академії разом із кафедрою інформатики розробляє програму навчання користувачів за такими напрямами:

- ознайомлення користувачів бібліотечного фонду з носіями електронної інформації (проведення бесід, лекцій, факультативних занять і т. ін.);
- опікування користувачів бібліографом-консультантом саме в ті моменти, коли вони стикаються зі складною ситуацією під час пошуку необхідної інформації або документів;
- підготовка й видання матеріалів у друкованій формі (буклетів, пам'яток читача, інформаційних стендів, алгоритмів пошуку) для самостійного навчання користувачів;
- проведення туторіумів в електронній формі;
- підтримка навчальних та виховних заходів ВНЗ.

Підсумовуючи, варто відзначити, що побудова правової демократичної держави та утвердження пріоритету права в суспільних відносинах підносить роль навчальних бібліотек (особливо юридичного профілю) до рівня, який існує в передових цивілізованих країнах світу, ставить перед навчальними бі-

бліотеками завдання підвищення рівня та якості обслуговування користувачів, документного та інформаційно-бібліографічного забезпечення фахової підготовки юридичних кадрів. Для виконання цього важливого завдання необхідно найближчим часом скласти план координації й роботи провідних бібліотек м. Харкова з метою створення зведеного електронного каталога на всі види бібліотечних ресурсів, що надасть змогу перетворити Харків у потужний центр інформації, підвищити рівень бібліотечного забезпечення підготовки висококваліфікованих фахівців у галузі права.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Климова Г.П. Освіта і цивілізація: Моногр. – Х.: Право, 1996. – С. 28–37.

2. Орлов П.И., Луганский А.М. Научно-образовательная сеть Харькова: содержание и использование, проблемы и перспективы: Научно-практ. пособие. – Х., 2000. – С. 74–77.

3. Арчакова С.О. Значення індивідуально-особистісних рис студента у формуванні бібліотекаря-професіонала // Вісн. Харків. держ. акад культури: Зб. наук. праць. – Х.: ХДАК, 2000. – Вип. 3. – С. 107–119.

4. Рогова П. Соціальне призначення і функції освітянських бібліотек України // Бібл. планета. – 2001. – № 1. – С. 26–28.

5. Шуліка Х. Навчання користувачів: сервіс-пропозиція університетських бібліотек // Університетські бібліотеки. – К., 2000. – С. 3–7.

6. Ярмиш О.Н. Проблеми формування правової та політичної культури молоді та студентства // Актуальные проблемы гуманитарных наук и их информационное обеспечение: VI Междунар. студ. науч. конф. – Х., 1999. – С. 21.

Надійшла до редколегії 16.07.2001 р.

УДК 025.5+711.5.57(477.54)

В.В. ЩАБЕЛЬНИК

ДОВІДКОВО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ АПАРАТ ВУЗІВСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ

Розглядається розвиток ДБА вузівських бібліотек на етапі переходу до автоматизованих бібліотечних технологій. Визначається склад ДБА.

На сучасному етапі інформатизації суспільства неухильно зростає роль інформаційної діяльності бібліотеки, зокрема її довідково-бібліографічного апарату. Сьогодні його завдання – інформувати не тільки про склад і зміст бібліотечного фонду, про нові надходження документів до нього, а й надавати інформацію за разовими та постійними запитами користувачів про вітчизняні та зарубіжні документні джерела і їх місця розміщення за межами окремої бібліотеки.

Ефективно вирішувати ці завдання в умовах глобальної інформатизації суспільства можливо лише завдяки впровадженню в довідково-бібліогрфічну діяльність автоматизованих технологій. Саме тому головним напрямом удосконалення роботи вузівських бібліотек є комп'ютеризація бібліотечно-бібліографічних та інформаційних процесів. Нині все більше вузівських бібліотек України впроваджують комп'ютерні технології і сягнули певних успіхів у розвитку ДБА.

Традиційно ДБА вузівської бібліотеки розглядається як організована сукупність карткових ІПС і творів друку. Можливо використання інших матеріальних ресурсів – магнітних стрічок, мікрофільмів, електронних носіїв. Крім того, в ДБА представлені вторинні та первинні документи. До вторинних документів належать довідкові, бібліографічні та інші інформаційні видання і матеріали. Первинні документи – зібрання творів.

Родовим поняттям ДБА є ІПС (інформаційно-пошукова система), тобто логічна система, призначена для інформаційного пошуку, яка уявляє собою сукупність інформаційно-пошукового масиву, інформаційно-пошукової мови, правил використання, критерію видачі та технічних засобів (ГОСТ 2.27-80). Будь-яка система входить до системного утворення вищого рівня. Так само всі ІПС ДБА (каталоги, картотеки, покажчики тощо) є складовими частинами цілісного ДБА, який у свою чергу слід розглядати як систему. Таким чином, ДБА є великою (макро) ІПС, яка складається із сукупності малих (мікро) ІПС, його підсистем.

Традиційно ДБА поділяється на три частини: довідково-бібліографічний фонд; система каталогів і картотек; фонд виконаних довідок.

Довідково-бібліографічний фонд є складовою частиною загального фонду бібліотеки. Він включає: довідкові видання, універсальні енциклопедії та словники, державні бібліографічні та загальні ретроспективні покажчики, джерела науково-допоміжної бібліографії, покажчики бібліографічних посібників тощо. Так, ДБА фондів більшості бібліотек м. Харкова містить літературу бібліографічного характеру: постанови, розпорядження Верховної Ради, збірники законодавчих актів та постанов, матеріали довідкового характеру, універсальні та спеціальні енциклопедії, словники, довідники, термінологічні та тлумачні словники, довідкову літературу про Харків та Харківську область, тематичні та бібліографічні довідники, галузеві покажчики, періодичні видання, бюлетені Міносвіти України, видання Книжкової палати України, автореферати дисертацій, дисертації, покажчики друкованих праць викладачів. Останнім часом набувають поширення довідкові матеріали на CD-ROM, їх також включають до ДБА. Наприклад, електронні універсальні енциклопедії, таки як «Велика енциклопедія Кирила та Мефодія», галузеві, краєзнавчі енциклопедії («Харків – культура та побут») тощо. Групу енциклопедій доповнюють бібліографічні довідники культурологічного змісту «М.І. Глинка та його час»,

«Мистецтво Слобожанщини» та ін. У вузівських бібліотеках користуються попитом CD-ROM з навчальними програмами, зокрема підручники з іноземних мов, ділові ігри тощо. Нині почали виходити диски: «Математична школа», «Анатомія комп'ютера», «Автокурси», «Фізика в картинках», «Уроки з математики», «Уроки з фізики», «Уроки з геометрії». Користуються попитом CD-ROM «Електронна бібліотека», яка містить 20 000 книг та статей, довідкові видання, видання з психології, техніки та гуманітарних наук, «Електронна бібліотека. Випуск 2.», яка містить повнотекстові бази даних з гуманітарної та художньої літератури.

Традиційна система каталогів і картотек складається з АК, СК та АПУ до нього, СКС, ПК використовується тільки в медичних бібліотеках, крім того є картотеки, які досить широко і багатоаспектно розкривають склад і зміст фондів. Так, у більшості вузівських бібліотек ведуться: картотека на дисертації та реферати дисертацій, картотека праць викладачів, тематичні картотеки. До складу ДБА можна віднести і фактографічні картотеки. Наприклад, у бібліотеці Харківської державної академії культури є картотека, яка містить: прізвища, імена та по батькові, посади діячів науки, культури, політики, списки громадських об'єднань, міністерств, партій, благодійних фондів, статистичні дані щодо освіти, статистика культури (бібліотеки, музеї, архіви), статистика видавничої діяльності, розшифрування абревіатур, відомості про святкові дні на рік.

Все більше поширюється електронні каталоги. Практично всі бібліотеки вузів Харкова створюють такі каталоги з різноманітних баз даних.

У більшості вузівських бібліотек організацію електронного каталога розпочали з введення відомостей про нові надходження до фонду, про праці співробітників вузу. Пізніше, з накопиченням певного досвіду, склад і зміст баз даних розширився. Бібліотеки вважають за доцільне створювати окремі бази даних за видами документів. Так, у технічних вузах розповсюджені бази даних стандартів, статей з валютних журналів, у мистецьких вузах – БД нотних видань. Електронні каталоги майже всіх бібліотек мають бази даних дисертацій. Але здебільшого БД створюються за тематикою документів. Практично всюди діє бази даних, які містять законодавчі матеріали, зокрема з правового забезпечення вищої освіти, бази даних документів з проблем вищої школи, з організації навчального процесу, методики викладання окремих дисциплін тощо. Електронний каталог кожного вузу має бази даних, що надають відомості про документи за профілем вузу і суміжних галузей. Наприклад, у Харківському державному автодорожному технічному університеті створено бази даних «Транспорт», «Екологія», у Харківському державному медичному університеті – бази даних медичної літератури, суспільно-екологічної літератури тощо.

Для задоволення інформаційних запитів з навчальних курсів, що форму-

ють світогляд майбутніх фахівців, не тільки в гуманітарних, а й в технічних вузах створені БД «Філософія», «Релігія», «Політика» та ін.

Бази даних тематичного характеру поки що менш поширені, але в електронних каталогах багатьох вузів вони є. Так, у Харківському державному автодорожному технічному університеті користується попитом інформація з баз даних «Грушевський – перший президент України», «Наш Харків», «Аномальні явища», «Біоенергетика».

Збільшення кількості баз даних та їх обсягу приводить до того, що певна частина фондів бібліотек відбивається в електронному каталозі і таким чином здійснюється ретроспективна конверсія. Завдяки цьому, через певний час, основна частина бібліотечних фондів буде відображатися в автоматизованому довідковому апараті.

Обсяг пам'яті електронного каталога та можливість паралельного підключення до ЕОМ більшої кількості терміналів, доступ до баз даних з різних територіально віддалених місць підвищує можливість пошук в електронному каталозі. Створення віртуального ДБА, здавалось би, ставить під сумнів існування традиційних каталогів, оскільки електронний каталог забезпечує пошук документів за різними ознаками і завдяки цьому зникає потреба у веденні кількох каталогів. Але сьогодні жодну з форм ДБА, в тому числі і автоматизовану, не можна вважати єдино можливою, кожна має свої переваги, недоліки, особливості. Деякі з користувачів залюбки працюють з картками або каталогами в книжковій формі, як із найбільш звичними джерелами отримання інформації. Інші надають перевагу цим формам тому, що при перегляді бібліографічного запису в них виникає низка асоціацій та логічного зв'язку, що дозволяє розширити або конкретизувати пошук. В електронному каталозі процес пошуку «закритий», тобто користувач не має змоги відкоригувати пошуковий образ запиту одночасно з веденням пошуку. Користувач електронного каталога не має можливості бачити каталог в цілому, а лише його частину. Записи в ньому групуються кожного разу заново залежно від запиту. Можна задати будь-який порядок виведення відомостей про релевантні документи – хронологічний, алфавітний або інший.

Сучасний читач висуває обґрунтовані претензії до повноти, точності та оперативності пошуку в традиційних бібліотечних каталогах. Обсяг систематичних та алфавітних каталогів у вузівських бібліотеках різко знижує оперативність пошуку. Як правило, читач знає тільки автора, тему та рік видання потрібної йому книги. Тривалий та невдалий пошук його втомлює та дратує. Автоматизований ДБА частково усуває незручність при спілкуванні користувача з пошуковою системою бібліотеки. Він виконує функції алфавітного, систематичного та предметного каталогів, а також цілої низки допоміжних картотек, які забезпечують пошук потрібної інформації.

Третя складова частина ДБА – фонд виконаних довідок, або «фонд не-

опублікованих бібліографічних посібників», який вважають частиною ДБА бібліотеки, що містить зібрання виконаних раніше письмових бібліографічних довідок [1]. Фонд виконаних довідок є проміжним явищем між довідково-бібліогрфічним фондом та системою каталогів і картотек та компенсує відсутність потрібних посібників у довідково-бібліографічному фонді. Крім копій виконаних письмових довідок, цей фонд містить оригінали чи копії бібліографічних покажчиків, списків, оглядів, які не були опубліковані [2].

Але, на наш погляд, з впровадженням автоматизованого ДБА можливо не буде необхідності в існуванні фонду виконаних довідок, оскільки при автоматизованому обслуговуванні користувачів вся ця інформація зберігатиметься в базі даних електронного каталога, що значно полегшить довідково-бібліографічну роботу бібліотеки.

Таким чином, вузівські бібліотеки м. Харкова прагнуть розширити свої можливості у набутті різної інформації на нетрадиційних носіях. У сучасному інформаційному суспільстві вузівські бібліотеки не задовольнятимуться тільки своїми інформаційними ресурсами для надання користувачам необхідної інформації. Нині бібліотеки мають можливість скористатися інформаційно-пошуковою системою ІНТЕРНЕТ, чи інформаційними ресурсами інших комп'ютерних мереж (Oracle, Informix). Нині будь-яка бібліотека, яка має вихід до глобальної комп'ютерної мережі, може використовувати віддалені електронні джерела інформації у повсякденній бібліографічній роботі, значно доповнюючи свій інформаційний потенціал та перелік наданих користувачам послуг [5]. Використання ресурсів глобальних комп'ютерних мереж дозволяє розширити інформаційний потенціал вузівської бібліотеки та компенсувати недоліки або відсутність цінних зарубіжних бібліографічних джерел.

Практика бібліотек свідчить: якщо раніше метою ДБА було надати користувачеві доступ до інформації, яка зберігається в бібліотеці, найголовнішою його функцією – бути ключем до фонду первинних документів, розкривати його зміст в авторському, персональному, за видами творів друку, змістом та іншими аспектами, то нині його функції значно розширюються, виводячи користувача на новий рівень задоволення інформаційних потреб.

Таким чином відбувається трансформація ДБА. При збереженні традиційних складових частин апарата виникають системи, які містять бібліографічні та повнотекстові бази даних з різних галузей знання. Все зрозумілішим стає обмеженість інформаційних можливостей традиційного ДБА, хоча мабуть він ще тривалий час співіснуватиме з автоматизованими ІПС. Виникає запитання: яким буде ДБА недалекого майбутнього? Скільки він матиме складових частин? І що це будуть за частини? Яке місце він матиме у складі довідково-бібліографчного фонду та системи каталогів і картотек? Чи буде бібліографічна база даних вважатися ще однією складовою частиною СК і К, чи

вона стане окремою частиною. На наш погляд, доцільно виділити четверту складову частину ДБА – автоматизовані ІПС, які містять електронний каталог, бібліографічні бази даних та видання на CD-ROM.

Нині неможливо говорити про існування ДБА в одній формі – традиційній чи електронній, тому ми погоджуємося з визначенням ДБА, яке запропонував І.Г. Моргенштерн: «ДБА – це ІПС у документальній та/або електронній формі, метою якої є оптимальний пошук бібліографічної та фактографічної інформації, орієнтація в інформаційних ресурсах» [3]. Нині жодна бібліотека ще не відмовилась від традиційного ДБА і повністю не перейшла до автоматизованих ІПС. Тому, на наш погляд, це визначення можна дещо відкоригувати: ДБА – це сукупність традиційних та електронних ІПС, призначена для пошуку бібліографічної та фактографічної інформації, яка орієнтує в інформаційних ресурсах.

Отже, якщо довідково-бібліографічний апарат ще декілька років тому був цілком визначеним явищем, то нині це система, що розвивається яка за останні роки набула певних змін та доповнень. Ще ведуться дискусії з приводу визначення ДБА, його складу та функцій у контексті автоматизованих бібліотечних технологій. Виникнення терміна «віртуальний» ДБА викликало багато відгуків у науковців з приводу доцільності його вживання. Але як інакше назвати довідкові та бібліографічні джерела, які ми отримуємо за допомогою інформаційно-пошукових систем ІНТЕРНЕТ та інформаційних ресурсів інших комп'ютерних мереж, як не «віртуальний» ДБА, що містить всі джерела глобальних мереж, які є довідковими відомостями за будь-якими видами, типами та галузями знання, до якого не входять бази даних окремої бібліотеки [5].

Упровадження автоматизованого ДБА в роботу вузівських бібліотек стане першим кроком до виконання ними нової функції. Стрімкий розвиток глобальних комп'ютерних мереж сприяє утворенню нової інформаційної інфраструктури, де бібліотека забезпечуватиме доступ до інформаційного всесвіту без кордонів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Библиотечное дело: Терминологич. словарь. – М.: Книга, 1986. – 140 с.

2. Библиотечное дело: Терминологич. словарь / Рос. гос. б-ка. – 3-е значит. перераб. и доп. изд. – М.: Книга, 1997. – 168 с.

3. Моргенштерн И.Г. Аппарат. Какой он? // Науч. и техн. б-ки. – 1987. – № 8. – С. 21–23.

4. Нагорная Л.Я. К проблеме виртуальности справочно-библиографического аппарата библиотеки // Науч. и техн. б-ки. – 1997 – № 8 – С. 23–29.

5. Степанов В.К. Виртуальный СБА: Проблемы внедрения и использования в библиотеках // Библиогр. – 1996. – № 4. – С. 5–8.

Надійшла до редколегії 15.03.2001 р.

УДК378.14:023.5

С.Ю. СЕМЕНЮК

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПІДГОТОВКИ БІБЛІОГРАФІВ В УКРАЇНІ

Висвітлюються основні тенденції розвитку вищої бібліотечної освіти, особливості діяльнісного підходу при навчанні студентів. Розглядається проблемне навчання як найвищий прояв діяльнісного підходу, його особливості як засобу інтенсифікації навчального процесу. Проаналізовано соціально-психологічний характер підготовки бібліографа.

Система підготовки бібліографів у вузах культури, що склалася в останні роки в Україні, потребує подальшого розвитку і перебудови. Сутністю цільової інтенсивної підготовки є формування спеціаліста з підвищеним творчим потенціалом, який в змозі вирішувати соціально-виробничі завдання високого класу, конкурентоспроможного на рівні світових високоякісних стандартів. В умовах серйозних хиб у системі вищої бібліотечної освіти і невідповідності її запитам практики вищезгаданої мети можна досягти тільки через кардинальну зміну змісту і характеру процесу підготовки спеціалістів-бібліографів. Одночасно підвищення ролі науки і практики в навчанні, широка фундаменталізація, комп'ютеризація і світоглядна спрямованість навчального процесу є основними принципами раннього розвитку творчої самостійності майбутнього спеціаліста. Якісно нова, гнучка система підготовки бібліографа повинна оперативно реагувати на актуальні запити в характері і рівні кадрового складу як у науці, так і на практиці. Вирішального значення набувають розробка і впровадження автоматизації у всіх бібліотечно-бібліографічних процесах.

При підготовці бібліографа необхідно забезпечити:

• гнучкість системи підготовки, щоб перебудова спецкурсів, програм, методів і форм навчання оперативно та постійно відповідала розвиткові студентів відповідно до вимог інформаційного простору, що змінюються;

• автоматизацію підготовки через широке наскрізне використання комп'ютерів протягом усього курсу навчання;

• спільне керівництво студентами викладачів вузів і спеціалістів-бібліографів;

• безперервність підготовки з урахуванням вимог, що змінюються; у цих умовах оновлення знань та їх удосконалення потребують розробки системи оперативної підготовки спеціалістів-бібліографів;

• диференціацію кадрів за рівнем підготовки спеціаліста-бібліографа, що передбачає попередню роботу з майбутніми абітурієнтами, ретельний добір і відбір абітурієнтів; розподіл студентів (завдяки чіткому їх ранжу-

ванню і наданню переваг при виборі баз практики) у процесі навчання та формування груп студентів за результатами навчання.

Ефективність і якість підготовки бібліографа багато в чому залежать від двох важливих чинників: мотиваційного (визначає стимули та додає зусиль в оволодінні знаннями), і чинника якості підготовки спеціалістів, який залежить від досконалості методології і структури навчання, формування нового мислення професорсько-викладацького складу відповідно до вимог часу, непередбаченого великого інформаційного простору, який невпинно зростає.

За умов зниження престижу бібліотечної професії роль викладача якісно змінюється. Якщо раніше викладацький склад працював в умовах природної активності студентів, які вступили до вузу за конкурсом, і його головне завдання полягало в тому, щоб відповідати рівню науково-професійної підготовки і кваліфіковано передавати свої знання студентам, то нині найважливішим є завдання організації і керування пізнавальною діяльністю студента. Вдосконалення та ефективність навчального процесу за нових умов можна забезпечити лише в тому разі, якщо підготовка головної фігури вузу – викладача, його відповідність новим вимогам, відбуватиметься завдяки гармонійному поєднанню науково-професійної підготовки з методичною, психологічною та загальнокультурною. Викладач повинен переосмислити свою роль у забезпеченні якості підготовки спеціалістів-бібліографів. Не усвідомлюючи цих об'єктивних вимог часу, багато викладачів часто звинувачують у низькій якості підготовки студентів, замість того щоб докорінно змінити свою психологію та образ мислення.

Сучасні студенти потребують нових активних методів і форм впливу, що викликають інтерес і стимули до пізнання, на основі авторитету педагога. Тому однієї лише науково-професійної підготовки викладача недостатньо. Вона повинна гармонійно спиратися на методичну, психолого-педагогічну підготовку, високу загальнолюдську культуру педагога. Викладач повинен виступати вже не тільки носієм спеціальних знань. Він повинен шукати такі активні форми і методи навчання, які забезпечували б керівництво пізнавальною діяльністю студентів. Тому в нових умовах стають важливими три загальні напрями організаційної і методичної роботи кафедр бібліографії:

1) навчання, розуміючи під цим не тільки традиційне навчання студентів, але і виховання викладачами нового образу мислення, усьому тому новому, що дозволяє змінити методологію навчання;

2) оперативне впровадження досягнень педагогіки вищої школи, нової методології навчання до навчальної практики;

3) обмін інформацією про нові методи навчання на основі активного залучення викладачів кафедр вузу в процес обміну методичним досвідом.

Методологічною основою педагогічних перетворень у вищій бібліотечній освіті є діяльнісний підхід, який дає певну інтеграцію навчання як актив-

ного процесу засвоєння тими, хто навчається, різноманітних видів бібліографічної діяльності. Така методологія дозволяє подолати все ще існуючий у сучасній практиці навчання розрив між теоретичними знаннями і їхнім практичним застосуванням. Поділ, а часом протиставлення, теоретичного і практичного в навчанні (спочатку одержання у вигляді готових моделей із наступною систематизацією на теоретичних заняттях, а потім застосування систематизації на практиці), що ще донедавна задовольняли вищу бібліотечну школу, сьогодні є основною перешкодою щодо подальшого вдосконалення методів і форм навчання, особливо в умовах посилення фахової спрямованості підготовки студентів-бібліографів. Тому і теорія, основана на виявленні закономірностей відображення моделей дійсності, яка свого час відіграла позитивну роль у розвитку практики навчання, сьогодні стає вузької, і не відповідає підвищеним вимогам до бібліографії у цілому. На зміну їй приходить теорія діяльнісного підходу, яка набуті теоретичні знання розглядає як елемент адекватної їм дійсності.

З позиції діяльнісного підходу мета навчання переслідує не стільки передачу бібліографічних знань і думок, скільки формування навчальної діяльності студентів, що відповідає професії майбутнього спеціаліста. В цих умовах змінюється роль викладача: замість вирішення двох завдань – передати знання і сформувати вміння і навички, викладач вирішує одне, більш узагальнене, системне щодо формування умінь і навичок при виконанні бібліографічних видів діяльності, які органічно містять у собі систему знань і забезпечують їх застосування.

Який би вид діяльності не формувався, його структура єдина. Можна виділити і єдиний алгоритм діяльності. Структура будь-якої діяльності, зокрема бібліографічної, спирається на виконання таких положень:

• головною фігурою при формуванні діяльності є суб'єкт, його мотивація, тому що без мотивів діяльність здійснюється або формально, або зовсім неправильно й уповільнено;

• основою діяльності є чітко визначена програма діяльності або алгоритм застосування того чи іншого методу, рішення того або іншого типового бібліографічного завдання, алгоритм розумової діяльності;

• предмет бібліографічної діяльності містить у собі об'єкти, процеси, методи, засоби діяльності як специфічну галузь функціонування бібліографа.

Основою традиційного навчання є лише предмет діяльності, що зумовлює обмеженість і недостатню ефективність навчального процесу. У дійсності ж діяльність у повному обсязі може сформуватися тільки при органічному сполученні трьох її сторін: особистісної, функціональної і предметної. При цьому особистісна припускає розкриття можливостей суб'єкта, формування його мотивів і інтересів, виховання потреб у процесі цілеспрямованої і взає-

мозалежної взаємодії викладача і студента; функціональна відбиває установку на майбутнє фахове призначення того, кого навчають, і в цьому аспекті виконує роль цільової підготовки студента. Предметна в цих умовах виконує головну пізнавальну роль по опануванню всього обсягу знань, але при беззаперечному посиленні ролі діяльності самого студента (функціональний чинник) і зацікавленості своєю професією (особистісний чинник).

Усі розглянуті особливості діяльнісного підходу базуються на непорушному принципі вищої школи – високому рівні фундаменталізації навчання. Тільки при забезпеченні цього принципу здійснюється підготовка спеціалістів широкого профілю, спроможних адаптуватися у швидко змінюваному соціально-інформаційному суспільстві.

Діяльнісний підхід забезпечує найефективніше такий чинник нової вимоги підготовки спеціаліста, як професіоналізація навчання, тобто спрямованість навчання на майбутню фахову діяльність і підпорядкованість їй навчальних дисциплін на всіх рівнях через посилення функціональної підготовки спеціалістів.

Таким чином, у разі об'єднання зазначених трьох чинників забезпечується реалізація умови зваженого підходу до різноманітного сполучення фундаменталізації і професіоналізації навчання як чинника забезпечення широкої підготовки з практичною цільовою спрямованістю і високим рівнем самостійної творчої активності.

Проблеми фундаменталізації і професіоналізації навчання взаємопов'язані. Якщо професіоналізація підготовки спеціалістів припускає зміну акценту в навчанні з предметного викладання матеріалу на активне залучення студентів до власної діяльності, то фундаменталізація передбачає перебудову в самій предметній сфері – збільшення глибини розкриття матеріалу через методи та інваріанти завдяки змінам розгляду певних відомостей про досліджувані об'єкти і процеси. Обидві проблеми певним чином торкаються усіх циклів дисциплін у вузі: суспільних, загальнокультурних, загальнобібліотечних (інформаційних), спеціальних.

Методологія діяльнісного підходу є основою інтенсифікації процесу навчання і зумовлює корінну перебудову всіх аспектів педагогічної діяльності: цілей, змісту, методів і форм навчання.

Модель спеціаліста - це система ознак, що характеризують ступінь відповідності спеціаліста рівню роботи бібліотек та інших інформаційних установ в умовах безупинного росту інформаційного простору. Моделі можуть розроблятися в різноманітних формах (матричних, графічних та ін.), але повинні базуватися на конкретних даних експертного опитування або анкетування випускників, викладачів, представників бібліотек, архівів, органів НТІ, інформаційних центрів. Через безпосередню зацікавленість названих установ у якості підготовки бібліографів вони мають виконувати функції збору статистики та

інформації про вимоги, що змінюються, до теоретичної і прикладної (практичної) підготовки майбутніх бібліографів. Розробка моделі спеціаліста на основі достовірної інформації з боку «практиків» з урахуванням прогнозування науки дозволить забезпечити наукове обгрунтування оптимальних навчальних планів і програм. Лише так можна подолати необгрунтовані зміни в розподілі годин за навчальними дисциплінами.

Модель спеціаліста визначає мету підготовки за фахом. З позиції діяльнісного підходу кінцева мета підготовки спеціаліста – формування фахової діяльності. В якій би формі не будувалася модель діяльності спеціаліста, в ній повинна повною мірою відбиватися структура діяльності, тобто всі три її аспекти: особистісний, функціональний і предметний при домінуючій ролі функціонального і особистісного чинників. У цьому разі в моделі (на основі експертної оцінки) мають відбиватися такі компоненти майбутньої діяльності бібліографа: дослідницький, організаційно-управлінський, бібліографування, бібліографічне обслуговування та ін., що визначають профіль підготовки студентів. Аналіз діяльності майбутнього спеціаліста дозволить узагальнити (комплексно) типові бібліографічні завдання і проблемні ситуації, що визначають склад навчального плану підготовки студентів за фахом. Проте вони потребують своєї конкретизації у навчальному процесі.

Програма діяльності повинна розроблятися не на основі формального перенесення навчальної програми на види практичної навчальної роботи студентів з урахуванням вимог функціональної діяльності майбутнього спеціаліста. З цих позицій існуючі навчальні програми відбивають лише предметну сторону підготовки і є по суті програмами знань.

Програми діяльності можна успішно реалізувати тільки завдяки впровадженню інтенсивних методів навчання, серед них: застосування проблемного навчання, впровадження імітаційних ігрових методів та ін. форм і методів активного навчання студентів на базі широкого використання комп'ютерної техніки. Розкриємо особливості проблемного навчання як засобу інтенсифікації навчального процесу.

Проблемне навчання – вищий прояв діяльнісного підходу в процесі навчання, коли надається можливість безпосередньо студентові визначити сутність у предметі навчання. При проблемному навчанні традиційний, репродуктивний характер мислення замінюється продуктивним мисленням. Для організації проблемного навчання викладач має створити проблемну ситуацію, надаючи суму знань, необхідних для залучення студента до активного діяльнісного процесу пошуку рішень, вибору гіпотез, залучення порівняльних аналогій для одержання рішень. Проблемне навчання залучає студентів до науково-дослідницької роботи, колективного обговорення проблем.

Основою проблемного навчання є створення проблемної ситуації «утруднення», при якій у студента повинна виникнути потреба в опануванні (від-

критті) нового знання або засобу діяльності.

Для створення проблемної ситуації викладач використовує протиріччя між раніше засвоєними знаннями і новими завданнями, що викликають у студента своєрідне психологічне утруднення і спонукають до розумової діяльності. Протиріччя можуть бути між:

- наявними системами знань і нових вимог, що виникають у процесі вирішення нових завдань, тобто між набутими знаннями і новими фактами, знаннями нижчого і вищого рівнів;
- теоретичною можливістю вирішення завдання і практичною недієвістю обраного теоретичного рішення;
- практично досягнутим результатом виконання завдання і відсутністю теоретичного обгрунтування в студентів;
- наявними знаннями і невмінням ними скористатися при аналізі явищ;
- навчальними знаннями і знаннями, необхідними в змінених умовах;
- загальним підходом вибору рішення і конкретним вибором єдино можливого рішення з урахуванням специфіки сформованих умов;
- певністю і непевністю інформації при прийнятті рішень.

В умовах впровадження в навчальну практику методів і форм активного навчання викладач повинен організовувати пізнавальну діяльність студентів з метою досягнення максимальних результатів навчання, створення необхідного психологічного клімату довіри і спілкування. Проблема інтенсивного навчання - це проблема насамперед психології спілкування. І, звичайно, при впровадженні методів і форм активного навчання їхня активність визначається особистісними якостями, рівнем методичної роботи кожного викладача і кафедри в цілому, фронтальністю (згуртованістю) зусиль усіх викладачів вузу.

Досягти значних результатів у підготовці бібліографів високого професійного рівня можливо при плановому вирішенні таких завдань: методичного опрацювання усіма викладачами різноманітних методів і форм активного навчання; підвищення психолого-педагогічної культури викладачів; систематичного і конкурсного добору викладачів – особистостей із новим мисленням, спроможних не формально, а творчо залучити студентську аудиторію до активного процесу пізнання.

Позитивно вирішити ці завдання не можна, не надавши соціально-психологічного характеру підготовці бібліографа. І це механічне перенесення певної суми знань із суміжної галузі. Соціальна психологія має бути обов'язковою у бібліотечному навчанні в трьох аспектах – теоретичному, прикладному і практичному.

Необхідно створити підручник з соціальної психології бібліографа, куди необхідно буде включити матеріал про бібліографів і користувачів інформації, про міжчитацьке спілкування, окремо охарактеризувати соціально-психоло-

гічні особливості особистості бібліографа. Бібліографознавство накопичило значне соціально-психологічне знання, що потребує лише додаткового осмислення для включення його у професійну освіту. В даному підручнику повинна відбитися і бібліопсихологія М.О. Рубакіна.

На наш погляд, соціально-психологічне навчання спілкуванню повинно стати складовою частиною спеціальної бібліотечної освіти в цілому, зокрема бібліографічної. Слід приділити значну увагу методологічним і теоретичним проблемам спілкування, комунікативній компетентності особистості, видам спілкування в інформаційних установах, особливостям взаємодії читачів і бібліографів та ін. Практична частина потребує особливого підходу, оскільки з усього різноманіття методів активного навчання спілкуванню (групові дискусії, імітаційні й рольові ігри, соціально-психологічний тренінг) варто відібрати напридатніший у бібліотечному вузі.

Таким чином, у перспективі соціально-психологічна підготовка бібліографів виявляється у трьох аспектах: теоретичному, прикладному і практичному. Теоретичний – забезпечить повноцінність гуманітарної освіти, прикладний – дозволить поглибити розуміння людської сутності всіх бібліотечних і бібліографічних процесів, практичний – допоможе набути необхідні професіональні навички.

Навчальний процес має організовуватися з урахуванням того, що всі його компоненти в результаті повинні цілісно впливати на студентів. Тому треба прагнути не лише до введення нових курсів, спецкурсів, а й до реалізації наявних компонентів у цілісну систему.

Сьогодні у вузах культури спостерігається часом відхід від бібліотечної професії убік сугубо інформаційної діяльності, що у свою чергу носить комерційну спрямованість. Через більш високий у перспективі матеріальний прибуток серед студентів користуються популярністю спеціалізації типу «референт фірми», «діловод», «інформаційний менеджер». Водночас, у ряді вузів введені дисципліни «Бібліотечне спілкування», «Соціальна психологія бібліотечної справи». У Санкт-Петербургській академії культури соціологічна і психологічна професіоналізація майбутніх бібліотекарів здійснюється в процесі спеціалізації «Бібліотекар-психолог», «Бібліотекар-соціолог», «Бібліотекар-культуролог» і таких самостійних дисциплін, як «Соціологія і психологія читання», «Професійне читання бібліотекарів-бібліографів», «Бібліотечна конфліктологія», «Бібліотечний паблік рилейшнз», «Бібліотечна журналістика» [7]. Особливої уваги заслуговує тематична наповнюваність курсів спеціалізації «Бібліотекар-психолог» і «Бібліотекар-соціолог».

Проаналізувавши досвід колег (Москва, Санкт-Петербург), можна дійти висновку щодо необхідності введення таких курсів у вузах для якіснішого обслуговування користувачів, що дозволять зробити знання й уміння, отримані в процесі навчання за даними спеціалізаціями. І, можливо, є необхідність

детальніше проаналізувати цей досвід і, відібрав перспективне і фундаментальне у професійному аспекті, впроваджувати в практику підготовки бібліографів в Україні. Студент, що навчався по цих спеціалізаціях, зможе працювати в соціологічних і психологічних службах при бібліотеках. Така підготовка потребує впровадження самостійної професії «бібліосоціопсихолог» [4, с. 66].

У суспільстві стало звичним принижувати теперішній стан бібліотечної освіти в цілому. Ця тенденція характерна не тільки для України, а і для всіх країн СНД. Серед обставин, що пояснюють такий складний стан справ, можна назвати причини внутрішньополітичного характеру.

При існуючих нині конкурсах у вузи культури потрапляють абітурієнти, які не мають базової підготовки, що відповідає вузівським вимогам. При цьому самі абітурієнти не дуже добре уявляють специфіку свої майбутньої спеціальності. Навіть уже навчаючись у вузі, більше половини студентів часто не можуть вирішити, повторили б вони знову вибір професії.

Втім, добре відомо, що серед випускників вузів культури є чудові, видатні вчені, керівники, спеціалісти, на ентузіазмі яких розвивається сучасна бібліотечна справа у цілому і бібліографознавство зокрема. Як би не була організована система вищої освіти, традиційно саме у вузі працює більшість соціально і творчо активних викладачів і вчених.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бутенко И. Что привлекает студентов в учебном процессе? // Alma mater. – 2000. – № 3. – С. 21–25.

2. Алешин Л.И. Перспективное направление совершенствования подготовки высших библиотечных кадров // Науч. и техн. б-ки. – 1999. – № 4. – С. 35–41.

3. Андреева Н.Е. Новые учебные дисциплины библиографической кафедры // Библиогр. – 2000. – № 3. – С. 36–40.

4. Бородина В.А., Ловкова Т.Б. Социологическая и психологическая профессионализация работников библиотек // Мир б-к сегодня. – 1997. – Вып. 1. – С. 51–71.

5. Загуменна В., Сенченко М. Концепція підготовки спеціалістів зі спеціальності 7.02.102 «Бібліотекознавство і бібліографія» // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 4. – С. 17–18.

6. Колосова Н.Ф., Трушевська І.С. Бібліографічна підготовка фахівців вищої кваліфікації у Харківській державній академії культури // Вісн. Харк. держ. акад. культури: Зб. наук. пр. – Х., 2001. – Вип. 3. – С. 179–188.

7. Осипова И.П. Библиотекарь и читатель в контексте библиотечного обслуживания: [По материалам науч.-информ. анализа] // Мир б-к сегодня. – 1997. – Вып. 3. – С. 3–21.

8. Шлыкова О. Взгляд из России: библиотечно-информационное образование / / Библиотека. – 1997.– № 2. – С. 74–77.

Надійшла до редколегії 13.09.2001 р.

УДК 171

Ю.Є. ПЕТРУХНО

ПРОФЕСІЙНІ ЦІННОСТІ БІБЛІОТЕКАРЯ-КОМУНІКАТОРА

Наводиться нова класифікація професійних бібліотечних цінностей.

Зміни, які відбуваються в професійному середовищі бібліотек під впливом багатьох соціокультурних факторів, суттєво впливають на професійну свідомість бібліотекарів. Культурна система змінює нормативні зразки ціннісної орієнтації, що стосуються зовнішнього оточення і системи дій, зокрема фізичного світу, особистостей і соціальних систем.

На думку Г. Алтухової, «на бібліотечний етикет останнім часом значно впливає демократизація життя суспільства, відсутність ідеологічної цензури, досягнення в сфері науково-технічної інформації, впровадження електронних засобів, прискорення ритму життя, урбанізація, демографічні зміни, вплив засобів масової інформації та ін. Усі ці чинники позначаються перш за все на соціально-рольовій структурі відносин у бібліотеці, на поведінці, як співробітників, так і читачів. Ці зміни - і позитивні, і негативні» [1].

Для того, щоб зрозуміти проблему бібліотечної етики, варто розглянути традиційні професійні бібліотечні цінності, які змінилися під впливом трансформаційних процесів у бібліотеках.

Американський дослідник Дж. Костер пропонує розглядати систему цінностей як сукупність професійних, соціальних та особистих цінностей і бібліотекаря, і споживача інформації, читача. Складні етичні проблеми виникають тоді, коли ці цінності вступають у протиріччя. Для визначення цих цінностей і створений Кодекс етики. Проте він – це тільки каркас, який не може визначати поведінку бібліотекаря в кожному окремому випадку. Спираючись на етичні цінності і на Кодекс етики – документ, що чітко їх регламентує, бібліотекар повинен ***робити вибір самостійно.***

Цінність, за визначенням одних авторів, є «властивістю предметів, явищ, дій, думок, вчинків, в яких виявляється її значення для суспільства загалом або окремих соціальних груп» [13, с. 65].

Інші автори пропонують розглядати цінності як головний поєднуючий елемент соціальної і культурної систем [15].

Об'єктами ціннісних відносин в бібліотеці виступають і бібліотекар, як суб'єкт бібліотечної діяльності, і сама бібліотека. Деякі автори до цього додають ще приміщення бібліотеки, її обладнання, технічні засоби і технології [7].

Раніше основним завданням бібліотекаря було постійне спілкування з читачами, зовнішніми організаціями та ін., відповідними були професійні бібліотечні цінності. Вважалось, що бібліотекарі передусім повинен бути комунікабельним, «освіченим, начитаним, ерудованим, обізнаним в літературі, історії, педагогіці, психології, риториці, знати іноземні мови і, звичайно, лю-

бити свою роботу» [3].

Сучасна бібліотечна професія суттєво відрізняється від традиційної професії бібліотекаря початку XX ст. Соціальні умови, що змінилися, потребують докорінної зміни поглядів на роль бібліотекарів у суспільстві.

Такі поняття, як книга, читач, фонд, були основними при визначенні сутності бібліотеки. Вони й нині є концептуальною суттю підготовки бібліотечних кадрів. Термін існування уявлень визначається передісторією бібліотек, яка характеризується реалізацією певних можливостей по накопиченню фондів та організації суспільного користування книгами.

Сучасний користувач соціальної інформації сприймає книжку у зв'язку з усіма іншими засобами масової комунікації. Значною мірою він позбавлений необхідності постійно звертатися до книжки, тому що є газети, радіо, телебачення і електронні джерела. Використовувати їх значно легше, ніж книгу, і робити це можна не тільки вдома, а й на роботі.

Змінюються цільові установки діяльності бібліотеки загалом: головним стає сприяння безпеці, взаєморозумінню, добробуту та життєвому успіху людей за допомогою збільшення можливостей доступу до інформації та знань. Крім збору, збереження документів бібліотеки прагнуть створювати умови їх активного використання. Забезпечуючи доступ, вони не обмежуються лише своїми фондами, а й використовують фонди інших бібліотек, інформаційних масивів та організацій (музеїв, ТБ, архівів, інформаційних центрів, БД видавництв та ін.)

Деякі наші вітчизняні фахівці вважають, що «зважаючи на нові тенденції, в довідково-інформаційному обслуговуванні залишаються ті ж вимоги до бібліотекаря: вміння контактувати з читачем, співробітничати при узгодженні питань обслуговування, розуміння потреб читачів» [9, с. 93].

Опанування нової комунікативної техніки та технології стимулює надання допомоги користувачам при роботі з інформаційними системами (ІС). Поширення інформаційної грамотності стає також соціально значимою функцією бібліотек на відміну від інших соціокомунікативних структур (архівів, музеїв).

У сфері комунікацій сталися зміни в електронно-цифровому зв'язку, завдяки якому інформація може передаватися по всьому світу з надзвичайною швидкістю. «Бібліотеки, завдяки новим можливостям, перетворюються на інтегративну єдність, що складається з безлічі різноманітних підсистем. І зовсім небезпідставними є перспективи злиття у майбутньому бібліотек з центрами переробки інформації» [Там само, с. 86].

Але виникнення видів та засобів передачі інформації не ліквідували книгу й бібліотеку. Ця проблема виникла за наших часів, коли одні форми здобування знань та передачі інформації доповнюють інші.

Раніше діяльність бібліотеки була достатньо замкнутою і, в основному,

прихована від користувачів (лише 1/3 була звернена до читача). Інші ресурси бібліотеки не використовувалися для обслуговування читачів, і самі бібліотекарі до цього не прагнули.

Нині важливе значення відводиться бібліотекарю-комунікатору в системі соціальних комунікацій. Зміна парадигми бібліотечної діяльності від документально-комунікативної до когнітивно-комунікативної потребує переорієнтації професійного пізнання та світосприйняття бібліотечних працівників. Результати професійної діяльності бібліотекарів не можуть не змінюватися без зміни професійних позицій, орієнтацій, настанов, які існують як зразки діяльності. Структури професійних зразків виникають на етапі професійної орієнтації, формуються на етапі спеціальної освіти та коригуються протягом усього життя фахівця.

Й.С. Завадський наводить таке визначення: «Комунікація є смисловим аспектом соціальної взаємодії, однією із найбільш загальних характеристик будь-якої діяльності, зокрема й управлінської. Вона являє собою нову форму політичної, наукової, організаційної і технічної сили в суспільстві, за допомогою якої організація включається у зовнішнє середовище, здійснюється обмін думками або інформацією для забезпечення взаєморозуміння. Вона має досить широке тлумачення.

Комунікація – це всепроникаючий і складний процес взаємодії людей, які спілкуються між собою в групах, на зборах, по телефону, читають і складають службові записки, листи, звіти. Таким чином, комунікація розглядається як спілкування за допомогою слів, букв, символів, жестів і як спосіб, за допомогою якого висловлюється ставлення одного працівника до знань і розумінь іншого, досягається довіра, взаємоприйняття поглядів та ін.» [8, с. 383].

Дуже влучно визначає комунікацію В.О. Ільганаєва: «Комунікація – це неподільний процес, міжсуб'єктний зв'язок, що включає не лише джерело інформації, як процес її перетворення та передачі, а й одержання, сприйняття, вироблення нової інформації, зворотний зв'язок» [9, с. 35].

Зміни в професійному статусі бібліотечних працівників, які стали посередниками в документальних, інформаційних та когнітивних системах, акцентують увагу на комунікативних особливостях професії.

З появою фахівців-посередників у перших АІС (60-ті рр.) виникли нові професійно-етичні проблеми. Розроблені на той час стандарти поведінки бібліотекарів (зокрема, як зазначає р. Хауптман, в Американській бібліотечній ALA) виявилися неадекватними етичним потребам, що виникають при діалоговому пошуку (збереження особистої таємниці пошуку, запиту, ситуації підозри про використання одержаної інформації зі злодійськими намірами, вимоги на використання засобів діалогового пошуку, незважаючи на існування друкованого джерела та ін.).

Так, у закордонній пресі давно вже розглядається питання про те, що біб-

ліотекар повинен змінити свої функції і, отже, професійні цінності. З впровадженням новітніх інформаційних технологій у бібліотеці (комп'ютери, Інтернет) бібліотекарі мають змінити свої ціннісні орієнтації і орієнтуватися не на збирання і збереження книг, періодики та ін., а на доступ до електронних баз даних, інформації, глобальних мереж.

Як вважають фахівці, «Бібліотеки – це не лише зібрання духовного багатства народу України і досягнень світової цивілізації у виді документів. Вони повинні розглядатися як опорні бази інформатизації нашого суспільства: бібліотеки є значним документально-інформаційним ресурсом, мають практику взаємодії, що склалася у мережах бібліотек (масових, спеціальних та ін.). Бібліотечна наука за останні роки вийшла на рівень інтеграції з науковими системами більш високого рівня, однак через низку об'єктивно-суб'єктивних (зовнішніх та внутрішніх) факторів бібліотеки переживають період перетворень – організаційних, технологічних, функціональних. Щоб подолати складність ситуації, необхідна цілеспрямована державна політика» [9, с. 186].

Сучасна бібліотека – це багаторівнева структура, що забезпечує соціальну комунікацію. Документальна (книжкова) комунікація, що традиційно є прерогативою бібліотеки, доповнюється новими видами, зокрема інформаційною, та інтегрується в систему соціальних комунікацій. За умов інтенсивних інформаційних технологій та електронних зв'язків сама бібліотека стає елементом багатофункціональних соціально-комунікативних систем.

Електронна бібліотека, бібліотечно-інформаційний центр дозволяють об'єднати різнорідні матеріали з різноманітних джерел у єдину інформаційну систему, орієнтовану на кінцевого користувача. В умовах поширення інформаційних технологій у бібліотеках, головна діяльність бібліотекарів – навчання та консультування користувачів щодо створення особистих масивів інформації, ведення БД, здійснення пошуку в інформаційних системах та ін.

Усяка ціннісна система характеризується наявністю певного нормативного зразка, що будучи інституціоналізованим, зумовлює перевагу будь-якого загального типу соціальної системи. Інакше кажучи, ціннісна орієнтація, притаманна певному колективу, є не узагальненим нормативним зразком, а його пристосованим, спеціалізованим «конкретним додатком».

До критеріїв оцінки кадрів, що потрібні нині бібліотекарям нового типу, тобто бібліотекарям-комунікаторам, відносяться насамперед: професійна компетентність; творча активність; уміння глибоко аналізувати ринкові ситуації; якість виконуваних робіт (дотримання нормативних вимог, оперативність, систематичність, своєчасність); дисциплінованість; суспільна активність (зв'язки із зовнішнім і внутрішнім середовищем); психологічна сумісність; комунікабельність; організаторські здібності; урівноваженість; моральні якості.

Крім того, бібліотекар-комунікатор повинен мати такі якості:

• практичність розуму – кмітливість, вміння застосовувати знання, жит-

тєвий досвід;

• товариськість – відкритість для інших, готовність спілкуватися, потреба мати контакти з людьми;

• глибина розуму – здатність розуміти суть явищ, виявляти їхні причини і результати, визначати головне;

• активність – уміння діяти енергійно, наполегливо при вирішенні практичних завдань;

• ініціативність – особлива творча активність, висловлення ідей, пропозицій, енергійність, заповзятливість;

• наполегливість – сила волі, завзятість, уміння доводити справи до кінця;

• самовладання – здатність контролювати свої почуття в складних ситуаціях;

• працездатність – витривалість, уміння напружено працювати ;

• організованість – дотримувати режиму, планувати свою діяльність, виявляти послідовність, зібраність;

• самостійність – незалежність у рішеннях, уміння самому знаходити способи виконання завдання, відчувати свою відповідальність.

Деякі фахівці вважають, що необхідно пам'ятати і про такий важливий показник бібліотечної роботи, як культура спілкування з читачами [4]. Вона є важливою професійною цінністю. Культура спілкування базується на тлі нової інформаційної культури, носієм якої є бібліотекар. Ключовими для бібліотекаря-комунікатора повинні бути такі поняття, як «свобода читання» і «вільний доступ до інформації», а також повна відсутність цензури.

Для того, щоб суспільна моральна норма почала діяти на рівні індивідуальної свідомості і спілкування, необхідне не лише її інформаційне засвоєння особистістю, але й оволодіння дією. Не менш важливо, щоб норма немовби відбилася крізь призму моральної свідомості і самосвідомості особистості, співвідносилася з її моральними цінностями. Це припускає не тільки виділення норми як самостійної реальності, не тільки знання її, але і наявність власного ставлення людини до запропонованих їй моральних зразків. При цьому суспільний еталон зіставляється з власними моральними цінностями особистості.

Однак, дієвість моральної норми як зовнішнього регулятора залежить від ступеня її збігу з індивідуальною системою поглядів, принципів і норм спілкування.

Вищі моральні якості визначають авторитет бібліотечної професії, її призначення суспільству, впливають на основу професійної моралі, формують тільки їй властиві характеристики. Професійний обов'язок стає моральною потребою бібліотекаря, і він усвідомлює його в роботі з читачами.

Нині бібліотекарі всіх країн створюють науково вивірену, погоджену з

практикою систему професійних вимог, що регламентують їхню діяльність. В основі цих вимог – нові професійні етичні норми, що створюються для бібліотекаря-комунікатора.

Ця система, що зазнає процесу трансформації, має функціональну проблему: визначення варіанта ціннісного зразка для нового типу бібліотекаря – бібліотекаря-комунікатора. Оскільки цей тип складніший порівняно з попереднім, його ціннісний зразок повинен бути сформульований на більш високому рівні – для того, щоб легітимізувати безліч цілей і функцій, його складових елементів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алтухова Г.А. Беседы об этике и имидже // Б-ка. – 1998. – № 2. – С. 39–41.

2. Алтухова Г.А. Профессиональная библиотечная этика. – М.: Изд-во МГУКИ, 2000. – 112 с.

3. Алтухова Г.А. Этические нормы библиотечного труда // Мир б-к сегодня. – 1998. – № 1. – С. 60–68.

4. Аникина И. Кодекс этики: обсуждение продолжается // Б-ка. – 1998. – № 4. – С. 46.

5. Артемьева Е.Б., Жданова Т.А., Проволоцкая Н.Ф. Будущее библиотечной профессии и образования (по материалам зарубежной печати) // Науч. и техн. б-ки СССР. – 1989. – № 5. – С. 13–18.

6. Дворкина М.Я. Библиотечное и другое обслуживание в сравнении // Науч. и техн. б-ки. – 1992. – № 11. – С. 40–46.

7. Дворкина М.Я. Профессиональные ценности библиотекарей // Мир б-к сегодня. – 1996. – № 4. – С. 3–8.

8. Завадський Й.С. Менеджмент. Т. 1. – К.: Укр.-фінський ін-т менеджменту та бізнесу, 1998. – 542 с.

9. Ільганаєва В.О. Бібліотечна освіта: нова парадигма розвитку. – К.: Ред. журн. «Бібл. вісн.», 1996. – 256 с.

10. Кодак Н.Ф., Сиволоб Ю.В., Чачко А.С. Бытие книги: Заметки о прошлом и настоящем книжного дела. – К.: Лыбидь, 1991. – 176 с.

11. Мочерный С. Проблемы человека в экономической теории // Экономика Украины. – 1991. – № 1. – С. 72–79.

12. Панова Р. Положительный имидж: как его создать? // Б-ка. – 1997. – № 2. – С. 11–13.

13. Социальная психология и педагогика в партийной работе: Курс лекций. / Отв. ред. А.К. Уледов. – М.: Мысль, 1983. – 285 с.

14. Социальная психология личности. – М.: Наука, 1979 – 344 с.

15. Parsons Talcott. The concept of society: the components and their interrelations. // Theory and history of economic and social institutions and system. – 1993. – Spring. – Vol. 1. – No. 2. – P. 94–122.

Надійшла до редколегії 3.09.2001 р.

УДК 008:025.5

Г.В.ШЕМАЄВА
Т.М.ШАПОВАЛОВА

ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ КОРИСТУВАЧІВ ІНФОРМАЦІЇ

Розглядаються проблеми опанування користувачами нових інформаційних технологій. Підкреслюється керівна роль бібліотек та бібліотечних працівників у цьому процесі. Аналізується поняття інформаційної культури. Наведено приклад формування інформаційної культури користувачів у НІБЦ ІЕКВМ.

Нині відбувається процес становлення інформаційного суспільства, і бібліотеки вирішують завдання – навчити користувача жити в умовах комп'ютеризації, створити умови для безперервної самоосвіти. Адаптація до величезної кількості інформації відбувається повільно, а насиченість настає досить швидко. Звідси виникає необхідність навчити користувачів таким методам розумової діяльності, як пошук закономірностей і залежностей між об'єктами та поняттями, побудова логічних висновків. Людина, яка не володіє новими інформаційними технологіями (ІТ), залишається без адаптаційних механізмів, що забезпечують комфортне існування в світі, який швидко змінюється. Нові ІТ не тільки сприяють якісному засвоєнню знань, але й розвивають засоби інтелектуальної діяльності, надають можливість для організації індивідуального та дистанційного навчання, зумовлюють корінні зміни в бібліотечно-педагогічній діяльності. Сучасні ІТ створюють необхідні можливості доступу до всіх бібліографічних записів, МБА, бібліотечних мереж тощо. Нові необмежені можливості відкриває світова інформаційна система Internet. Поширення інформаційної культури стає однією з соціально значущих функцій бібліотек.

По-перше, бібліотека має справу з усім розмаїттям нових методів створення, збереження, обробки та поширення інформації у різноманітних формах та засобах комунікації. По-друге, надає доступ до накопичених людських знань засобами Internet та CD-Rom-технологій. По-третє, опанування нової техніки і технології стимулює надання допомоги користувачам.

Для того, щоб бібліотека чи служба інформації ефективно працювали, необхідно виявляти та аналізувати інформаційні потреби (ІП) користувачів, знати закономірності взаємодії між потребами та їх задоволенням, між інформаційними системами і користувачами. Основними передумовами успішного виявлення ІП та їх задоволення є постійне підвищення інформаційної культури користувачів, творчий підхід бібліотечних працівників на кожному етапі інформаційного забезпечення.

Протягом останніх років змінюються зміст, форми та методи підготовки користувачів інформації. До нинішнього часу увага працівників бібліотеки

приділялась, в основному, навчанню користувачів працювати з бібліотечними каталогами і картотеками, з бібліографічними матеріалами. Проводилися бесіди, екскурсії, лекційні та практичні заняття, направлені на ознайомлення з системою інформаційно-бібліотечного обслуговування, довідково-бібліографічним апаратом, правилами бібліографічного опису документів та ін.

За сучасних умов докорінно змінюються методи викладання і отримання знань. Це стосується і роботи бібліотек в напрямі організації та проведення бібліотечно-бібліографічних занять, спілкування з користувачами. Тому особливого значення набуває як підготовка та перепідготовка працівників бібліотеки з метою ефективного обслуговування, так і навчання самих користувачів навикам пошуку інформації за допомогою традиційних технологій та грамотному використанню комп'ютерних технологій.

Більшість публікацій розкриває поняття інформаційної культури як комп'ютерної грамотності. До цього питання звертаються представники різних напрямів: бібліотекарі, фахівці інформатики, культурологи, соціологи, філософи, які вивчають різні аспекти цієї проблеми. Бібліотечні фахівці під інформаційною культурою розуміють уміння та навички використання інформаційних ресурсів. Фахівці з інформаційної справи пов'язують формування інформаційної культури з комп'ютерною грамотністю, умінням працювати в електронних мережах. Соціологи вважають проявом інформаційної культури вміння орієнтуватися в світі, що швидко змінюється, адаптуватись до нових умов, самостійно і критично оцінювати інформацію. Культурологи та філософи ставляться до інформаційної культури як до засобу життєдіяльності людини в інформаційному суспільстві. Тому автори порушують питання щодо необхідності об'єднання зусиль усіх напрямів та розробки комплексного підходу. Вони пропонують вивчати та формувати інформаційну культуру в контексті умінь самостійно одержувати знання: загальнокультурні, професійні та ін.

Важливим фактором у роботі бібліотек в напрямі формування інформаційної культури користувачів є соціально-психологічні аспекти. Соціально-психологічні дослідження в бібліотечній справі проводяться з кінця 70-х рр. Об'єктом стали закономірності поведінки бібліотекарів та користувачів інформації, їх взаємодії і особливості спілкування у зв'язку з необхідністю задоволення інформаційних потреб. Виникнення такого напряму в бібліотекознавстві визначене декількома чинниками.

По-перше, проблема спілкування бібліотекарів та користувачів як об'єкта наукових досліджень зумовлена не так внутрішньонауковими, як соціально-практичними обставинами. З одного боку, зростання інформаційного потоку привело до того, що необхідну інформацію неможливо розшукати без допомоги фахівця, бібліотекаря, а з іншого, дослідження інформаційних потреб довело, що користувач усвідомлює їх найчастіше саме в процесі спілкування з бібліотекарем. Остання обставина посилює вимоги до комунікативних на-

виків бібліотечних працівників.

По-друге, логіка розвитку бібліотекознавства привела до усвідомлення того факту, що подальше вивчення процесу бібліотечного обслуговування та функціонування інформаційних служб неможливе без розкриття соціально-психологічного контексту групової динаміки, наявної у бібліотечних колективах і читацьких об'єднаннях.

По-третє, вивчення бібліотечного спілкування посилило увагу до його методологічних засад. Існує як мінімум дві парадигми, два погляди на роль інформації у житті людини та моделі спілкування. Перша парадигма пов'язана з традиційним поглядом на інформацію як самоцінність, незалежно від того, ким і як вона використовується, а спілкування розглядається як процес донесення інформації бібліотекарем до читача. Друга парадигма розглядає інформацію як цінність, яку вона набуває тільки в контексті її використання, а спілкування – як узгоджений процес між тим, хто говорить, і тим, хто слухає, між автором і читачем. Вибір парадигми впливає на формування соціальних установок і ціннісних орієнтирів бібліотекарів, а відтак – на їх рольові позиції у бібліотечному спілкуванні. Сьогодні посилюється орієнтація на другу парадигму, що робить необхідним внесення значних змін у фахову підготовку бібліотечних та інформаційних працівників.

Підвищення уваги до соціальної психології пов'язане з можливостями використання активного практичного соціально-психологічного навчання бібліотекарів комунікативним навикам. Тренінг бібліотекарів став необхідною складовою професійної підготовки в усіх розвинутих країнах і поступово вводиться до навчальних планів бібліотечної школи України. Проведення спеціальних досліджень професійних і особистих якостей бібліотекарів допоможе визначити зміст тренінгу. Без сумніву, дослідження пізнавальних, емоційних або поведінкових ситуацій повинні використовуватися в навчальних планах закладів спеціальної середньої та вищої бібліотечної освіти, а пріоритетність кожної з них має визначитися в процесі експериментальної роботи. Соціально психологічний аспект навчання розкриває І.А. Мейжис.

Поняття бібліотеки як соціального закладу одержало широке відображення в публікаціях відомих українських теоретиків (М.С. Слободяник, В.І. Ільганаєва, А.С. Чачко), які стверджують, що бібліотека – це установа, яка забезпечує збереження і передачу культурних цінностей як за допомогою документів, що складають бібліотечний фонд, так і завдяки результатам своєї діяльності: системи бібліотечних послуг, продуктів та ін. У цьому, можливо, полягає сама сутність бібліотеки.

На кожному конкретно-історичному етапі розвитку функції кожного соціального інституту, зокрема і бібліотеки, обов'язково ускладнюються, коригуються згідно з існуючою соціокультурною ситуацією, соціально-політичним, економічнм життям суспільства. Ця обставина сприяє появі нових функ-

цій, зумовлених реальними бібліотечно-бібліографічними, інформаційними потребами суспільства, їх різноманітністю.

Виникнення нових носіїв інформації, ускладнення інформаційних запитів користувачів, розвиток автоматизованих бібліотечних систем та ін. дозволяє бібліотеці поширювати та урізноманітнювати спектр своїх послуг, продуктів діяльності, але не змінювати при цьому своєї основної суті. Деякі автори розглядають сучасну бібліотеку як інформаційний заклад, що суперечить її основній соціальній функції. Крім бібліотечних функцій, бібліотека виконує сьогодні і інформаційні, які не замінюють бібліотечну роботу, а поширюють її. Це, насамперед, постійне спілкування з користувачем, процес взаємного впливу і інтелектуального збагачення бібліотечного працівника і користувача інформації, що і є складовою формування інформаційної культури.

Бібліотекаря дедалі частіше прирівнюють до інформаційного посередника, інформаційного консультанта. Тому особливого значення набуває підготовка спеціалістів у вищих навчальних закладах культури.

Соціально-економічні зміни у суспільстві об'єктивно зумовлюють розширення й поглиблення інформаційних запитів спеціалістів усіх галузей народного господарства України. Ці чинники є визначальними не лише в підвищенні суспільної потреби в бібліотечному обслуговуванні, а й у внесенні конкретних змін в організацію роботи бібліотеки з фахівцями. Процес формування інформаційної культури особистості, спеціаліста, фахівця конкретної галузі має глибокі педагогічні витоки, без урахування яких у своїй повсякденній роботі бібліотека не матиме жодних інструментів впливу на читача, не зможе виконати свою основну, педагогічну функцію.

Таким чином, в умовах постійно зростаючого потоку інформації проблема освіти і виховання полягає у формуванні професійної культури спеціалістів нового часу (О.А. Гузьман, В.П. Іродовська).

На порозі XXI ст. бібліотеки покликані збирати, зберігати і надавати інформацію. Широке впровадження в бібліотеках сучасних інформаційних технологій і автоматизованих систем та їх інтеграція в європейську і світову інформаційні мережі дозволяють вирішувати ці завдання на якісному рівні, що значно підвищить престиж вітчизняних бібліотек у суспільстві як інформаційних і культурних центрів.

Інформаційне середовище – це той осередок, де відбувається становлення людини, як творчої особистості, формуються інформаційні потреби. Примітивно організоване інформаційне середовище породжує і примітивні інформаційні потреби (Т.Б. Соколовська). Процес інформатизації зумовлює формування нового типу мислення, потребує не тільки впровадження в усі види діяльності вузу комп'ютерної техніки, але і виховання у студентів та фахівців інформаційної культури. Бібліотека в цьому процесі повинна відігравати провідну роль. Саме тому вона має не просто автоматизувати бібліотечну техно-

логію, але й брати активну участь у навчанні студентів, підвищенні кваліфікації спеціалістів з метою формування інформаційних потреб, що відповідають світовому рівневі розвитку інформаційного середовища, навчанні правилам поведінки в цьому середовищі, культивувати систему цінностей у відношенні до інформаційного середовища.

Щодо такого підходу пропонується розглянути як формування документної, комп'ютерної, інформаційної грамотності.

Інформаційну грамотність можна розглядати як складову частину інформаційної культури, що направлена на одержання знань, методів та навиків, які дозволяють самостійно виявляти та використовувати інформацію. Вона передбачає опанування методів відбору, використання та аналізу інформації, сприяє глибоким змінам у свідомості як бібліотекарів, так і користувачів інформації. Комп'ютерна грамотність включає опанування навиків роботи з текстовими редакторами, програмами, пошуковими мовами, сприяє адаптації користувачів для роботи з сучасними технологіями. Використання складних систем передбачає одержання знань та навичок роботи з документними ресурсами, їх призначенням, знання специфіки з різних типів та видів документів: де, як і що шукати. Тому інформаційна культура включає документну грамотність, яка орієнтує користувачів у світі документних ресурсів.

Розглянемо формування інформаційної культури користувачів інформації у Науковому інформаційно-бібліотечному центрі з питань ветеринарної медицини в Україні. Працівники центру щороку проводять заняття (50-80 годин) з молодими вченими, аспірантами та працівниками виробничої сфери згідно з навчальним планом Інституту експериментальної і клінічної ветеринарної медицини.

Багаторічний досвід проведення таких занять висвітлено в *таблиці,* яка містить основні цілі, засоби та досягнення НІБЦ ІЕКВМ в напрямі формування інформаційної культури фахівців в галузі ветеринарної медицини. Заняття розпочинаються з огляду системи інформації, галузевих інформаційних і бібліотечних центрів. Акцентується увага на напрямах роботи НІБЦ. На цих заняттях розглядається система галузевих бібліографічних посібників як традиційних, так і нетрадиційних (на лазерних дисках), методика роботи з ними, стратегія (вибір необхідних посібників) і тактика (послідовність) пошуку літератури, складання власних картотек, формування бібліографічного опису документів, простановка індексів УДК на статті. Фахівці НІБЦ надають допомогу в набутті навичок роботи з комп'ютером (DOS, Norton, основи Windows), текстовими редакторами, з технологіями Internet. Результати такої роботи досить помітні: зростає обізнаність фахівців у різних галузях інформаційно-бібліотечних знань, кваліфікованіше формулюються запити на одержання потрібної інформації.

Система формування інформаційної культури фахівців у галузі ветеринарної медицини в НІБЦ ІЕКВМ

Формування інформаційної культури	*Мета*	*Педагогічні завдання*	*Зміст навчання в НІБЦ*	*Форми навчання*	*Взаємодія з іншими структурами*
Документна грамотність	Навчити використанню документних потоків, основних класифікаційних схем, самостійній роботі з книгою	Надати теоретичні та практичні знання та навички роботи з різними типами та видами документів	1.Система інформаційних і бібліотечних установ. Історія 2. ДБА, БД власної генерації 3.Бібліографічний пошук. Система традиційних і нетрадиційних посібників 4.Бібліографічний опис документів	Лекційні і практичні заняття	З методичними об'єднанням Сільськогосподарських бібліотек, Харківським бібліотечним товариством
Комп'ютерна грамотність	Оволодіння комп'ютером; текстовими редакторами, програмами	Надати знання з програмного, системного забезпечення ПЕВМ, мов програмування	1.Використання та класифікація ЕОМ. Програмне забезпечення 2.Робота з Norton Commander 3.Системи та мови програмування 4.Основи Windows 5.Текстові редактори	Лекційні і практичні заняття, підвищення кваліфікації	З науковим відділом ІЕКВМ, системою підвищення кваліфікації
Інформаційна грамотність	Робота з ІПС, стратегія пошуків, навігація в Internet	Навчити навикам аналізу інформації, оформлення пошукового виразу, навичкам пошуку в БД, E-mail	1.Загальна характеристика Internet 2.Система комп'ютерних телекомунікацій 3.Технології Internet 4.E-mail 5.Телеконференції 6.WWW- технології 7.Стратегія пошуку в Internet 8. CDRom	Лекційні і практичні заняття, підвищення кваліфікації, презентації	З АСІБТ, Групою ветеринарних б-к VETLIB_L

Вчені та практики активно залучаються до самостійних пошуків, міжнародного спілкування в науковому середовищі, створення власних електронних публікацій та ін. Показником плідності цього виду діяльності НІБЦ можна вважати хоча б той факт, що в разі зумовленої об'єктивними обставинами затримки в проведенні таких занять ініціатором їх здійснення стають безпосередньо молоді науковці та аспіранти, що вже мають уявлення про корисність такого виду навчання від спілкування із старшими колегами.

Звичайно, такий поділ є досить умовним, оскільки дуже важко провести межу між зазначеними рівнями грамотності .

Таким чином, формування інформаційної культури користувачів необхідно розглядати як комплекс заходів, які дозволяють орієнтуватися в потоці різнопланової інформації: документної, фактографічної, концептографічної. Необхідна продумана система підготовки та перепідготовки як користувачів, так і бібліотечних фахівців. Недостатній рівень їх підготовки призведе до неефективного використання інформаційних ресурсів.

Необхідні спеціальні засоби навчання поведінці у комп'ютеризованому бібліотечному середовищі. Бібліотеки повинні впроваджувати спеціальні навчальні підсистеми, орієнтовані на різні категорії користувачів: учених, аспірантів, викладачів, слухачів ФПК, студентів і бібліотечних працівників.

Якщо користувачі володіють інформаційною культурою, комп'ютеризація може забезпечувати швидкий та вільний доступ до інформації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гузьман О.А. Особистість як об'єкт соціально-педагогічного впливу // Збірка статей асп. / Харк. держ. ін-т культури. – Х., 1997. – С. 9–13.

2. Дьюї М. Професія // Бібл. вісн. – 1993. – № 1-2. – С. 31–32.

3. Іродовська В.П. Формування професійної культури студентів – якісно новий рівень освіти і виховання // Збірка статей асп. / Харк. держ. ін-т культури. – Х., 1997. – С. 14–16 .

4. Мейжсис І.А. Соціально-психологічні аспекти в бібліотекознавчих дослідженнях // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті: Матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 12-15 жовт. 1993 р. – К., 1993. – Ч. 1. – С. 41–43.

5. Мейжсис І.А. Погляд крізь психологічний бар'єр // Бібл. вісн. – 1993. – № 1-2. – С. 35–37.

6. Соколовская Т.Б. Библиотека и информатизация в вузе // Актуальні питання впровадження інформаційних технологій у документально-комунікативній сфері: Матеріали 3-го Міжнар семінару, 11-13 вер. 1996 р. – Х., 1996. – С. 25–26.

7. Чачко А.С. Місія бібліотекаря у демократичному суспільстві // Бібліотека у демократичному суспільстві: Зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., 21-23 лист. 1995 р., м. Київ. – К., 1995. – С. 6–8.

Надійшла до редколегії 24.05.2001 р.

УДК 51(61+026:61)

Т.В. БІЛЯКОВА

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я І МЕДИЧНИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ

Аналізуються загальні положення, принципи та напрями інформатизації у галузі охорони здоров'я, визначаються перспективи розвитку інформатизації медичних бібліотек України.

Нині в Україні швидкими темпами відбувається інформатизація всіх галузей народного господарства. В умовах інтегрування країни в світове співтовариство першочергового значення набуває впровадження в медичну науку та практику сучасних інформаційних технологій. Нині в системі охорони здоров'я країни діє понад 10000 комп'ютерів.

Почалася розробка великих проектів у галузі інформатизації охорони здоров'я. Серед них слід відзначити проект створення Національної системи прямого доступу «УкрМедНет» з виходом в Інтернет (світову комп'ютерну мережу). Створюється урядова інформаційно-аналітична система з надзвичайних ситуацій при Кабінеті Міністрів України, в якій значну роль має відігравати медична підсистема.

Зрозуміло, що ефективне виконання та впровадження цих проектів неможливе без чіткого плану та координації дій в межах Міністерства Охорони Здоров'я (МОЗ) України. Тому на початку 1995 р. прийнято рішення про створення Робочої групи з розробки Концепції інформатизації галузі, в основу якої покладено «Концепцію державної політики інформатизації охорони здоров'я», створену відповідно до указу Президента України від 31.05.93, № 186/93, «Про державну політику інформатизації України» та постанови Кабінету Міністрів України від 31.08.94, № 605, «Про питання інформатизації» і Концепцію державної політики інформатизації України», затверджених на державному рівні.

Структура та підрозділи Концепції інформатизації охорони здоров'я відповідають структурі та розділам загальної Концепції інформатизації України, що сприяє взаємозв'язку і взаємодії усіх галузей народного господарства.

Концепція – це лише перший етап роботи. Згодом були видані Закон України «Про Концепцію національної програми інформатизації» № 75/98 – ВР від 04.02.98 і наказ МОЗ України «Про створення єдиного інформаційного поля системи охорони здоров'я України» № 127 від 21.05.98.

Державна політика інформатизації охорони здоров'я України є складовою частиною державної політики інформатизації України в цілому, базується на певних положеннях і принципах, спрямована на ефективне вирішення невідкладних та перспективних завдань розвитку охорони здоров'я населення в умовах незалежної держави. Основним змістом цієї політики є організаційні заходи, стратегія і тактика, спрямовані на ліквідацію відставання охоро-

ни здоров'я в галузі інформатизації від передових світових держав і прискорення входження в інформаційний простір міжнародного співтовариства з метою піднесення на сучасний рівень систем практичної медицини, медичної освіти, науки. Інформатизація медицини та охорони здоров'я має сприяти збереженню здоров'я населення України і підвищенню якості та ефективності медичної допомоги [3, с. 115].

Інформатизація вважається однією з найважливіших складових існуючих і нових програм у галузі охорони здоров'я, покликаної об'єднати комплекс заходів щодо розробки і впровадження організаційного, методичного, програмного та технічного забезпечення цих програм. Важливим завданням є формування Національної інфраструктури інформатизації охорони здоров'я, у складі якої передбачається використання телекомунікаційного середовища, створення Національної інформаційно-комп'ютерної мережі охорони здоров'я, галузевої системи баз даних та знань, зон інформатизації охорони здоров'я в регіонах України [3, с. 116]. Успішне вирішення цього завдання залежить і від бібліотек системи охорони здоров'я України.

Раціональне використання документно-інформаційних ресурсів бібліотек, які є складовою частиною загального інформаційного потенціалу, стає нині актуальною проблемою. Спостерігається зростання інтересу фахівців-медиків до видань, що висвітлюють теоретико-прикладні проблеми наукової медичної інформації. Розвивається єдина система наукової медичної інформації на основі комп'ютерних технологій, формування документних і фактографічних баз даних. Наукова медична інформація, як одна із складових наукового потенціалу галузі, є важливим фактором, який впливає на розвиток та вдосконалення медичної науки та практичної охорони здоров'я.

Сучасні бібліотеки сьогодні – це не тільки сховище інформації та надбань діяльності людського інтелекту. Рівень розвитку бібліотек стає нині одним із індикаторів стану розвитку країни та суспільства в загалом. Насиченість бібліотек сучасними програмно-апаратними засобами перетворює їх не тільки в необхідне і зручне для вчених, спеціалістів, студентів джерело знань, але й в один із найважливіших елементів науково-технічного та соціального прогресу України. Без автоматизації або при неправильному ставленні до неї бібліотека стає лише складом великої кількості джерел інформації, які не можуть ефективно використовуватися суспільством, що прагне розвитку.

Все розповсюдженішою стає електронна доставка документів, що дозволяє користувачам бібліотек замовити необхідну електронну копію статті, брошури, фрагмента книги прямо з дому або з робочого місця та за лічені секунди отримати її. Слід підкреслити, що вже нині в багатьох бібліотеках кількість віддалених звернень (відвідувань) до Інтернет-сайту бібліотек починає багаторазово перевищувати кількість звичайних фізичних відвідувань. Читач вже далеко не завжди приходить до бібліотеки за документом, часто він звертаєть-

ся за інформацією або електронним ресурсом.

Сучасна бібліотека поступово перетворюється на центр інформаційних електронних ресурсів, зберігаючи за собою функції звичайної бібліотеки по обслуговуванню користувачів друкованими документами. Інтернет – це комунікаційне середовище, що забезпечує повну взаємодію всіх об'єктів, підключених до нього. Бібліотека стає частиною середовища Інтернету. Стрімко Інтернет перетворився з телекомунікаційної мережі зв'язку бібліотек на комунікаційне середовище міжбібліотечної взаємодії і кооперації. Сучасні бібліотеки – це невід'ємна частина національної інформаційної інфраструктури, оскільки їх ресурси – це не лише ідеї, думки і технології, що містяться на традиційних носіях (книги, журнали), але й автоматизовані інформаційні комплекси, що базуються на нових комп'ютерних технологіях, власних базах даних і послугах, здійснення яких потребує наявність засобів автоматизації. Максимально ефективне використання можливостей сучасних бібліотек досягається послідовним впровадженням інформаційних технологій.

Система медичних бібліотек України відіграє особливу роль у сучасному суспільстві, оскільки медицина є наукомісткою галуззю, що швидко прогресує, і потребує оперативної і повної інформації про досягнення науки і практичної охорони здоров'я [1, с. 12]. Головна ціль медичних бібліотек – інформаційне забезпечення органів охорони здоров'я, лікувально-профілактичних закладів, навчальних, науково-дослідних інститутів і всіх медичних працівників. Зростаючий попит медичних працівників на спеціальну літературу про новітні досягнення в галузі діагностики і лікування різних захворювань змушує бібліотеки постійно розширювати межі пошуку нових джерел інформації, збільшувати ресурси. Особливо актуальною нині є проблема створення зведеного електронного каталога медичних бібліотек. Загальнодоступний електронний каталог сприятиме скороченню фінансових і матеріально-технічних витрат, дозволить бібліотекам виробити оптимальну стратегію комплектування фондів без зайвого дублювання, забезпечить читачам оперативний доступ до бібліотечного фонду будь-якої бібліотеки.

З розвитком інформатизації бібліотек Харківського регіону зростає усвідомлення того, що без інтеграції їх документно-інформаційних ресурсів подальший прогрес неможливий. Тому розпочалося поступове підключення бібліотек різного рівня до Інтернету. У зв'язку з цим особливо актуальним є формування корпоративної комп'ютерної мережі головних медичних бібліотек України з єдиним координуючим центром. Медичні бібліотеки (МБ) створюють і власні бази даних. У майбутньому планується забезпечення віддаленого доступу до електронних видань і баз даних, які є в центрі. Для цього необхідна добре розвинута мережева регіональна інфраструктура. Для успішного вирішення проблеми інтеграції ресурсів МБ регіону на першому етапі необхідно зібрати і узагальнити інформацію про наявність в них обчислювальної техні-

ки і прикладного програмного забезпечення. До того ж виникає необхідність проведення експертизи різних програмних засобів. Опрацювавши отриману інформацію, можна дійти відповідних висновків і виробити рекомендації з технічного оснащення чи дооснащення бібліотечних закладів, зокрема по використанню одиничних програмних середовищ. При веденні електронного каталога для визначення ключових слів і предметних рубрик використовується видання: «Список рубрик предметного каталога ГЦНМБ» и «Медицинские предметные рубрики» «(MESH): алфавитный список, дополнения и изменения, древовидные структуры». Це видання є російською версією тезауруса MESH (предметні медичні рубрики) Національної медичної бібліотеки США. Воно призначається для індексування, організації каталогів і може використовуватись як пошуковий засіб або як предметний термінологічний словник.

Використання обчислювальної техніки збільшило можливості необмеженого доступу до інформації. Найпрогресивнішим є отримання інформації через доступ до потужних книгозбірень за допомогою системи електронного зв'язку (наприклад Інтернет). Інший спосіб – створення власних бібліотек при будь-якому закладі або установі. Нині реальним є створення комп'ютерної бібліотеки на магнітних носіях: опановано випуск книг, довідників, енциклопедій, а також онлайнових публікацій на оптичних носіях інформації (CD-ROM). Однак перспективним є організація електронних бібліотек. Для використання електронних носіїв інформації обов'язково необхідний комп'ютер, обладнаний приладом для читання компакт-дисків. Крім текстової інформації та малюнків на компакт-дисках можуть бути записані звукова інформація та відеозображення. Користувач, звертаючись до ПЕОМ, отримує всю необхідну інформацію в текстовому, графічному режимі з поданням схем, малюнків, діаграм на дисплей, а якщо необхідно – друкований варіант. Використання даної технології дозволяє значно вдосконалити та прискорити отримання інформації як для науково-методичних, так і для лікувально-діагностичних цілей. Медичний працівник має змогу користуватися першоджерелами провідних науковців світу, що допомагає йому як при написанні наукової праці, так і в лікувально-діагностичному процесі. Крім того, є можливість постійно поповнювати інформацію на компакт-дисках з інших галузей науки та медицини, зібрати необхідні матеріали з інших спеціальностей. Електронна наукова бібліотека надає можливість практичному лікарю, не виходячи з лікувально-профілактичного закладу (ЛПЗ), на своєму робочому місці отримувати всю необхідну інформацію. Інтенсивний розвиток світової медичної науки і техніки потребує постійного вдосконалення знань лікарів, необхідних для ефективного використання можливостей техніки в лікарській практиці. Тому в системі охорони здоров'я України поширюється мережа сучасних, обладнаних новітньою медичною та комп'ютерною технікою, медичних закладів – діагностичних центрів.

На сучасному етапі актуальним є питання оперативного видання медичної літератури: збірників наукових праць і методичних розробок, тез науково-практичних медичних конференцій, методичних рекомендацій, а також монографій, практичних посібників, підручників, де б знайшли відбиття останні досягнення медицини. Максимальне наближення такої інформації до кожного практичного лікаря, вільний і безперешкодний доступ до неї науково-дослідних інститутів, лікарень чи амбулаторій, а також широкої громадськості в цілому, значно вплине на рівень медичного обслуговування населення. Комп'ютерна техніка дає можливість поставити видавничу справу на високий технологічний рівень [2, с. 55].

Реальним втіленням у життя міжнародної тенденції до злиття інформаційних і бібліотечних функцій стало створення в Росії Міжнародного бібліотечного інформаційного й аналітичного центру (МБІАЦ). Тенденція до злиття інформаційних і бібліотечних функцій спостерігається і на галузевому рівні. Так, у 1998 р. за ініціативою ДЦНМБ спілка медичних бібліотек Росії розпочала інтеграцію інформаційних ресурсів медичних бібліотек. У рішеннях спілки відбилася ідея перетворення бібліотек на інформаційні бібліотечні центри. Такі центри науково-медичної інформації (ЦНМІ) вже функціонують у Казані, Владивостоку, Томську, вони оперативно отримують новітню медичну інформацію з усього світу [6, с. 65]. Робота з автоматизації та комп'ютеризації розпочалася в Державній науковій медичній бібліотеці (ДНМБ) України в 1993 р. У 1996 р. бібліотеку було підключено до Інтернет. Обсяг медичної інформації у світі постійно зростає. Щорічно в інформаційному потоці з медицини цей приріст становить близько 1 млн. публікацій. Тому проблема орієнтації дуже актуальна.

Система інформаційного забезпечення охорони здоров'я повинна формуватися в єдиному інформаційному просторі, основу якого складають: державно-статистична документація, експертні оцінки, бази даних, Інтернет, фонди медичних бібліотек. Стратегічне планування розвитку системи інформаційного забезпечення практики охорони здоров'я і медичної науки на національному рівні передбачає вирішення таких завдань:

- виявлення пріоритетних напрямів діяльності в системі інформаційного забезпечення;
- системний аналіз цих напрямів;
- визначення довгострокових цілей;
- розробка єдиної стратегії на певний період;
- стратегічне планування окремих сфер діяльності [5, с. 52].

Глобальна мета системи інформаційного забезпечення охорони здоров'я України – досягнення світового рівня і високих темпів розвитку медичної науки і практики. Для її реалізації необхідно: ефективно використовувати націо-

нальні та світові ресурси інформації, впроваджувати передовий досвід у практику охорони здоров'я в межах системи «фундаментальна наука – прикладна наука – виробництво», формувати інформаційну культуру в середовищі медичних працівників та оперативно задовольняти їх інформаційні потреби.

Найважливіше завдання бібліотечно-інформаційної підсистеми в єдиному інформаційному просторі – це інформаційне забезпечення всіх заходів, від яких залежить поліпшення здоров'я населення. Проблема інформаційного забезпечення спеціалістів-медиків – одна з найактуальніших і найскладніших. Лікар – практик потребує систематичного і оперативного отримання відомостей про новітні досягнення вітчизняної та зарубіжної науки, нові форми, методи та засоби профілактики, діагностики і лікування захворювань. Таким чином, інформаційне забезпечення лікаря-практика стає фактором підвищення його професійного рівня, що безпосередньо сприяє якості медичної допомоги населенню.

Для бібліотек найголовніше – автоматизація власних технологій. Тільки створивши електронний каталог та власні інформаційні ресурси на WEB-сервері, бібліотека зможе використовувати Інтернет для своїх цілей і своїх читачів, а також надавати послуги користувачам інших бібліотек, інтегрованих в єдину систему. Автоматизація бібліотек, вільний доступ до бібліотечних ресурсів, еквівалентний обмін ресурсами, продуктами і послугами з зарубіжними країнами – головні проблеми в інформатизації і без належної державної підтримки вони не можуть бути вирішені.

Бібліотеки провідних медичних закладів м. Харкова мають доступ до мережі Інтернет. Основу інформаційної інфраструктури наукової бібліотеки Харківського державного медичного університету (ХДМУ) складає інформаційна комп'ютерна мережа, підключена до Інтернет. У бібліотеці створюється автоматизований бібліотечний комплекс з інтеграцією бібліотечних локальних баз даних у формі електронного каталога на сервері. Передбачено створення підсистеми електронних довідників (авторів, читачів, предметних рубрик, ключових слів, індексів УДК і ББК, навчальних дисциплін та ін.). Створюються підсистеми обробки статистичних даних, формування технологічних, облікових і звітних документів.

Автоматизований бібліотечний комплекс та його підсистеми створюються на певних принципах побудови:

• підсистема електронного каталога утворюється на SQL-сервері, що розміщений у бібліотеці;

• структура інтегрованої бази даних визначається з урахуванням вимог до форматів для обміну бібліографічними, термінологічними і (або) лексикографічними даними, а також внутрішніх форматів даних;

• застосування певних засобів по економії комп'ютерної пам'яті і забез-

печення збереження інформації, зокрема при порушенні електроживлення, спробах несанкціонованого доступу та ін;

• доступ користувачів до каталога забезпечується з автоматизованих робочих місць, що підключені до сервера, для зовнішніх користувачів – через WEB-сервер обчислювального центру ХДМУ, електронного каталога;

• поповнення електронного каталога забезпечується підсистемою не тільки введенням даних на робочих автоматизованих місцях, а й імпортом даних, що отримуються з мережі Інтернет або зчитуються з машинних носіїв (в т.ч. з CD-ROM та ін.).

Стосовно до медичної візуалізації, зауважимо, що саме в цій галузі, як, можливо, ні в жодній іншій, успіх Інтернету і перспективи його розвитку є дуже вражаючими. Після виникнення WWW стала можливою безпосередня передача медичних зображень по комп'ютерних мережах, їх перегляд і обробка на віддалених системах в режимі онлайн відповідно до навчальних та наукових потреб діагностичної візуалізації. Нові версії відомих програм для навігації в WWW і Інтернеті (броузерів) Netscape Navigator і Microsoft Internet Explorer – значно полегшують роботу зі складними зображеннями (трьохмірні об'єкти, анімація, відео) [4, с. 2]. Людина, яка цікавиться медичною візуалізацією, може знайти в Інтернеті бази даних, мультімедійні навчальні сервери, віртуальні атласи і підручники, демонстрації клінічних випадків, медичні бібліотеки, електронні версії журналів, описи науково-дослідних проектів, програмне забезпечення для опрацювання зображень тощо. В Інтернеті представлені сервери практично всіх головних навчальних і дослідних центрів. Тут можна отримати загальну інформацію про ці установи, досліди, що в них проводяться, знайти багато іншого. Значну частину ресурсів Інтернету складають сервери компаній, що виробляють діагностичне обладнання, ліки і препарати для діагностики. Практично всі основні конгреси з медичної візуалізації мають власні WWW-сторінки, де можна заздалегідь ознайомитися з їх програмою, отримати останню інформацію, зареєструватися. Існують спеціальні пошукові системи, що дозволяють за тематичними або ключовими словами знайти необхідні ресурси WWW. У цілому ресурси Інтернету і WWW вже нині є досить важливою складовою медичної візуалізації [4, с. 5].

Інформатизація національної системи охорони здоров'я сприяє утвердженню української медицини в світовому контексті, оскільки саме фахівцям України належить багато пріоритетів в розвитку медичної сфери. Медичні бібліотеки, здійснюючи кумуляцію, збереження і використання документованих знань, є важливою складовою вітчизняних і всесвітніх інформаційних ресурсів. Якщо держава обирає напрямом свого розвитку інформатизацію українського суспільства, суттєвим має бути створення широкого спектра власних автоматизованих банків даних, якими можна обмінюватися з іншими

країнами. Це дозволить уникнути прикрої можливості перетворення України на індустріальний та аграрний придаток розвинених країн. Обмін інформацією про здобутки та події в українському медичному світі є надзвичайно важливим і корисним для української медичної громади усього світу. Така співпраця допомагає зацікавити зарубіжних лікарів медичними проблемами та потребами України. Створення інформаційного суспільства і входження в міжнародний інформаційний простір потребує додаткового і належного державного фінансування. В усіх розвинених країнах світу діяльність по створенню національної інформаційної інфраструктури розглядається на найвищому державному рівні і має відповідний статус та підтримку. Бібліотеки завжди окуповують затрачені кошти. Бібліотека – це цінний капітал кожної країни, це акумуляція знань і досвіду людства, і як будь-який капітал, його потрібно використовувати з максимальною віддачею.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дрешер Ю. Интеграция: и ресурсов, и технологий // Б-ка. – 1999. – № 12. – С. 12–13.

2. Комп'ютерні технології в медицині та Державний реєстр / Сердюк А. М., Торбін В.Ф., Поліцук В.М., Сайкевич А.І., Щербатий А.А. – Рівне: Вертекс, 1997. – 200 с.

3. Концепція державної політики інформатизації охорони здоров'я України // Укр. радіолог. журн. – 1996. – № 4. – С. 115–118.

4. Синицын В. Е. Медицинская визуализация – ресурсы Интернета // Медицин. визуализация. – 1997. – № 2. – С. 2–5.

5. Павленко Р.І. Система бібліотечно-інформаційного забезпечення спеціалістів-медиків в єдиному інформаційному просторі // Журн. практ. лікаря. – 2000. – № 4. – С. 52–54.

6. Федорова Л.М. и др. Центр научно-медицинской информации. На пути к международному сотрудничеству / Л.М. Федорова, Г.В. Захарова, С.Л. Шохор, Н.В. Коровин // Науч. и техн. б-ки. – 2000. – № 5. – С. 65–74.

7. Шрайберг Я.Л. Основные положения и принципы разработки автоматизированных библиотечно-информационных систем и сетей / ГПНТБ России. – М., 2000. – 130 с.

Надійшла до редколегії 30. 03. 2001 р.

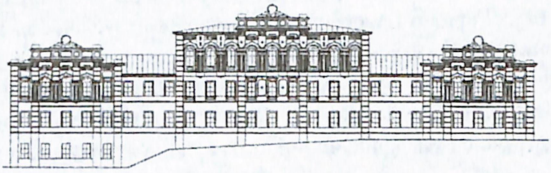

3

Актуальні проблеми педагогіки

УДК 37.013.42(09):130.2

А.О. МАЛЬКО

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В АРХАЇЧНІЙ КУЛЬТУРІ

Досліджуються виникнення і розвиток системи соціального виховання архаїчної доби. Домінування окремих її складових розглядається на прикладі соціального виховання Давніх Єгипту, Китаю, Персії.

Процес зміни суспільних цінностей у нашій країні потребує відповідної трансформації соціального виховання як системи розповсюдження та сприяння засвоєнню духовних цінностей соціальними суб'єктами: людьми, групами, суспільством. Підвищення ефективності гуманістичного реформування суспільства можливе лише, коли вдосконалення соціального виховання базується на культурологічних підвалинах, на аналізі генезису культивування людини і соціуму, на логіці потреб розвитку особистості. Саме це зумовлює інтерес до архаїчної доби, коли у давньосхідних народів відбувалося формування системи соціального виховання, провідні елементи якої визначають і соціокультурний розвиток сьогодення.

На відміну від первісного суспільства, яке виживало у змаганні з природою і одержувало перемогу завдяки культурним надбанням, серед яких і соціальне виховання, за архаїчних часів людство мало вижити в умовах постійних соціальних змагань різних соціумів. Головною соціальною цінністю давньосхідних держав було збереження соціальної стабільності, міжплемінного і родового миру, оскільки вже не лише природні, але і соціальні негаразди загрожували існуванню людини. Тому провідна мета соціального виховання архаїчної доби, крім трансляції культури – «цементування» соціумів, що існували і виникали. Колективно-племінне виховання як компонент «природної» педагогіки первісних часів мало трансформуватися відповідно до нових потреб культури та оновлених соціальних відносин. Саме в архаїчній культурі відбулося становлення і розвиток головних елементів і засобів системи соціального виховання.

У Давньому Єгипті, як і за первісних часів, носієм авторитарної влади, що пригнічувала індивідуальність була система вірувань, котра тяжіла над свідомістю людини і закріплювала соціальний стан індивіда.

Символом того, що всі ідеали давнього єгиптянина знаходяться не в майбутньому, а в минулому, є піраміда і мумія. Останню навіть безпосередньо використовували як засіб виховання. Л.Н. Модзолевський відзначає, що її проносили у розпалі бенкету до гостей, що б вони пригадали про поміркованість [6].

Вірування у безліч різних богів, традиції їх шанування визначали все життя людини, сім'ї, соціуму. Хоча країною правив фараон, проте реальну

владу мали жерці. Лише вони володіли всіма таємницями релігії, езотеричними і науковими знаннями, тонкощами мистецтва і спрямовували все суспільне життя, зокрема визначали цінності соціального виховання.

Родина в Давньому Єгипті була не тільки осередком підтримання економічного життя подружньої пари, а й через відповідне виховання дітей забезпечувала щасливе життя душі у потойбічному світі. Тому в давніх єгиптян порівняно з іншими архаїчними народами було особливе ставлення до дітей, які мали дати батькам нове життя після смерті через похоронний обряд.

Родина тут не тільки залучала до вірувань, традицій, маату-кодексу поведінки, але і готувала до традиційної сімейної професії – жерця, ремісничого, музиканта тощо. Абсолютний авторитет батька-наставника освячений багатовіковою традицією. Ще у XIII ст. до н.е. у «Повчанні гераклеопольського царя» зобов'язували – завжди йти за батьками та предками своїми» [1, с. 26]. Жінка мала однакові з чоловіком права, вона з'являлася разом з ним у громаді, могла стати жрицею (з родини фараона або жерця), навіть приклади багатоженства були поодинокі. Тому вихованню дітей обох статей приділяли однакову увагу, що є специфічною особливістю давньоєгипетського соціального виховання і в цьому воно значною мірою відрізняється від інших архаїчних народів.

Першими школами в Єгипті були школи при храмах для подальшого культивування дітей жерців, але поступово виникли школи для писарів, військових, пізніше лікарів. Учителями були тільки жерці, котрі мали монополію на знання. Навчалися у школі з п'яти років мові, математиці, геометрії, астрономії, природознавству, музиці, віруванням. У царських школах виховували дітей фараонів разом з їх родичами і дітьми вельможного панства. Навчання дітей було дуже важкою справою, бар'єром для сприйняття накопиченої культури був ієрогліф, проте завдяки йому культурне надбання і зберігалося. Дитина мала запам'ятати 700 письмових знаків, розрізняти швидке, спрощене і класичне написання їх. Крім того, ідеал єгиптянина - небагатомовної, покірної людини – переважно досягався за допомогою надто поширеного методу навчання – фізичних покарань. О.Н. Джуринський наводить вислів одного з давніх папірусів, який був шкільним девізом: «Дитина несе вухо на своїй спині, потрібно бити її, щоб вона почула»[1, с. 26]. Звісно, в царських школах навчали інакше і за змістом, і за методами, тут головну увагу приділяли перекладу давніх текстів на «живу» мову.

Пізніше Платон з великою похвалою відгукувався про виховання єгиптян, що вони ще в глибокій давнині вже усвідомили необхідність розвитку юнацтва для блага держави [6, с. 25].

Яскравим прикладом архаїчного соціального виховання, де домінувала родина, було китайське. За мету воно мало забезпечення внутрішньої сталості соціальної свідомості через повернення до минулого: «повторення минулого,

примушення окремої людини засвоїти наслідки життя предків для того, щоб залишитися вірним йому, не відступаючи від нього, не випереджаючи; вироблення навичок думки і дії, тотожних відповідним у минулому» [7, с. 46].

Соціальна мета виховання вважалася реалізованою, коли країною керувала особистість найбільш занурена в минуле життя, з витравленою здібністю до ухилення від традиційних норм і форм. Головним завданням виховання було: навчання правителів давній мудрості стосовно соціального ладу і всього населення країни - належній поведінці в усіх видах діяльності та життєвих ситуаціях [7].

Зовнішній авторитет, який підкоряв соціальних суб'єктів, – це сім'я. Специфікою соціального виховання Давнього Китаю було те, що принципи сімейної моралі, сімейних стосунків поширювалися на все суспільство, соціальні відносини. Домінування сімейних цінностей у соціальному вихованні соціуму сприяло переборенню притаманних їм відцентрових тенденцій. Все суспільство розглядалося як велика родина, тому статус імператора-батька і батька родини вважалися найвищими. Виховним ідеалом була начитана, зовні ввічлива людина, яка мала внутрішнє самовладання, вміла «заглянути вглиб себе і забезпечити мир та гармонію в своїй душі» [1, с. 35]. Основа виховних стосунків - у повазі молодших до старших. Батьківська любов не забороняла продавати дітей, проте не в рабство, а в іншу родину [6, с. 17]. Методом китайського виховання залишається первісне безпосереднє наслідування, але воно стає особливо точним і формальним. Наприклад, існували дуже детальні розпорядження щодо того, як вранці вставати, зачісуватися, як одягатися, при цьому в жорсткій послідовності окремо для хлопця і дівчини. До речі, вміння користуватися ієрогліфікою передавалося в родині спадково.

Крім сімейної і суспільної життєдіяльності, яка багато в чому наслідувала принципи організації сімейної, наступним засобом соціального виховання була освіта. Вона зосереджувалася на опануванні мови, священних книг («Чотири книги», «П'ять класиків») та історичної релігійної літератури. Притаманні сім'ї контроль та регламентування діяльності відбивалися і на освіті. Л.Н. Модзолевський писав про її цілковиту залежність від уряду, який точно визначав предмет і засіб його викладання [6, с. 16]. Освіта, як і в первісному суспільстві, не пояснювала індивідові значення суспільних звичаїв, головним залишалося, «що робити», «як діяти», проте вже виникає регламентування, «як думати і відчувати» при цьому. В школах-сює – XVI-XI ст. до н.е. навчалися лише діти заможних вільних людей. Програма навчання складалася з 6 вільних мистецтв: моралі, писання, рахування, музики, полювання з лука, керування конем. Шкільний наставник вважався другим батьком.

Високий рівень давньокитайської культури став підставою для перших спроб теоретичного осмислення соціального відтворення людини.

Лао-цзи (579-499 рр. до н.е.), засновник даосизму, мабуть був одним із

перших, хто звернув увагу на те, що освіта є посередником, чимось штучним на шляху до гармонії людини з небом. Він вважав, що наближення до природи, а значить і до себе, має бути спрощене, через безпосередній контакт з нею (за допомогою мовчання і без дії). До речі, Лао-цзи належать вислови, які спонукали до людяності і терпимості, до самопізнання: «На ненависть потрібно відповідати добром», «По собі можливо дізнатися про інших» [8, с. 14].

Проте, основою пізнішої системи соціального виховання стали основні положення філософської концепції Конфуція (551-479 рр. до н.е.) та його учня Менція (372-289 рр. до н.е.). Конфуцій після періоду громадянських війн намагався спрямувати силу і волю свого народу на підтримання миру за допомогою морального кодексу 5-ти чеснот (милосердя, справедливість, лад, обережність, вірність) та відновлення авторитету священної літератури, узагальнення досвіду соціального виховання попередніх часів.

Підвалинами соціальної стабільності Конфуцій вважав наслідування природній сталості. «Все дароване Небом зветься природою і покорення природі є шлях обов'язку і підтримання цього шляху у належному вигляді зветься освітою і вихованням» [7, с. 45]. Значення, якого Конфуцій надавав вихованню, проглядається у його відповіді цареві держави Ці Цзик-чуну на його запитання, як керувати державою. Філософ відповів, що потрібно виховувати відповідно до соціального призначення: «Государ має бути государем, вельможа – вельможею, батько – батьком, син – сином» [4, с. 19]. На відміну від Лао-цзи, Конфуцій розглядав виховання суттєвим фактором саме людського буття, основою морального самовдосконалення. Але поряд із цим не ідеалізував виховання, оскільки результати правильного виховання пов'язував перш за все з вихідним матеріалом – природою людини, і можливості різних людей від природи вважав неоднаковими. Конфуцій надавав перевагу моральному началу в людині, а тому і моральному вихованню – перед освіченістю: «Молодь вдома має бути шановливою до батьків, поза домом – поважною до старших, відрізнятися обережністю та щирістю, любов'ю до всіх і зближуватися з людянолюбними людьми. Якщо після виконання цього залишається вільний час, тоді присвячувати його навчанню» [4, с. 18].

Мабуть, одним з перших Конфуцій звернув увагу на те, що молодь потрібно поважати, але не кожний дорослий заслуговує на шану: «На молодь необхідно дивитися з повагою. Але той, хто в 40-50 років не став відомою людиною, не заслуговує на повагу» [4, с. 20].

У Конфуція ми знаходимо вимоги до майстерності Вчителя, методику виховання та освіти, яку нині назвали б «педагогікою співтворчості»: «Коли благородна людина вчить і виховує, вона веде, але не тягне за собою, спонукає, але не примушує, вказує шлях, але не дозволяє учневі йти самому. Оскільки вона веде, а не тягне, вона перебуває у згоді з учнем. Оскільки вона спонукає, а не примушує, навчання дається учню легко. Оскільки

вона лише відкриває шлях, вона надає можливість учневі розмірковувати. Згода між учителем і учнем, легкість навчання і можливість для учня думати, саме це зветься вмілим наставництвом» [4, с. 21].

Конфуцій вважав книги одним із засобів соціального виховання. Специфікою китайських священних текстів є те, що в них відсутня негативна поведінка богів, аморальна – людей, як це є в міфічних книгах більшості народів світу. Вони всі цілеспрямовано сприяли вкоріненню чеснот у суспільство, що жило на незмінних і непрогресуючих засадах. У цих книгах відсутні вчення, які б надихали людину на суспільний розвиток, навпаки, вони, як і все соціальне виховання Давнього Китаю, сприяли соціальній стабільності.

Провідним принципом життя і виховання, за Конфуцієм, є принцип «середини», а саме: повна рівновага емоцій і афектів зумовлює доброчинність. Це знайшло своє відображення і у взаємостосунках людей. Саме Конфуцію його учні приписують вислів: «Не роби іншому того, чого не хочеш для себе». Пасивність цієї моральної парадигми можна пояснити не тільки особливістю східної психології, але і загальним рівнем розвитку людства, яке тоді лише вчилося не робити зла.

Отже, соціальне виховання Давнього Китаю спрямовувало населення до належного не заради індивіда, а в ім'я мирного непохитного існування імперії. Через сімейний, державний, освітній вплив воно свідомо заглушало індивідуальність через традиції, морально-філософську систему світосприйняття, навчання, організацію суспільної життєдіяльності. Результатом такого виховання є терпіння і точність. Воно сприяє розвиткові майстерності, проте і відсутності особистої гідності та відповідальності.

Соціальне виховання всіх давніх східних імперій використовувалося заради держави і керувалося нею. Соціальне виховання і в Давній Персії набуло на той час державницького характеру Це зумовлено тим, що саме держава була носієм авторитарної влади і створила державну систему соціального виховання з чіткими і зрозумілими для кожного суспільними цінностями і цілями. Система соціального виховання допомогла персам усвідомити себе як народ і протиставити іншим.

Найвищою цінністю Давньої Персії була держава, кожен мав готуватися до її захисту та піднесення. Закон країни – обов'язковий для виконання кожним громадянином. Особливістю соціального виховання давніх персів стало намагання досягти усвідомленого і добровільного його дотримання, тому воно створювало умови для розуміння всім населенням переваг закону, приділивши основну увагу при цьому юнацтву, розуміючи, що легше попередити протиправну поведінку, ніж її виправити.

До засобів соціального виховання, крім виховного впливу соціальної життєдіяльності (обряди, ритуали, традиції), суспільної думки та закону входили: 1) сімейне (до 7 років), за яке відповідала мати і головним за-

ванням якого – розвинення в дитині сором'язливості; 2) державне – в державних навчальних закладах – «школах справедливості», де у хлопців виховували правдивість, справедливість, самовладання, крім того, їх навчали їздити верхи, стріляти, читати, писати. До 15 років хлопці вивчали також молитви і священні вчення за допомогою жерців. Після ініціації у 15 років вони до 25 ставали повністю власністю держави, готувалися до війни і полювання, використовуючи моральні і фізичні вправи. З 25 до 50 років перс підвищував свою соціальну вихованість через виконання загальногромадських обов'язків відповідно до закону, а в 50 років ставав вихователем нового покоління, був живим зразком для наслідування; 3) релігійне – стосовно вірувань давніх персів, згідно з вченням Зороастра, людина має бути прибічницею Бога світла в його боротьбі з Богом темряви. Зороастризм спонукав персів до активної діяльності, ставив завданням їхнього життя боротьбу, натхненний подвиг, проте він швидше заохочував, ніж тяжів над свідомістю персів.

Важливого значення у системі соціального виховання нового покоління набувала родина, де існувало специфічне ставлення до дітей. До 5-ти років дитині не говорили про добро і зло, її виховували батьки особистим прикладом; оберігали, у разі негативних вчинків зауважували, щоб більше такого не робила. Закон гласив: «Усе, що злого вчинить дитина, паде на голову батьків». Так по -людяному ставився закон до нерозумної дитячої природи. Бити дитину сурово заборонялося до семи років! [6, с. 26-27].

Незважаючи на стратифікацію суспільства на «коліна», кожен перс міг послати до школи своїх дітей, оскільки кожному відкритий був шлях до вищих посад і почестей. Тобто хоча б теоретично перси мали стимул до активної суспільної діяльності і заради підвищення соціального статусу, особистого благополуччя, а не лише відповідно до релігійного вчення. Школи мали всі значні міста держави. Войовничість Давньої Персії сприяла тому, що тут уперше фізичне виховання в школі було поряд з духовним. У цілому шкільна освіта персів була мало подібною професійній, але якщо і так, то – на військову для всіх юнаків. Провідним завданням стало загартування тіла фізичними вправами, розвинення моральної чистоти завдяки правдивості. Особливо жорстоко в школі карали за невдячність. У суспільстві вважалося, що невдячні люди не в змозі любити ні богів, ні батьків, ні батьківщину, ні друзів; невдячність завжди поєднували з безсоромністю, а остання – головне джерело всіх інших недоліків. Крім того, начальники шкіл судили хлопців за крадіжку, лайку, обман, насильство. За звичаєм хлопці приносили скарги один на одного, проте каралися і за фальшиві звинувачення. Отже, перси з дитинства навчалися стежити один за одним заради дотримання закону всіма. Це свідчить про спрямованість школи в першу чергу на виховання соціальних рис людини.

Проте, наглядачі були над усіма: над хлопцями – 12 (відповідно до

колін) наставників, які мали здібності до навчання, наставники для юнацтва мали бути здатними вести його за собою до доброчинності. Керівники дорослих чоловіків особливо спостерігали за дотриманням законів і головних настанов. За старими теж спостерігали, щоб вони не ухилялися від своїх обов'язків щодо закону.

Окремо виховувалися нащадки знатних персів. Звичайно вони розвивалися у царському палаці разом із спадкоємцем престолу. Тут вони, наслідуючи дорослих, могли привчити себе до самовладання, брати приклад з того, що заслуговує на увагу царя. Діти вельможного панства звикали до етикету палацу, вчилися підкорятися і керувати, обмежували від усього непристойного.

У системі соціального виховання Давньої Персії виокремлювалося виховання царя. День його народження святкувала не лише вся Персія, але і вся Азія. На відміну від інших, хлопець виховувався не матір'ю, оскільки це було державною справою, а євнухами. Вони опікувалися головним чином фізичним розвитком майбутнього царя, оскільки відповідали за його красу. Після 7 років дитина навчалася їздити верхи і полюванню, а з 14 років його виховували чотири царських вихователі, яких обирали з найвельможніших персів. Наймудріший викладав магію Бога світу і мистецтво керувати, найсправедливіший – навіював правдивість на все життя, найстриманіший – учив не підкорюватися пристрастям, наймужніший – робив його вільним і царем за суттю, оскільки він був би рабом, якби був боягузом [6, с. 31].

Таким чином, у давньоперському суспільстві індивідуальність не придушувалася ні властолюбством жерців, ні сім'єю, ні відчуженістю від впливу інших культур, як це було в архаїчних Єгипті та Китаї, але вона повністю підкорялася державі. І все ж така передова для тих часів система соціального виховання, яка охоплювала всіх персів, складалася з фізичного і морального аспектів, не врятувала перську культуру. Соціальне виховання Давньої Персії, ефективно сприяючи об'єднанню персів, зміцненню держави, не змогло трансформуватися відповідно до виключно загарбницької спрямованості соціуму. Благоговіння до царя і влади, повага до закону і любов до вітчизни, відчуття справедливості та вдячності – ці високі завдання перського виховання поширювалися лише на персів. Соціальне виховання застосовувало до переможених тільки деспотичну владу грубої сили в досягненні покори, що не сприяло об'єднанню народів навколо Персії. Крім того, переможених було набагато більше, це призвело до розпорошеності нації, неможливості ефективно здійснювати державне виховання. Соціальне виховання не змогло зробити «щеплення» персам від страшних хвороб переможців – неробства і розкоші. Вони поглинули державницькі почуття, прагнення до високої мети в суспільному житті та в соціальному вихованні. Як результат, перська культура, маючи надзвичайний потенціал, розчинилася серед інших, не досягнувши навіть своєї зрілості (О. Шпенглер).

Отже, порівняно з природним вихованням первісного суспільства, соціаль-

не виховання архаїчної доби сприяє тому, що основна частина населення втрачає безпосередній зв'язок з природою, її сприйняття як єдиного з собою «інформаційного знаку», коли діти і дорослі вміли користуватися в спілкуванні так званим дистантним зв'язком [3, с. 84]. Тільки жерці через езотеричне знання укріплювали і розширювали єдине з природою інформаційне поле. Соціальне виховання, компенсуючи недостатність людських інстинктів для виживання у природному середовищі, розвивало сутнісні сили людини, прищеплювало людяність, навчало вмінню адаптуватися в культурі, зміцнювало культуротворчі можливості індивіда, проте культивуючи людину, соціальне виховання дедалі більше посилювало залежність людини, соціуму від культури і від соціального виховання. Рівень розвитку культури, відповідність соціального виховання потребам її динаміки визначали майбутнє суспільства і людини.

Відповідно до розвитку культури та зміни соціальних відносин ускладнюється і соціальне виховання, стає розгалуженою його система. За архаїчної доби розвинулися і зміцніли служителі культів та сім'я як суб'єкти соціального виховання, виник новий – держава – на зміну племені, отже до племінного, релігійного, сімейного додався новий вид соціального виховання – державне, за яким була культурна перспектива, що підтвердила Античність. За архаїчних часів з'явилася думка про індивідуальне виховання, але почала реалізовуватися вона у вихованні царів, оскільки інших особистостей архаїчний світ поки ще не сприймав.

Кардинально розширилися головні засоби соціального виховання. До традицій (звичаїв, обрядів, ритуалів, свят), публічної (племінної) та сімейної життєдіяльності первісного суспільства додалася організація державної життєдіяльності на основі закону. Всі вони сприяли соціальному і духовному розвиткові соціальних суб'єктів. Але архаїчній добі людство завдячує появою нового засобу соціального виховання – освіти – навчанню з декодування культурних надбань (читанню, писанню тощо). Це свідчить про те, що архаїчна людина усвідомила: чим складніша культура, значніші її досягнення, тим підвищується відповідальність соціального виховання за вдосконалення доступності культури для більшої кількості населення, інакше це загрожує культурною і соціальною ентропією.

Крім того, засвоєння і розвиток культури можливі лише у стабільному суспільстві зі сталою системою взаємовідносин. Отже, соціальне виховання має не тільки спрощувати культивування людини, але і спеціально культивувати в ній соціальні якості, щоб зберегти і соціум, і культуру, і людину. Вище означене свідчить, що давньосхідне, особливо китайське, виховання мало в цьому значні досягнення. Панування зовнішнього авторитету в системі виховання, реалізація через неї лише адаптаційної частки процесу культивування і соціалізації приводять до стабілізації суспільних засад, проте відсутність умов для індивідуального розвитку людини є причиною того, що суспільство потрапляє в «зачароване

коло», оскільки і само перестає розвиватися. Східні держави не бажали змін, тому що задовольнялися суспільним благополуччям. Вони вперше усвідомлено використали соціальне виховання як засіб «законсервування» суспільства через знищення індивідуальності. Проте це був закономірний розвиток соціальних цінностей тому, що особистості у масовому масштабі ще було передчасно виходити на історичну арену. Саме у суспільній стабільності люди вбачали своє індивідуальне благополуччя, навіть склали прислів'я: «Не дай вам Бог жити в епоху змін». Таким чином, архаїчне виховання вело людину від племінного самоусвідомлення через родинне до державного, готувало підвалини для особистісного самосприйняття. Людство завдяки соціальному вихованню оволоділо біологічним буттям і переходило до становлення буття душевного.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Джуринский А.Н. История педагогики. – М., 1999. – 432 с.

2. История педагогики / Под ред. А.И. Пискунова. – М., 1998. – Ч. 1. – 191 с.

3. Колесникова И.А. Педагогические цивилизации и их парадигмы // Педагогика. – 1995. – № 6. – С. 84–89.

4. Конфуций. Беседы и суждения. Записки об обучении // История социальной педагогики: Хрестоматия. – М., 2000. – С. 18–21.

5. Мен-Цзы // История социальной педагогики: Хрестоматия.–М., 2000. – С. 21–24.

6. Модзолевский Л.Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней. – СПб., 1892. – 433 с.

7. Монро П. История педагогики. – М.; Пг., 1923. – Ч. 1. – 286 с.

8. Таранов П.С. Анатомия мудрости: 120 философов. – Т. 1. – Симферополь, 1996. – 624 с.

Надійшла до редколегії 20.06.2001 р.

УДК 028.5

Т.Ю. ГАЛАМАГА

СПІВВІДНОШЕННЯ ВЕРБАЛЬНИХ І ВІЗУАЛЬНИХКАНАЛІВ ЩОДО НАБУТТЯ ІНФОРМАЦІЇ ПІДЛІТКАМИ

Розглядаються різні засоби набуття інформації, співвідношення вербальних і візуальних каналів в інформаційному середовищі та їх вплив на формування особистості сучасних підлітків.

Сучасний етап соціалізації особистості характеризується ослабленням впливу традиційних інститутів освіти та виховання. В той же час посилюється роль засобів масової інформації (ЗМІ). До традиційних засобів додається кабельне телебачення, відеотехніка, аудіотехніка. В дозвіллі підлітків все більшого значення набувають комп'ютерні ігри та Інтернет. Розвивається культура, яку називають візуальною.

Сучасний підліток одержує відомості з чотирьох-шести постійно діючих джерел інформації.

На запитання про перевагу каналів інформації підлітки відповіли таким чином: на першому місці – ЗМІ (зокрема телебачення) – 52 % респондентів. Далі – читання — 45 %. Інші джерела інформації (члени сім'ї, учителі, бібліотекарі, старші знайомі, ровесники, власний досвід – приблизно 30 % кожний. Близько 10 % опитаних – електронні джерела інформації.

У анкеті як один із варіантів занять у вільний час було читання (дозволялося вибрати не більше п'яти позицій з десяти запропонованих). Воно виявилося на четвертому місці, а весь перелік виглядає таким чином:

- спілкування з друзями – 70 %
- слухання музики – 58 %
- читання – 42 %
- прогулянки – 35 %
- заняття спортом – 22 %
- дискотека – 18 %
- перегляд відео – 15 %
- майстрування, вишивання, малювання – 12 %
- спілкування з комп'ютером – 10 %.

Одна з відмінних особливостей сучасного інформаційного суспільства впровадження новітніх технологій. Для них характерна візуальна форма існування інформації.

Сприймання вербальної (книжної) інформації потребує більших зусиль, ніж сприймання зорового образу. Екран передбачає інший ритм сприйняття немає часу вслуховуватися у мову і вдивлятися в текст. Відбувається витіснення слова. Але наочно можна передати не весь спектр інформації. Є знання – передусім знання про структуру особистості, які можна передати лише словом. Втрата підлітком слова – це втрата інформаційного суспільства, з якого вилучається частина його основної цінності.

Аналіз інформаційної поведінки дітей і підлітків здійснюється у всіх розвинутих країнах. Він виявив загальні тенденції: скорочення часу для читання і різне значення читання для хлопчиків та дівчат.

Телебачення відіграє головну роль у процесі виховання, що має назву соціалізації. Останні американські дослідження доводять, що телепередачі є «вихователем, практично не маючи собі рівних». Але існує багато факторів, які негативно впливають на соціалізацію. Виявилося: чим менше часу учні 1 – 6-х класів проводять перед телевізором, тим краще вони вчаться. Причому в старших вікових групах ця різниця особливо помітна. Пояснюється це засиллям на телеекранах пустих бойовиків і детективів, рекламних заставок і передач, герої котрих часто поводять себе асоціально, зневажаючи граматику і правильну вимову.

Відмінностей телевізійної й читацької культур дуже багато, але відомий соціолог С. Плотніков виділяє три.

Перша – тип уваги. Телебачення через доступність не потребує підготовки, легко сприймається, а, отже, породжує розсіяну увагу. Читання ж вимагає зосередженості.

Друга – особливість змісту. Телебачення – це велика кількість різнорідних відомостей. Всі вони цікаві, привабливі, але розкидані й безсистемні. Вони, як розсипана мозаїка, не дають цілісної картини світу. Книга ж – це завжди організований матеріал, система певних знань, спостережень, образів, почуттів, цілісність.

Третя – характер сприйняття. Телебачення – це динаміка, швидкодія. Читання (за винятком професійного швидкочитання), особливо художньої літератури, завжди залишається повільним.

Читання – це специфічна форма взаємодії суб'єкта зі знаковою системою, яка включає процеси розуміння, рефлексії, усвідомлення та інтерпретації. Іншими словами, читання – це процес засвоєння й породження смислів, основними характеристиками якого є відновлення концепту вихідного повідомлення, усвідомлення або привнесення свого смислу в текст, що здійснюється за допомогою наявних у суб'єкта інтерпретаційних схем, і переосмислення, результатом якого є синтез нового смислу, набутого у процесі творчої діалогічної взаємодії з твором.

Розгляд читання як діяльності, що відбувається в двох взаємно перетинних площинах – когнітивній і комунікативній, дозволив виділити два його рівні – інформаційно-пізнавальний і смисловий.

Основними механізмами, які забезпечують функціонування інформаційно-пізнавального читання, є когнітивні операції (структурування текстової інформації, стислість, компресія тексту та ін.), а також пізнавальний діалог з текстом.

Найпоширенішим видом пізнавального діалогу, що здійснюється в процесі інформаційно-пізнавального читання, є питально-відповідальний. Питання, які читач ставить у процесі читання – розумові опори, котрі дозволяють запам'ятовувати матеріал, фіксувати основні смислові вузли повідомлення, допомагають читачеві усвідомити зміст тексту, побудувати його смислову структуру. Ці питання здебільшого не виходять за межі тексту.

Основним механізмом смислового читання є діалог як взаємодія, зіткнення смислових позицій, що зумовлює виникнення нового смислу, перебудування власного тезаурусу читача.

Таким чином, читання як складний вид комунікативно-пізнавальної діяльності забезпечує активну переробку текстової інформації, її розуміння і переусвідомлення, що сприяє не лише поповненню й перебудуванню когнітивної сфери читача, але й збагаченню, перебудові його осо-

бистих структур, забезпечуючи таким чином мотиваційно-особистий ефект читацької діяльності. Це, в свою чергу, надає можливість суб'єктові включатися в нові, складніші види діяльності. Іншими словами, практичний ефект читання забезпечується зростанням інформованості суб'єкта, так і формуванням у нього нових мотивів.

У процесі читання підліток пізнає світ і самого себе. Причому цей процес унікальний з точки зору неможливості його підміни будь-якою іншою формою людської діяльності. Через читання формується якась внутрішня схема самопізнання, що не дозволяє усвідомити зміст прочитаного.

Читання – процес особистий, інтимний, потребує активності самого суб'єкта, зокрема в період інтенсивного формування особистості.

Читання – це делікатний і складний інструмент, яким ми постійно користуємося, мало, на жаль, замислюючись над тим, що вільне поводження з ним призводить до негативних наслідків морального порядку.

Структура читання має багато рівнів: для одних підлітків читання – засіб «убити час», для інших – можливість виявити в тексті художню цінність і насолоджуватися книгою. Читання дозволяє підліткові збагнути життя у всіх його проявах, інтегрувати життєвий досвід багатьох поколінь людей, їх ціннісні уявлення і на цій основі виробити вміння організувати власне життя, сформувати ієрархію цінностей. Читання стає, таким чином, способом розвитку у підлітка свого «я».

Підліток представлений у читанні як істота, яка сама розвивається, як суб'єкт особливого виду духовної діяльності. Суб'єкт читання як діяльності є цілеспрямований індивід. Характеристика читання як діяльності може бути зрозумілою лише як соціально значуща творчість, в якій самореалізація індивіда набуває культурно-історичного змісту. Звідси саме читання можна визначити як форму самоздійснення людини в світі, розвитку в ньому соціальних властивостей і зв'язків вдумливим, повільним процесом. Читання – це творчість.

Особливо важливим є процес входження підлітка в інформаційне середовище, де розвинуті обидва типи культури – вербальний і візуальний. Ось як його зображує Мері Він: «Коли дитина вчиться читати, коли вона пересувається від повного невміння до розшифровки, збільшення швидкості і, нарешті, досягнення інформації і отримання знання, її досвід телеглядача виявляє серйозний вплив». Коли домашнє оточення підсилює і заохочує читацьку активність малюка, то він має хороший шанс перебороти всі три фази без особливих проблем і стати справжнім читачем. Але якщо сім'я надає непомірне значення телевізору як головному засобу розваги, єдиному каналу одержання інформації, то розвиток дитини як читача може припинитися.

Діти ери телебачення все ще читають із задоволенням. Але їх прийня-

то називати лінивими читачами. Лінивий читач – це дитина з освіченої сім'ї, набула навичок читання, але не спроможна збагнути зміст прочитаного і аналізувати інформацію. Д. Штайнер зазначає: «Більшість тих, хто пройшов через початкову шкільну освіту, можуть читати, але не в змозі прочитати». Лінивих читачів стає все більше. Здатність концентрувати свою увагу – це навичка, що потребує постійної практики, а біля телеекрана виховати в собі уважність практично неможливо. Природно, що діти, які проводять перед телевізійним екраном багато часу, входять у світ читання нетерплячішими і неуважнішими.

Комп'ютерні ігри – ще одна альтернатива читання. В Україні, як і на Заході та в Японії, настав «ігровий бум». Комп'ютерна грамотність – обов'язковий атрибут сучасної людини. В її розвиток значний внесок роблять і комп'ютерні ігри, які проте зайняли майже весь вільний (і не тільки!) час деяких дітей і підлітків, витіснивши читання і частково традиційний телепегляд, а також прогулянки, заняття спортом тощо.

Міські діти добре орієнтуються в них, розбираються в ігрових приставках і автоматах. Практично кожен уміє грати і може підтримати розмову про ігри, починаючи з дошкільного віку. Але ігри іграм – різниця. Є спеціальні комп'ютерні ігри, що навчають, розвиваючи творчість у дітей. У США до послуг школярів нині є майже 10 тис. освітніх і навчальних програм. Ринок вітчизняних комп'ютерних ігор лише набуває розвитку. Але запеклі його супротивники уже не дрімають. Навіть у епоху НТР аудіовізуальні засоби більшість сприймає як непотрібний тягар. Однак, за даними досліджень, людина запам'ятовує лише 10 % із прочитаного, 20 % – із почутого і 60 % – із побаченого. Якщо ж вона чує і бачить одночасно, запам'ятовується до 50 % інформації. Тому в багатьох країнах набуло поширення навчання «медіаграмотності» (візуальної грамотності).

Інтернет – це нове комунікаційне середовище, що виникло буквально на наших очах і завоювало світ усього за десять років. Уже нині Інтернет – чи не основний постачальник інформації для мільйонів його абонентів, один гігантський ЗМІ з можливістю оперативного пошуку потрібних відомостей.

Розвиток Інтернет в Україні – справа часу. Інтернет – невід'ємне благо «нового покоління, яке вибирає «пепсі», але психіатрія вже визнала факт зомбуючої і отупляючої його дії.

Поки що технологічна гарячка лише краєм і хаотично зачіпає українського підлітка, і для нього книга залишається одним із основних джерел інформації.

Нові комунікаційні технології - один із аспектів глобалізації. Проте чим більше світ глобалізується, тим більше людина відходить від публічного життя в приватне.

Падіння престижу книги, вербальної культури пов'язане перш за все не з комп'ютером, а з тим, що читання перестає бути фактором суспільного значення, все більше стає фактором власного життя.

Вербальна культура не передається в спадок генетично, вона потребує індивідуальних зусиль для засвоєння хоча б через читання. Тому письменність породжує індивідуальність як автора, так і читача. В комп'ютерних мережах виникає саме проблема з індивідуальністю. Нині – це спосіб її придушення домінуванням однієї англо-американської культури. Інтернет поки що не є діалогом культур. При зростаючій доступності інформації людина не стає більш поінформованою, оскільки в Інтернеті немає орієнтирів і відбору.

І проблема проблем – як зберегти новому цивілізованому витку те важливе, що є в книжковому світі? Очевидно, що достатньо протиставляти книгу й комп'ютер і намагатися боротися з останнім. Слід зрозуміти суть процесів, що відбуваються, і визначити книжковість уже в новому контексті розширювальних носіїв інформації і суспільних цінностей, що міняються.

Нині переважає масова література. Монополія книги підривається не тільки комп'ютерами (оскільки там все-таки тексти), зараз іде наступ не лише на книгу, але й безпосередньо на її зміст з боку аудіовізуальної культури. Зростає аудіовізуальне покоління, й існує думка, що воно не прийме вербальну культуру і в результаті це призведе до формування «людини нерозмірковуючої», оскільки знання може обертатись тільки у вигляді тексту, то читати будуть, хоча й не всі, і це сформує відокремлену інтелектуальну еліту. Нове століття принесе з собою поглиблення розриву людей з належною освітою та інших.

Час замислитися над тим, що саме бібліотеки здатні призупинити процес інформаційної сегрегації.

У культурі ніщо не вмирає. Неправомірно говорити про кінець «галактики Гутенберга» – книга може зсунутися з ядра культури на її периферію, але зникнути повністю вона не може. Вербальна культура зберігає свою привабливість, зокрема і тим, що надає особливу відокремленість. Але слід усвідомити, що ця культура вже не є володаркою дум і монополістом.

Світ книжковості розвиватиметься в світі електронних комунікацій, у новій багатошаровій культурі. Необхідно розглядати книжковість, комп'ютеризацію як складові частини єдиного культурного поля.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие / Сокр. пер. с англ. В.Н. Самохина. – М.: Прогресс, 1994. – 392 с.

2. Гнедовский М.Б. У границ книжной цивилизации // Визуальная пропаганда книжных памятников. – М., 1989. – С. 103–122.

3. Ленский Б.В., Матрюхин Г.Т. Роль детской книги в современных информа-

ционных потоках // Педагогика. – 2000. – № 3. – С. 89–97.

4. Новикова А.А. Медиаобразование в США: проблемы и тенденции // Педагогика. – 2000. – № 3. – С. 68–75.

5. Чудинова В.П. Союз вербальных и визуальных культур // Б-ка. – 1995. – № 6. – С. 17–19.

6. Шариков А.В. Медиаобразование: Мировой и отечественный опыт. – М., 1990. – С. 29–47.

Надійшла до редколегії 20.06.2001 р.

УДК 376.64+159.922.7

А.М. БОЛЬШАКОВА

«ДЕРЖАВНІ ДІТИ»:ПРОБЛЕМИ ГОТОВНОСТІ ДО ШКОЛИ

Наводяться результати дослідження психологічної готовності до шкільного навчання вихованців інтернату («державних дітей»). На підставі порівняльного аналізу даних, що були отримані під час діагностики рівня готовності до школи «державних дітей», та їх однолітків, що виростають у нормальних родинах, доводиться значне відставання вихованців інтернатів за всіма показниками, що дозволяє прогнозувати не тільки труднощі у шкільному навчанні, але й у їх подальшому психічному розвитку в цілому.

Проблема соціально-психологічного розвитку дітей, які опинилися під опікуванням держави, є дуже важливою та болісною для будь-якого суспільства. Праці по вивченню рівня психічного розвитку вихованців інтернату були проведені Н.М. Толстих, А.М. Прихожан, І.А. Залисіною ще на початку 80х рр [1; 2; 4; 6; 7; 8]. Порівнявши показники розвитку інтернатівських і сімейних дітей, ці дослідники прийшли висновку, що вихованці закритих дитячих закладів дещо відрізняються від своїх однолітків, які відвідують дитячі садки та виростають у родинах. Ними ж було порушено питання про доцільність проведення подальших досліджень специфіки розвитку інтернатівських дітей, виявлення негативних чинників, що впливають на їх формування, необхідність розробки чіткої системи навчально-виховної роботи з ними.

З моменту проведення цих досліджень пройшло більше десяти років. За цей час можна було б очікувати вирішення проблеми виховання та розвитку «державних дітей», розробки та опробування методик роботи з ними. Але аналіз різних джерел (книг, статей у періодичній пресі та ін.) з психолого-педагогічної тематики, які вийшли останнім часом, дозволяє дійти висновку, що ця проблема залишилася нерозробленою. Втім, упродовж останнього десятиріччя на території колишнього Радянського Союзу, зокрема, в Україні, відбулися кардинальні зміни у суспільно-політичному житті. Входження України в перехідний період супроводжується матеріальним

зубожінням переважної більшості населення, падінням моральних та зниженням ролі духовних засад у нашому житті. Слід зважити і на той факт, що змінилося й процентне співвідношення дітей-сиріт, які виховуються в інтернаті, та дітей, які опинилися там тому, що їх батьки позбавлені батьківських прав. Близько 70 % вихованців закритих навчальних закладів – це діти живих батьків. За таких умов об'єктивні негативні особливості виховання в інтернатах, які впливають на розвиток особистості, взаємодіють з наслідками перебування дитини у неблагополучній родині.

Тому, цілком обґрунтованим є припущення, що дослідження, проведені у 80х рр, дають лише загальну картину тих проблем, які існують нині. Отже потрібні багатопланові дослідження особистості вихованців інтернатів в умовах, які склалися в Україні.

Одним із головних напрямів цих досліджень є вивчення готовності інтернатівських дітей до шкільного навчання. Значення цієї проблеми визначається тим, що рівень підготовки до школи багато в чому зумовлює ефективність навчання, успішність професійного становлення та подальшого розвитку особистості в цілому.

Психолого-педагогічні дослідження та практика обстеження дітей, які вступають до школи, свідчать про те, що готовність дитини до школи – це багаторівневий комплекс, що має трикомпонентну структуру [5; 9].

Перший компонент – особистісна готовність.

Дитина з високим ступенем розвитку цього компоненту добре сприймає нову позицію школяра, позитивно ставиться до навчальної діяльності, вчителя та самого себе в ролі учня. У неї сформована співпідлеглість мотивів, яка додає спрямованості поведінці; розвинута пізнавальна мотивація, допитливість, активність у пошуку нової інформації; засвоєна певна система моральних оцінок; відбувається інтеріоризація правил поведінки. Дитина усвідомлює і оцінює свої дії та дії інших людей.

Другий компонент – інтелектуальна готовність.

Основними її ознаками є наявність у дитини певного запасу знань, опанування довільного сприймання та запам'ятовування, наочно-образної, наочно-схематичної форм мислення, основних логічних операцій.

Третій компонент – соціально-психологічна готовність, яка виявляється в умінні спілкуватися з іншими дітьми та вчителями, узгоджувати свої дії, вчинки з поведінкою однолітків і дорослих.

Як свідчить досвід, у дітей, які виховуються у нормальних умовах та відвідують дитячі дошкільні заклади, всі ці компоненти готовності до школи формуються, як правило, на досить високому, або достатньому рівні. У дітей, які виховуються поза родиною, в закладах інтернатного типу, згідно з нашою гіпотезою, може бути інакше.

З метою перевірки цього припущення та виявлення особливостей під-

готовки дітей інтернатів до шкільного навчання були використані методики, розроблені та апробовані у НДІ загальної та педагогічної психології АПН СРСР під керівництвом Д.Б. Ельконіна [1]:

- орієнтаційний тест шкільної зрілості Керна – Йірасика;
- «приймання завдання на вправу»;
- графічний диктант Д.Б. Ельконіна;
- методики для визначення рівня опанування систематизації;
- «четвертий зайвий»;
- дві методики Ж. Піаже (на принципи збереження об'єму та довжини).

Для визначення уміння дітей поводитися у складних життєвих ситуаціях використовувався дитячий варіант тесту С. Розенцвейга. Велика увага приділялась спостереженню за дітьми у процесі спілкування.

Базою для дослідження стала середня школа – інтернат м. Харкова для дітей сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. У якості контрольної групи була обслідувана група сімейних дітей, які відвідують перший клас дитячого садка-школи.

Отримані результати, хоча вони й мають попередній характер, дають підстави для певних висновків про недоліки щодо психічного розвитку дітей в інтернатах.

Але, на наш погляд, недостатньо повідомити лише про загальні підсумки. Важливо докладно викласти результати деяких з перелічених методик, які особливо яскраво продемонстрували специфічні особливості вихованців інтернату у порівнянні з їх однолітками, які зростають у нормальних сім'ях.

Одне із завдань, запропонованих дітям, передбачало виконання малюнка людини (перша частина тесту Керна-Йірасика). Оцінювалося воно балами від одиниці (найвища оцінка) до п'яти (найнижча). Слід зауважити, що малюнок фігури належить до загальновизнаних діагностичних засобів. Образотворча діяльність дітей нині достатньо широко вивчена. Праці таких дослідників як М.Д. Барето, К. Маховер, І.І. Будницька, Т.Н. Головіна, В.С. Мухіна та ін. [9] свідчать, що особливості графічного зображення певною мірою пов'язані з рівнем розумового розвитку. У старшому дошкільному віці є нормою, коли малюнок дитини збагачується численними елементами, йому властива повна схема тіла. Багато ж вихованців інтернату (16,7 %) намалювали «головонога», що характерно для трьох – чотирьохрічного віку (п'ять балів). У більшості малюнків фігурам бракує пальців, ступнів ніг, шиї, волосся, вух, одягу. Ноги намальовані або подвійною лінією, або лише простою (ноги – палички), тобто, 22,7 % дітей отримали чотири бали, 33,4 % – три. Тільки 22,2 % малюнків відповідають віковій нормі (два бали). Така ситуація, напевно, є результатом недостатньо розвинутої здатності планомірно обстежувати предмети, недорозвинутого

образного мислення та сприймання [9].

Для порівняння слід зауважити, що в контрольній групі сімейних дітей показники розподілилися таким чином: 14,2 % – чотири бали, 57,2 % – три, 28,5 % – два.

Третє завдання тесту Керна – Йірасика (змальовування крапок) використовувалося для діагностики розвитку моторики, координації дрібних рухів, уміння працювати за заданим зразком. Оцінювалося воно від одного балу (найвища оцінка) до п'яти (найнижча). Дітям пропонувалося скопіювати групу крапок. Результати цього субтесту: 22,2 % дітей – чотири бали, 50 % - три бали, 27,8 % – два.

Результати в контрольній групі: 14,3 % дітей – чотири бали, 14,3 % – три, 42,8 % – два, 28,6 % – один бал.

Цікава деталь: 75 % дітей в інтернаті скопіювали зразок два – три рази, чого зовсім на спостерігалося у дитячому садку. Цей факт, напевно, свідчить не тільки про невміння дотримуватися інструкції, але й про підвищену чутливість дитини до звернення дорослого та надмірну старанність у виконанні його вказівки, що є результатом недостатнього спілкування з дорослим та особистої уваги з його боку.

Графічний диктант Ельконіна оцінювався таким чином: за кожен з візерунків (окрім першого тренувального, який не враховувався) дитина отримувала від нуля (найгірше) до чотирьох (найкраще) балів за диктант та стільки ж за самостійне його продовження. Тобто кожен отримував дві підсумкові оцінки, які максимально складали вісім балів.

Результати цього тесту свідчать про те, що переважна більшість дітей в інтернаті (61,1 %) не вміє уважно слухати, точно виконувати послідовні вказівки, самостійно діяти згідно з заданим зразком, орієнтуючись на певний загальний план. Їм також притаманні низький рівень саморегуляції та несформованість механізмів опосередкування дій внутрішнім планом. Цих висновків можна дійти завдяки таким результатам: з виконанням диктанту не впоралися 50 % дітей (нуль балів), 11,1 % отримали один-два бали, 16,7 % – три-чотири бали, 16,7 % – п'ять-шість, 5,5 % – сім-вісім балів. В той же час, усі 100 % сімейних дітей отримали вищий бал за це завдання.

Методика «Приймання завдання на вправу» виявила високу залежність дитини в інтернаті від дорослого. Перед виконанням завдання по копіюванню фігури дітям було запропоновано зробити, за бажанням, серію необов'язкових тренувальних вправ. Майже кожен вихованець інтернату (95,5 %), на відміну від родинних дітей, з великою старанністю використав усі запропоновані спроби, хоча в цьому не було необхідності. Дитина, напевно, не була орієнтована на кінцевий результат – виконання конкретного навчального завдання. Її ретельність є не проявом нової позиції школяра, а компенсаторним утворенням відносно дефіциту спілкування з до-

рослим, що не в змозі забезпечити навчальної мотивації.

Цікаві результати виявили методики Ж. Піаже. У дослідженні дітей було використано два їх варіанти. Спочатку дітям продемонстрували два шматочки дроту однакової довжини. Потім, у них на очах, один шматочок зігнули. На запитання, однакові вони тепер, чи ні, 33,3 % відповіли, що зігнута довша, 27,8 % – довша пряма, 22,2 % сказали, що шматочки однакові, а 16, 7 % взагалі не змогли визначитися.

Далі були використані дві склянки з рівною кількістю гороху. Горох з однієї склянки пересипали в прозорий коробок з широким дном. На запитання, чи однакова тепер кількість гороху у посуді, 22,2 % дітей відповіли, що його більше у коробку, оскільки він ширший, 33,3 % – що більше у склянці, «бо там вище» 27,8 % відповіли правильно, і ті ж самі, 16,7 %, що попереднього разу, не визначилися. У дитячому садку в обох випадках 71,4 % дітей відповіли правильно.

Явища, які спостерігаються у цих та подібних експериментах, були названі «феноменами Піаже». Їх наявність сам автор пояснює відсутністю у дитини «принципу збереження», невмінням абстрагуватися від окремих моментів зорового образу. З віком, у процесі ліплення, переливання, перекладання формується «операція оборотності» і, в кінці дошкільного періоду, «феномени Піаже» в нормі зникають. Мізерність практичного досвіду у вихованців інтернату призвела до виявлення у них цих явищ навіть у семи – дев'ятирічному віці, що свідчить про певне відставання у розвитку. Разом з тим, на ці результати могла вплинути і велика цінність для інтернатівця дорослої людини, оскільки дитині, напевно, важко уявити, що після маніпуляцій експериментатора може нічого не змінитися.

Тест Розенцвейга дозволяє діагностувати вміння дитини адекватно поводитися у різних ситуаціях конфлікту та фрустрації, що є дуже важливим для адаптації до життя у соціумі. За результатами дослідження, більшість дітей в інтернаті, на відміну від своїх сімейних однолітків (72,2 % – в інтернаті, 28,6 % – у дитячому садку), проявляє екстрапунитивні (спрямовані на оточення у формі підкреслення ступеня фруструючої ситуації [3]) реакції по захисному типу, що свідчить про неможливість знаходження конструктивного вирішення міжособових конфліктів.

Спостереження за дітьми у процесі спілкування дозволило дійти висновку, що сама по собі велика можливість міжособових контактів дітей в інтернатах не забезпечує формування ефективних комунікативних навичок. Слід зауважити, що через постійну взаємодію в умовах однієї групи однолітків, відносини між ними складуються не дружніми, а по типу сімейних, не формується здатність вибирати партнера для контактів: дитині часто важко визначитися, хто в групі її товариш, майже завжди вона називає всіх, хто в даний момент знаходиться у неї перед очима. В подальшо-

му, це призводить до формування так званого феномена «Ми», який, хоча й дає відчуття стабільності, але гальмує розвиток навичок спілкування з іншими однолітками, вміння встановлювати рівноправні відносини, міцні соціальні контакти. «Огорожа» дитячого будинку, таким чином, поділяє світ на «Ми» й «Вони».

Таким чином, результати дослідження в цілому підтвердили висунуту гіпотезу: у вихованців інтернатів, на відміну від їх сімейних однолітків, виявляється низький рівень розвитку довільного сприймання, наочно-образного мислення, саморегуляції, невміння суворо виконувати інструкцію, працювати за зразком, недостатній розвиток навчальної мотивації, підвищена залежність від дорослого. Ці явища зумовлені виявленими в процесі нашого дослідження специфічними чинниками, які діють в інтернаті:

- недостатність міжособистого спілкування дитини з дорослими, оскільки вихователю доводиться працювати з численною групою дітей;
- завантаженість вихователя побутовими проблемами, вирішення яких практично не залишає йому часу навіть для колективної роботи з дітьми;
- періодична змінюваність дорослих, яка призволить до порушення емоційних зв'язків;
- постійний склад групи ровесників, спілкування з якими дитина не може уникнути, якщо бажає;
- відсутність спеціальної роботи дорослого щодо організації і проведення дитячих ігор і часу для цього в режимі дня;
- обмеженість конкретно-чуттєвого досвіду;
- жорстко розписаний режим дня, що є однією з причин низького рівня самостійності дітей;
- відірваність дітей від «зовнішнього світу», брак соціальних зв'язків, недостатність соціального досвіду.

Роботу по усуненню, або хоча б пом'якшенню негативного впливу зазначених чинників на дітей в інтернатах можна об'єднати в два основних напрями. По-перше, робота безпосередньо в інтернаті, яка була б спрямована на усунення вже існуючих і профілактику можливих відхилень в емоційній, вольовій, інтелектуальній та інших сферах особистості дитини. В перспективі необхідні істотні зміни в системі виховної роботи в інтернатах в цілому, зменшення чисельного складу кожної групи, збільшення кількості вихователей, звільнення їх від побутових проблем тощо.

По-друге, скасування «огорожі», що розділяє інтернат та навколишній світ. Це один із шляхів підготовки дітей до ефективної соціальної адаптації після припинення опіки, формування умінь самостійно приймати рішення, налагоджувати контакти з оточуючими.

Таку можливість надає організація спільного навчання в загальноосвітній школі із сімейними дітьми, яке провадиться з четвертого класу (хоча

причиною цього «нововведення» є не турбота про соціальну адаптацію дітей, а економічні негаразди). Проте слід зазначити, що окрім позитивних моментів, спільне навчання створює свої проблеми, над якими теж потрібно працювати: подолання заниженої контактності вихованців інтернату та негативного ставлення до них сімейних дітей, що перебувають під впливом стереотипу «сиріти», надання методичної допомоги вчителям щодо особливостей навчання вихованців інтернату та ін.

Проведення багатопланової, добре продуманої організованої роботи може і повинно привести до розвитку повноцінної особистості вихованця інтернату.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дубровина И.В., Лисина М.И. Особенности психического развития детей в семье и вне семьи // Возрастные особенности психического развития детей: Сб. науч. трудов. – М.: Изд-во АПН СССР, 1982. – С. 318.

2. Залысина И.А. Потребность в сопереживании у дошкольников, воспитывающихся в семье и вне семьи // Возрастные особенности психического развития детей: Сб. науч. трудов. – М.: Изд-во АПН СССР, 1982. – С. 77–94.

3. Лучшие психологические тесты. – Х.: Принтал, 1994. – 320 с.

4. Мухина В.С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернатного типа // Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия. – М.: Просвещение, 1991. – С. 113–122.

5. Популярная психология для родителей / Под ред. А.А. Бодалева. – М.: Педагогика, 1988. – 253 с.

6. Прихожан А.М. Дети без семьи. – М.: Педагогика, 1990. – 158 с.

7. Прихожан А.М., Толстых И.Н. Исследование психического развития младших школьников, воспитывающихся в закрытом детском учреждении // Возрастные особенности психического развития детей. – М.: Изд-во АПН СССР, 1982. – С. 94–111.

8. Психическое развитие воспитанников детского дома / Под ред. И.В. Дубровиной, А.Г. Рузской. – М.: Педагогика, 1990. – 264 с.

9. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании: Учеб. пособие. – М.: Владос, 1998 – 529 с.

Надійшла до редколегії 19.03.2001 р.

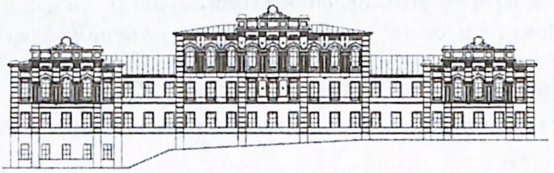

4

Рецензії

УДК 930.85.001.36:17.023.36“654”(049.32)

О.О. ЧУВПИЛО

ІСТОРІЯ ПЛАНЕТАРНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЇ

(Нове висвітлення історико-культурологічних парадигм глобальних проблем цивілізації)

Рецензія на монографію Шейка В.М. «Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – початок XXI ст.)» у 2-х томах (Х.: Основа, 2001).

Сьогодні все частіше говорять і все більше висвітлюють у засобах масової інформації глобальні проблеми цивілізації, роль культури й економіки у її розвитку та функціонуванні. Створені і перші дослідження, серед них і є монографія В.М. Шейка у 2-х томах, яка щойно надрукована у видавництві «Основа» м. Харкова[1].

На численному джерельному та літературному історико-культурологічному, соціально-економічному, філософському та соціологічному матеріалі висвітлюються історико-культурні парадигми глобальних проблем цивілізації. Хронологічні межі (кінець XIX – початок XXI ст.) обгрунтовуються тим, що саме наприкінці XIX та на початку XX ст. закінчується формування глобальної планетарної цивілізації, яка набула чинності і діє як об’єктивний основоположний чинник XXI ст.

Важливо відзначити, що автор використав як відомі методології історичного дослідження, так і нові, такі як – цивілізаційний аналіз, циклічний та інноваційний методи, принципи синергетики тощо. Це надало змогу довести, що культура та її носій – людина – стали основним чинником історичного розвитку цивілізаційної спільноти на Землі.

Автор переконливо доводить існування взаємозв’язків різноманітних культур різних історико-культурних типів, що зумовлює формування єдності світової цивілізації. В.М. Шейко обгрунтовано стверджує, що міжкультурні, міжцивілізаційні стосунки мають базуватися на гуманістичних підвалинах, і це дозволяє сподіватися на гуманне використання людством досягнень культури і високих технологій задля блага розвитку як людини, так і макроцивілізації.

У монографії підкреслюється, що інтеграційні процеси глобального масштабу ведуть до становлення і розвитку взаємозв’язків між народами, країнами, культурами і цивілізаціями, так і до глобальної небезпеки: світові війни, протиріччя між цивілізаціями, багатими й бідними, демографічні, економічні, екологічні проблеми тощо. Всі ці аспекти знайшли відображення у монографії.

Одночасно показано протиріччя між історичними наслідками творчої діяльності людини та природою під час інтернаціоналізації і глоба-

лізації економіки, проаналізовано і кризовий стан сучасної земної цивілізації, накреслено певні шляхи можливого їх подолання.

Безумовно, монографія В.М. Шейка «Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – початок XXI ст.)» – це новий погляд на історико-культурологічні проблеми цивілізації та сучасний підхід до висвітлення проблем глобалістики. Вважаю, що книга буде корисною усім, хто цікавиться питаннями світової історії, теорії культури та цивілізації.

ПРИМІТКИ

[1] Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – початок XXI ст.): Моногр.: В 2 т. – Х.: Основа, 2001.

Т. 1. – 520 с.

Т. 2. – 400 с.

Надійшла до редколегії 26.11.2001 р.

УДК 655.5(049.32)

В.В. ТЕРНО

БАЗОВИЙ ПІДРУЧНИК ДЛЯ ФАХІВЦІВ ДОКУМЕНТНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ СФЕРИ

Рецензія на підручник Н.Н Кушнаренко «Документоведение» (К., 2001. – 46 с.)

З року в рік збільшується потік документованої інформації як в Україні, так і в світі, оскільки будь-яка сфера людської діяльності потребує документування і документаційного забезпечення.

Певну суму знань, умінь і навичок по створенню, розповсюдженню і використанню документів повинна мати кожна сучасна людина. Систему документознавчих знань, умінь і навичок мають набути студенти, майбутня професійна діяльність котрих пов'язана з процесами документно-комунікаційної діяльності. Нині в Україні підготовка таких фахівців здійснюється у вузах І-ІІ рівнів акредитації за спеціальністю «Діловодство», ІІІ-ІУ – за спеціальністю «Документознавство та інформаційна діяльність». Тому досить нагальним і своєчасним є вихід у світ підручника Н.М. Кушнаренко «Документоведение», який уже витримав третє перевидання, користується значним попитом в Україні та СНД[1], отримав високу оцінку вітчизняних та закордонних фахівців.

З часу виходу в світ першого видання підручника (1997 р.) пройшло п'ять років. За цей час теорія та практика документознавства невпинно розвивалися: розширилося коло дослідників у цій галузі, посилився інтерес до теоретичних проблем. Книга певним чином підсумовує вітчизняні і зарубіжні досягнення, відбиває успіхи і недоліки наукової і навча-

льної дисципліни загалом; вона може бути стимулом для нових досліджень на одному з важливих напрямів сучасної науки.

Підручник, написаний відповідно до навчальної програми, структурно складається з трьох великих проблемних розділів і 23 глав, що послідовно розкривають проблематику сучасного документознавства.

Виклад навчального матеріалу починається з теоретичних основ документознавства, визначення ролі документа в житті суспільства, сутності, генезису і розвитку поняття «документ», його властивостей, ознак, функцій як системи. Докладно розглядаються сучасні методи і способи кодування інформації, мови, знаки і засоби документування. Подається розгорнута система класифікації документів за різними ознаками, що дозволяє згрупувати документну інформацію за видами, типами, різновидами тощо. Завершує розділ поняття про документно-комунікаційну систему та документознавство як науку, визначення її об'єкта, предмета і структури, етапів розвитку. Це має суттєве значення, оскільки теоретико-методологічні основи цієї нової наукової і навчальної дисципліни лише формуються і розроблені недостатньо.

Другий розділ підручника – характеристика окремих видів і типів документів. Матеріали цієї частини особливо важливі тому, що тут докладно розглядаються традиційні видання: книги, патентні й нормативні документи, нотні, картографічні, ізографічні, періодичні і продовжувані видання – ті, що є основою документних фондів сучасних бібліотечних установ різних типів і видів. Велика увага приділяється автором неопублікованим, діловим документам – тим, що переважно збираються в органах НТІ та інформаційних центрах. Уперше глибоко висвітлюються особливості артефактного документа – цінного, рідкісного, пам'ятки історії і культури, що потребує особливих умов зберігання і використання. Досить значною є глава, де містяться узагальнені знання про кінофонофотодокументи (відеофільм, кінофільм, діафільм, фотографія, діапозитив, грамплатівка, фонограма).

Завершує підручник розділ, присвячений документам на новітніх носіях, що з точки зору викладу навчального матеріалу є цілком виправданим. Висвітлюються особливості інформаційної і матеріальної складових так званих нетрадиційних видів документів: перфорованого (перфокарта, перфострічка), магнітного (магнітна стрічка, карта, дискета), оптичного (аудіо-компакт-диск, СД-ROM, відео-компакт-диск, DVD-диск, магнітооптичний диск) та голографічного документів.

Важливо, що в друге і третє (2000, 2001 рр.) видання підручника внесено зміни і доповнення згідно з новими нормативними документами та науковими досягненнями у галузі документознавства. Суттєво перероблено третій розділ книги, оскільки нові види документів стрім-

ко розвиваються і потребують постійного оновлення знань.

Цінним є і те, що в підручнику органічно поєднуються фундаментальні положення і різноманітні методи стимулювання й організації мислення студента, здійснення самоконтролю засвоєння матеріалу, концентрації його уваги на проблемних і перспективних питаннях розвитку документознавства. Підручник є не лише навчальним, але й науковим джерелом для подальших теоретичних досліджень.

У наступному виданні, яке, безумовно, користуватиметься попитом, бажано, по-перше, відбити всі існуючі документи, а не лише ті, що несуть соціально значущу інформацію і є результатом інтелектуальної діяльності людини. По-друге, слід доповнити його характеристикою документних потоків, закономірності яких також вивчає документознавство. Нарешті, доцільно включити до його структури електронні, онлайнові документи, що у глобальному масштабі функціонують в Інтернет і не можуть лишатися поза увагою документознавства.

Підручник Н.М. Кушнаренко – значний внесок у розвиток документознавства як наукової і навчальної дисципліни. Він є базовим для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, корисний для фахівців сфери документної комунікації, керівників підприємств і організацій, широкого кола читачів.

ПРИМІТКИ

[1] Кушнаренко Н.Н. Документоведение: Учебник для студ. вузов культуры. – 3-е изд., стер. – К.: О-во «Знання», КОО, 2001. – 460 с. – (Вища освіта XX1 століття).

Надійшла до редколегії 18.06.2001 р.

УДК 931/939 (049.32)

О.О. ЧУВПИЛО

ХТО Ж ТВОРЕЦЬ ІСТОРІЇ?
(Людина у контексті стародавніх цивілізацій)

Рецензія на монографію Г.П. Яновської «Людина між Сходом і Заходом» (Х.: Антіква, 2001. – 308 с.)

Монографія є науковим дослідженням історії стародавніх цивілізацій, у центрі – людина. Актуальність роботи полягає в тому, що автор відходить від звичайної для радянських науковців формаційної схеми, з її пріоритетами дослідження, і приділяє значну увагу тим факторам, які відігравали значну, а можливо і вирішальну, роль в історичному процесі, але їм відводилась або незнач-на роль, або вони взагалі ігнорувались, вважались другорядними, несуттєвими.

Цивілізаційна методологія дозволила авторові розглянути вплив географічного середовища на зародження, становлення та розквіт як старосхідних, так і античної цивілізацій, показати їх роль у формуванні традицій, звичаїв, культури, релігії, становлення певного типу господарства та соціальних відносин.

Те, що в центрі дослідження є людина, надало можливості розкрити її внутрішній світ, проаналізувати вплив світогляду та світосприйняття індивіда, а відтак і певної спільноти на хід історичного процесу. Розглядається вплив моралі, етики, менталітету та інших духовних чинників на формування перших писаних законів, виявлено суттєву різницю між законами тоталітарного і демократичного суспільств.

Новим є і підхід до процесу створення різних типів суспільств. Автор дійшов справедливого висновку, що функцією тоталітарних суспільств було придушення особистості, підкорення її індивідів інтересам держави, тоді як демократичні були націлені на гармонійний розвиток людини.

Окремий розділ присвячено проблемі давньосхідного і античного рабства, де доводиться та робиться переконливий висновок, що на старому Сході хоч і існувала жорстока експлуатація залежного і напівзалежного населення, проте рабською формою її назвати не можна.

Важливим є розділ, який досліджує різні типи соціальних структур. Заслуговує на увагу висновок про те, що корумпована держава виробляє нещадну систему оподаткування, а разом з нею і систему репресивних заходів, які призводять до розбалансування її структур, що в свою чергу визиває перманентну кризу, яка зачіпає всі сфери життєдіяльності держави, від виробничої до законодавчої, і приводить державу до загибелі.

Досліджуючи історію стародавньої Греції, автор велику увагу приділяє Афінам і Спарті, антиподам грецької історії, як прообразам правової і соціалістичної держави.

Значимість монографії і в тому, що читач має нагоду пізнати витоки формування держав різного типу. Не можна не погодитися з думкою про те, що кожна форма державного устрою має свої позитивні і негативні особливості. Розглядаючи Афінську державу, автор звертає увагу на те, що прагнення афінян будь-якою ціною врятувати свою демократію урешті-решт призвело до протилежних наслідків – остаточної втрати незалежності.

Цікавим і самобутнім є розділ «Мораль війни», який досліджує процес моралі індивіда як відтворення його відносин із суспільством. На основі «Махабхарати», «Іліади» та інших стародавніх джерел робиться висновок, що існує різниця між узагальненим, традиційно прийнятим законом, що існує в ідеалі, і конкретною ситуацією, у якій діє реальна

особа. Вважаємо цей момент дослідження особливо значимим, оскільки в наш час, коли моральні засади неухильно відходять на другий план, автор робить акцент на доцільності підтримки моралі в повсякденності за будь-яких обставин.

У розділі «Розпад цивілізацій» аналізується процес, який сприяв створенню світових держав та їх розпаду. Автор глибоко деталізує і аргументує його. На конкретних прикладах зі стародавньої історії показана самоорганізація циклічного ритму, що має два процеси – відродження і занепад.

Порівнюючи Старосхідні і Античне суспільства з цивілізаційних позицій, автор доводить, що вони, розвиваючись в різних кліматичних умовах, мали не одну культуру, не один спосіб життя і соціальну структуру.

При дослідженні ролі особистості в історії доводиться, що особистість досить суттєво могла вплинути на хід історичного процесу. Для прикладу наводяться біографії окремих історичних осіб періоду стародавньої історії, показано їх вплив щодо історичного процесу, а у висновку стверджується: творцями історії є не «народні маси», а «творча меншість, яка спроможна повести за собою нетворчу більшість».

Позитивним моментом є і те, що автор ніби «вживлюється» у матеріал і пристрасно доводе свої погляди на проблему.

Вважаємо, що монографія Яновської Ганни Прокопівни «Людина між Сходом і Заходом» є оригінальним науковим дослідженням як за структурою, так і поданням матеріалу, містить багато нового, пізнавального.

Це змістовне, кваліфіковано і відповідально підготовлене наукове видання, у якому висловлено думки і особисті погляди автора, і яке можна рекомендувати як науковцям, так і широкому колу читачів, що прагнуть глибше вивчити стародавню історію.

Надійшла до редколегії 31.10.2001 р.

НАШІ АВТОРИ

Алфьорова Зоя Іванівна	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії культури Харківської державної академії культури (ХДАК)
Аль Тавалбех Серхан Ахмед	пошукувач кафедри інформаційно-документних систем ХДАК
Білякова Тетяна Володимирівна	завідуюча сектором предметного каталога довідково-бібліографічного відділу бібліотеки Харківського державного медичного університету
Большакова Анастасія Миколаївна	кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри соціальної психології ХДАК
Булах Тетяна Дмитрівна	аспірантка кафедри соціальних комунікацій ХДАК
Вовченко Ірина Олександрівна	кандидат педагогічних наук, професор, колишній викладач ХДАК
Галамага Тетяна Юріївна	аспірантка кафедри бібліотекознавства та бібліографознавства ХДАК
Дерлеменко Віталій Володимирович	кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту аграрної економіки УААН
Дяченко Микола Васильович	доктор філософських наук, професор, проректор з наукової роботи ХДАК, завідуючий кафедрою філософії ХДАК
Лантух Валерій Васильович	доктор історичних наук, завідуючий кафедрою економічної теорії, історії та менеджменту ХДАК
Лобанова-Гулак Марія Валеріївна	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та музеєзнавства ХДАК
Малиновський Михайло Олексійович	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та музеєзнавства ХДАК
Малько Алла Олександрівна	кандидат педагогічних наук, докторант ХДАК
Нгуєн В'єт Тханг	аспірант ХДАК
Низовий Микола Андрійович	кандидат педагогічних наук, професор, завідуючий кафедрою бібліотекознавства та бібліографознавства ХДАК

Олійник Микола Миколайович	кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Військового інституту Внутрішніх військ МВС України
Пасмор Надія Петрівна	директор бібліотеки Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого
Петрухно Юлія Євгеніївна	аспірантка кафедри соціальних комунікацій ХДАК
Потрашков Сергій Васильович	кандидат історичних наук, доцент, докторант ХДАК
Семенюк Сніжана Юріївна	аспірантка кафедри бібліотекознавства та бібліографознавства ХДАК
Соляник Алла Анатоліївна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Терно Валерій Віталійович	кандидат педагогічних наук, професор, начальник відділу ліцензування й акредитації Міжнародної академії управління персоналом
Філіпова Людмила Яківна	доктор педагогічних наук, професор кафедри інформаційно-документних систем, декан факультету документознавства та інформаційної діяльності ХДАК
Чувпило Олександр Олександрович	доктор історичних наук, професор, завідуючий кафедрою нової і новітньої історії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
Шаповалова Тетяна Миколаївна	бібліотекар наукового інформаційно-бібліотечного центру Інституту експериментальної та клінічної ветеринарної медицини УААН (НІБЦ ІЕКВМ)
Шейко Василь Миколайович	кандидат історичних наук, професор, ректор Харківської державної академії культури, завідуючий кафедрою теорії та історії культури, дійсний член Міжнародної академії інформатизації
Шемаєва Ганна Василівна	кандидат історичних наук, директор НІБЦ ІЕКВМ УААН
Щабельник Вікторія Вікторівна	аспірантка кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК

З М І С Т

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.....3

В.М. Шейко
ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИНЕРГЕТИЧНІЙ ПАРАДИГМІ 4

М.В. Дяченко
СХІД-ЗАХІД: ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ (з історії культурологічної думки) 21

М.М. Олійник
ДОКУМЕНТИ ЦДАВО УКРАЇНИ ПРО РОЗВИТОК ПРИВАТНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ПЕРІОД НЕПУ (1921-1929 рр.) 27

В.В. Лантух
МІСЦЕ І РОЛЬ КООПЕРАТИВНОЇ ТОРГІВЛІ В ПРИДБАННІ ТОВАРІВ ТРУДЯЩИМИ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ 33

С.В. Потрашков
ВСТУП БОЛГАРІЇ У ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ ТА ПОЗИЦІЯ ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ 37

М.В. Лобанова-Гулак
АНАЛІЗ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Х.Г. РАКОВСЬКОГО У ВІТЧИЗНЯНІЙ І ЗАКОРДОННІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ (20-80 рр.) 45

М.О. Малиновський
ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У ТВОРАХ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА 53

З.І. Алфьорова
ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО МАС-МЕДІЙНОГО ПРОСТОРУ (англомовна література з проблеми)_____60

2. БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО. БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВО ІНФОРМАТИКА.....68

І.О. Вовченко
М.А. ГОДКЕВИЧ – ДИРЕКТОР УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ (1922-1933 рр.)_____69

М.А. Низовий, Нгуєн В'єт Тханг
СТАТИСТИКА ДРУКУ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (Теоретико-методологічні та методичні аспекти)_____79

А.А. Соляник
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДОКУМЕНТНИХ РЕСУРСІВ БІБЛІОТЕК РОЗВИНЕНИХ КРАЇН_____89

Т.Д. Булах
БІБЛІОТЕЧНА СЕЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ ОЧИМА ФРАНЦУЗЬКИХ СПЕЦІАЛІСТІВ_____97

Л.Я. Філіпова, Аль Тавалбех Серхан Ахмед
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ КООПЕРАЦІЇ НА БАЗІ ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ_____103

В.В. Дерлеменко
ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У БІБЛІОТЕКАХ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК_____110

Н.П. Пасмор
ГОЛОВНІ ФУНКЦІЇ ВУЗІВСЬКИХ БІБЛІОТЕК ЮРИДИЧНОГО ПРОФІЛЮ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ 114

В.В. Щабельник
ДОВІДКОВО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ АПАРАТ ВУЗІВСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ 121

С.Ю. Семенюк
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПІДГОТОВКИ БІБЛІОГРАФІВ В УКРАЇНІ 127

Ю.Є. Петрухно
ПРОФЕСІЙНІ ЦІННОСТІ БІБЛІОТЕКАРЯ-КОМУНІКАТОРА 135

Г.В. Шемаєва, Т.М. Шаповалова
ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ КОРИСТУВАЧІВ БІБЛІОТЕКИ 141

Т.В. Білякова
ІНФОРМАТИЗАЦІЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я І МЕДИЧНИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ 148

3. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІКИ 149

А.О. Малько
СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В АРХАЇЧНІЙ КУЛЬТУРІ 157

Т.Ю. Галамага
СПІВВІДНОШЕННЯ ВЕРБАЛЬНИХ І ВІЗУАЛЬНИХ КАНАЛІВ У ОТРИМАННІ ІНФОРМАЦІЇ ПІДЛІТКАМИ 165

А.М. Большакова
«ДЕРЖАВНІ ДІТИ»: ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ДО ШКОЛИ 171

4. РЕЦЕНЗІЇ.....178

О.О. Чувпило
ІСТОРІЯ ПЛАНЕТАРНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЇ (Нове висвітлення історико-культурологічних парадигм глобальних проблем цивілізації)_____179

В.В. Терно
БАЗОВИЙ ПІДРУЧНИК ДЛЯ ФАХІВЦІВ ДОКУМЕНТНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ СФЕРИ_____180

О.О. Чувпило
ХТО Ж ТВОРЕЦЬ ІСТОРІЇ? (Людина у контексті стародавніх цивілізацій)_____182

НАШІ АВТОРИ.....185

ЗМІСТ.....187

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ ДЛЯ НАУКОВОГО ЗБІРНИКА ТА УМОВИ ЇХ ОПУБЛІКУВАННЯ.....191

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ ДЛЯ НАУКОВОГО ЗБІРНИКА ТА УМОВИ ЇХ ОПУБЛІКУВАННЯ

1. Статті, які подаються до публікації у збірник, готуються автором у двох форматах: надрукований на лазерному чи стрійному принтері текст та текстовий файл на електронному носієві (дискета).
2. Зміст має відповідати профілю збірника. Обсяг статті зі списком літератури повинен становити 0,5 друк.арк., тобто 12 стор.тексту, надрукованого через 1,5 інтервали на аркушах стандартного (А4) формату.
3. Рукопис українською мовою подається в 1 примірнику, надрукованому на білому папері з однієї сторони аркуша (формат А4). Розмір шрифту (кегль) – 14. Шрифт "Times". Береги по 25 мм.
4. До рукопису додається дискета з текстовим файлом у форматі WORD for Windows. Параметри тексту на дискеті повинні відповідати таким вимогам: формат сторінки А5 (14,8 см х 21 см); розмір кегля – 10; береги по 20 мм без колонтитулів; міжрядковий інтервал – одинарний; розрив сторінок та їх нумерація, а також відступ першої строки абзаца не потрібні; посилання (примітки) робляться в кінці статті без використання функції виноски Word; табуляція не використовується; таблиці, графіки, формули, ілюстрації тощо виконуються у форматі сторінки А5 (бажано у графічних редакторах).
5. На першій сторінці статті зазначаються індекс УДК (по лівому краю), ініціали та прізвище автора у називному відмінку (з нового рядка по правому краю), назва статті (заголовними буквами, без заключної точки, по центру сторінки), анотація (1-2 речення або 2-7 рядків, розмір кегля – 12 для тексту на сторінці формату А4 та 9 для текстового файлу на дискеті, шрифт – курсив, відокремлюється від назви і основного тексту 1 порожнім рядком).
6. На останній сторінці рукопису подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові повністю; науковий ступінь; вчене звання; повна назва організації, де працює автор; посада; країна, поштова адреса, телефон, e-mail.
7. Статті підлягають редагуванню На кожну статтю має бути рецензія.
8. Рукопис автору не повертається.
9. Умови опублікування платні. Автор зобов'язується придбати певну кількість примірників виданої збірника.

Адреса редколегії:
61003, Харків-3, Бурсацький спуск, 4, ауд. 35.
Тел.: (0572) 12-73-88, 12-81-05; факс: (0572) 12-81-05, 12-73-85.
E-mail: rvv@ic.ac.kharkov.ua

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ

ВИПУСК 8

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Редактори:
Л.Ф. Торбовська, Т.Д. Булах

Художній редактор
І.Р. Хлюпіна

Комп'ютерний набір
Г.В. Шамрай, О.В. Лєбєдєва

Комп'ютерна верстка:
І.Г. Колесник, О.П. Щербініна

Підписано до друку 30.11.2001. Формат 64x84 1/16.
Гарнітура "Times". Папір для мн. ап. Друк ризограф.
Ум. друк арк. 10,6. Обл.-вид. арк. 14,6. Тираж 500 прим. Зам. № 88.

ХДАК, 61003, Харків- 3, Бурсацький спуск, 4
Надруковано в лаб. множ. техніки ХДАК

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

ХДАК

Таким чином, ми стоїм
аїнської культури. Багатовіковий
спаду, розквіту і згасання, сві
ну з кризового стану, але це по
народу, державної та міжнаро
ній сфері. Стає зрозумілим, що
українського народу, включення

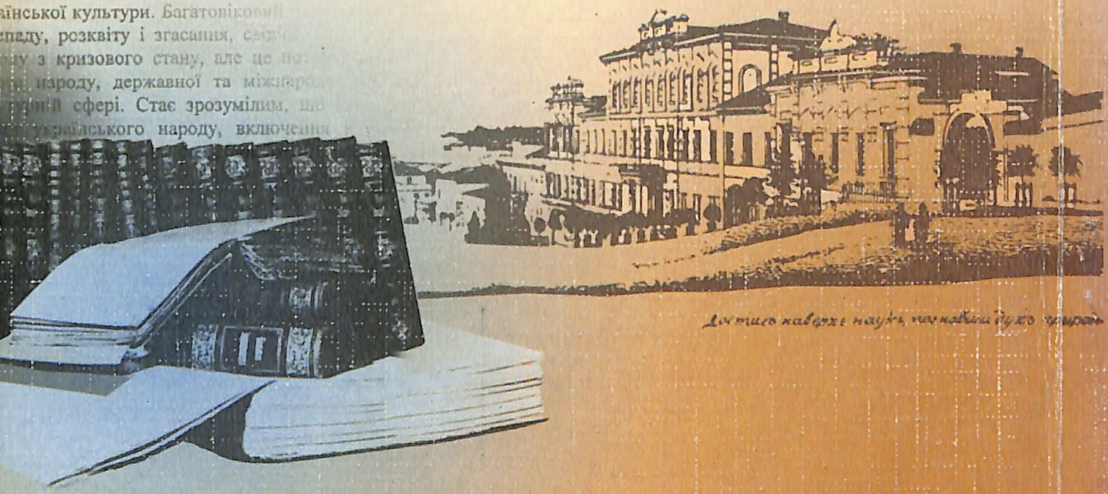

Достигъ наверхъ наукъ, поспѣшай духъ [illegible]

Бурсацький спуск, 4, Харків 61003, Україна